

Геннадій МАХОРИН

Українська національна революція 1917—1922 рр. та її перебіг на Житомирщині

Житомир
Видавець Євенок О. О.
2017

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр - 4 Жит) 611
М 36

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Житомирського національного агроекологічного університету
(протокол № 4 від 1 листопада 2017 р.)

Рецензенти:

Мельничук І.А., доктор історичних наук,
завідувач кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;
Опанашук П.В., кандидат історичних наук,
доцент ЖДУ ім. Івана Франка;
Панченко В.С., кандидат історичних наук,
викладач ЖТЕК.

Махорін Г.Л.

М36 Українська національна революція 1917—1922 рр. та її перебіг на
Житомирщині. — Житомир: ФОП Євенок О. О., 2017. — ____ с.
ISBN

У монографії на основі численних архівних документів прослідковується перебіг Української національної революції 1917-1922 рр., обґрунтовується необхідність розширення хронологічних рамок цього піднесення національно-визвольної боротьби до листопада 1922 року. У межах дослідження висвітлюються особливості перебігу подій того часу на території сучасної Житомирщини. В книзі вміщено біографічний словник учасників Української національної революції 1917-1922, життя та діяльність яких пов'язані з Житомирщиною. Книга призначена широкому колу читачів.

ISBN

© Махорін Г. Л., 2017

© Євенок О. О., видавець, 2017

Історіографія досліджень Української Національної Революції 1917–1921 р.

З відновленням української державності в 1991 році набуло актуальності вивчення історичного досвіду боротьби за незалежність нашого народу, зокрема періоду 1917–1921 років. Цінним у цьому плані є досвід діяльності Української Центральної Ради, Павла Скоропадського, Директорії УНР та самостійних дій повстанських загонів. До цієї проблеми зверталось досить багато українських істориків, аналізуючи у своїх дослідженнях той чи інший період чи аспект національно-визвольної боротьби.

Цінними з погляду використання власного досвіду є публікації безпосередніх учасників національно-визвольних змагань. До цієї групи праць належать дослідження і спогади: М. Безручка «Січові Стрільці в боротьбі за державність», В. Вериги «Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр.», О. Вишнівського «До історії «Синіх» і «Залізних» та «Третя Залізна дивізія», Д. Дорошенка «Мої спомини про минуле» (у Ч.2. 1914–1920 рр.), М. Капустянського «Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році», В. Кучабського «Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців», М. Омеляновича-Павленка «На Україні, 1919», В. Проходи «Записки до історії Сірих або Сірожупанників», А. Пузицького «Бої Сірих за Коростень», В. Савченка «Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та на початку 1919 років», П. Скоропадського «Спогади: кінець 1917 – грудень 1918», Ю. Тютюнника «Революційна стихія. Зимовий похід 1919–1920 рр.: Спомини», О. Удовиченка «Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил, 1917–1921», Є. Чикаленка «Щоденник. 1919–1920» та ін.

У радянський час героїв національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. піддавали гострій критиці, їм нависували ярлики «українського буржуазного націоналіста» і всіляко демонізували, подаючи виключно у темному страшному тоні. Відтак, об'єктивне дослідження боротьби проти нав'язуваної українському народу радянської влади у Радянській Україні було неможливим. Такі дослідження проводилися українськими вченими діаспори або зарубіжними дослідниками.

Лише наприкінці 1980-х років з'являються праці, які починають розкривати правдиву історію національно-визвольної боротьби

українського народу. Ці дослідження були загалом ще певною мірою обережні, з огляду на все ще існуючий партійно-ідеологічний контроль. З відновленням незалежності України і утвердженням справжніх принципів наукового пізнання з'являються глибокі і системні дослідження Української Національної революції 1917–1921 рр. і її окремих аспектів. Мова йде про праці вітчизняних істориків – В.Верстюка «Українська Центральна Рада», «Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник» (у спіавт. з Т. Осташко) та «Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920)» (у спіавт. з В. Солдатенком), В. Голубка «Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: Утворення та боротьба за державу», В. Горак «Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.)», Є. Горбурова «Повстансько-партизанський рух на півдні України. 1917–1944 рр.», А. Гриценка «Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 р.) та «Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920–й», М. Держалюка «Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках», О. Завальнюка «Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.)» (у спіавт. з С. Олійник), Р. Коваля «Повернення отаманів Гайдамацького краю» і «Отаман Зелений», М. Ковальчука «Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське збройне протистояння», М. Кривеця «Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр.», С. Кульчицького «УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.)», Ю. Кульчицького «Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях», Ю. Павленка «Українська державність у 1917–1919 рр.: Історико-генетичний аналіз» (у спіавт. з Ю. Храмовим), Д. Розовика «Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 роках», О. Рубльова «Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.» (у спіавт. з О. Реєнтом), В. Сергійчука «Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 роках», В. Сідака «Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 (невідомі сторінки історії)», Я. Тинченка «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)», Д. Яневського «Політичні системи України 1917–1920 років: Спроби створення і причини поразки» та ін.

Періоду Української революції 1917–1921 рр. присвячено цілу низку дисертацій, зокрема: Н. Агафонової «Становлення національної освіти в Україні: 1917–1920 рр.» ; О. Завальнюка «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)»;

Л. Кравчука «Культуротворча діяльність та просвітницький рух в період української державності (1917–1920 рр.)»; С. Масюк «Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (1917–1920 рр.)»; Н. Ротар «Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.)».

Розвитку освіти у досліджуваний період приділялася увага в окремих книгах і статтях. Це стосується, зокрема, монографії О.Ф. Кановця «Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.)». Однак значна частина книги розкриває становище західноукраїнських земель, разом з тим аналіз просвітницького руху прослідковується на значному часовому відрізку. Також можна виділити працю Г. Васьковича «Шкільництво в Україні (1905–1920)», статті – подружжя Майбород В. і С. «Національні школи в Україні: історія, розвиток, уроки», М. Вороліса «Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861–1918 рр.», О. Зубалія і Д. Рященка «Освітній рух в добу національно-державного відродження».

Іншим аспектом культурного життя в 1917–1918 рр. приділялося помітно менше уваги. Відмітимо такі дисертаційні дослідження: Д. Буравченка «Культурно-мистецьке відродження в часи Української революції: місце і роль громадської ініціативи (1917–1920)», І. Вівсяної «Національно-культурна співпраця українців Галичини та Наддніпрянщини у 1917–1920 рр. Варто виділити колективну монографію під редакцією Ю. Курносова, С. Білоконя «Нариси історії української інтелігенції. Перша половина XX ст.»

Окреміше місце, але дотичне до проблеми нашого дослідження займає дисертація А. Седляра «Соціально-економічна діяльність органів самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918)».

Аналізу розвитку українського мистецтва у досліджуваний нами період приділено незначну увагу. Зокрема це дисертація І. Романько «Розвиток театрального мистецтва в Україні в 1917–1920 рр.». Автор розкриває процес становлення українського театру в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., виділяючи виховні події: перші вільні збори театральних діячів, заснування товариства «Вільне мистецтво», утворення Комітету українського національного театру, початок творчої діяльності українських драматичних театрів, відкриття Української народної школи і режисерсько-інструкторських курсів для підготовки театральних працівників. Дослідниця підкреслює і оцінює роль видатних діячів української культури в налагодженні театральної справи в Україні.

Джерельною базою дослідження є праці сучасників процесу національно-культурного відродження 1917–1918 рр.: Д. Дорошенка:

Українське письменство в 1918 р. // Нова Рада. – 1918. – 9 січня;

Українська література в 1918 р. // Життя Поділля. – 1919. – 12 лютого; його листування.

Цінним джерелом є епістолярна спадщина інших діячів культурного відродження в Україні, їхні щоденники і спогади.

Значний масив інформації міститься у пресі тієї доби: газетах «Вістник Генерального Секретаріату», «Нова Рада» (м. Київ), «Відродження», «Волинське життя», «Волинь», «Волинская заря», «Волинская молва», «Громадянин», «Народня воля», «Новая Волинь», «Нова Рада», «Трудовая Волинь», (м. Житомир), «Поділля», «Життя Поділля» (м. Кам'янець), видання друкарень «Просвіти», зокрема Проскурівської.

У державних архівах України містяться документи досліджуваної нами доби. Зокрема, у Центральному державному архіві вищих органів влади України: фонди 1115, 2581 – про діяльність керівних органів Центральної Ради, у Центральному державному архіві громадських об'єднань України: фонди 43, 44, 57, 266 – про участь УПСР, УСДРП та інших партій в культурній роботі, у державному архіві Київської області фонд 113 – про діяльність «Просвіти», у державному архіві Вінницької області фонд 680 – про участь інтелігенції у релігійному русі, у державному архіві Житомирської області: фонди 2, 28, 29, 31, 1657 – про діяльність місцевих органів влади у 1917–1922 рр., в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського фонди персоналій: 42 (Н. Полонської-Василенко), 50 (М. Леонтовича). У згаданих вище архівах також зберігаються іменні фонди – М. Садовського, С. Русової, В. Винниченка та ін. Видано також двотомник документів про період національно-визвольних змагань досліджуваного періоду.

Отже, використовуючи цю джерельну базу, зроблено дослідження, яке в першу чергу розкриває перебіг воєнно-політичних подій у період Української національної революції. Вперше обґрунтовано необхідність розширення її хронологічних рамок до 1922 року, введено у науковий обіг низку раніше не опублікованих документів.

Розділ 1. Передумови Української національної революції і утворення Української Центральної Ради та її органів у Житомирі та повітах Волинської і Київської губерній

Волинська губернія адміністративно складалася з 12 повітів: Володимиро-Волинського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Новоград-Волинського, Овруцького, Острозького, Рівненського і Старокостянтинівського. Про кількісний склад населення і його структуру найбільш точні дані отримані в результаті Всеросійського перепису населення 1897 року. Загальна кількість мешканців Волинської губернії тоді обчислювалася в 2 мільйони 989 тисяч 500 осіб. Станом на 1917 рік, враховуючи середньорічний приріст населення на території губернії проживало майже чотири мільйони осіб.

Волинським губернатором був статський радник Петро Васильович Скаржинський, резиденція якого знаходилася у Житомирі за адресою Київська, 15. У його офіційній будівлі також знаходилися: губернська канцелярія, губернське із земельних і міських справ Присутствіє та Волинське губернське опікунство дитячими притулками. Віце-губернатором був Євген Мортимерович Бронфольдт. Губернське правління знаходилося у будівлі по вул. Великій Бердичівській, 10. Тут також розміщувалася редакція газети «Волинские губернские ведомости». Її редактором був Микола Іванович Конацький.

Волинську губернську земську управу, яка знаходилася на вул. Великій Бердичівській, 16, очолював надвірний радник Борис Миколайович Лелявський. Предводителем дворянства Волинської губернії був статський радник Ілля Афанасійович Папа-Афанасопуло. Офіційна будівля, у якій він перебував – Дворянське Депутатське Зібрання, збереглася на вул. Великій Бердичівській (тодішній номер будинку 38, а нині).

Предводителем дворянства Житомирського повіту був колезький асесор Леонід Володимирович Якунін, який перебував у готелі «Франція» по вул. Київській, 20. Дворянство Новоград-Волинсько-

го повіту очолював Дмитро Миколайович Хлюстін, а Овруцького – князь Семен Фомович Ернст.

Головою Житомирської повітової управи (вул. Михайлівська, 19) був Павло Петрович Москальов, а Новоград-Волинську очолював Іван Іванович Селіванов, Овруцьку – князь Семен Фомович Ернст. Головою Житомирської міської управи був Антон Францевич Півочський. Будівля її знаходилася по вул. Великій Бердичівській, 13.

Депутатами Державної Думи від Волинської губернії були обрані ще 1912 року Стефан Григорович Бурмич, селянин с. Гладковичі Овруцького повіту; Омелян Ігнатюк, селянин з Кременецького повіту; Іван Костянтинович Карпінський, селянин с. Яруня Новоград-Волинського повіту; Борис Миколайович Лелявський, землевласник с. Пашковець Старокостянтинівського повіту; Ананій Олексійович Лотоцький, священник с. Милятина Острозького повіту; Василь Іванович Мельников, землевласник с. Пляшева Дубенського повіту; Прокіп Андрійович Москалюк, селянин с. Свиного Старокостянтинівського повіту; Никон, житомирський єпископ; Василь Іванович Самчук, селянин с. Хорошева Острозького повіту; Михайло Павлович Тивончук, селянин м. Степані Рівненського повіту; Василь Віталійович Шульгін, спадковий дворянин с. Кургани Острозького повіту і Полієн Антонович Ярмолевич, титулярний радник з м. Рівне.

Перша світова війна, яка тривала уже три роки, виснажила людей і економіку воюючих країн. Наростало незадоволення населення своїм становищем, поглиблювалися антимонархічні настрої. Невдачі російської армії на фронтах цієї затяжної війни лягли тягарем відповідальності на російського монарха і він змушений був зректися престолу наприкінці лютого 1917 року.

З падінням царської влади з'явилася можливість реалізації національних прагнень українців. Початком здійснення цих прагнень стало утворення 4 березня 1917 року Центральної Ради, до складу якої увійшли представники не тільки різних партій, а й багатьох громадських організацій, переважно українська інтелігенція. У той же час відновилося діяльність товариств «Просвіта», спочатку у Києві та на Київщині, а невдовзі – і в інших українських містах¹. Так, у Білій Церкві це відбулося уже 4 березня, а в Житомирі «Просвіта» відновила свою діяльність 7 березня 1917 року.

¹Киевская мысль. – 1917. – 5 березня.

Житомирська «Просвіта» була першою з громадських організацій Волинської губернії, яка привітала утворення Центральної Ради і висловила їй свою підтримку.

Безперечно, українська інтелігенція Києва і Київщини вела перед у розвитку національного руху на Наддніпрянщині. Ще в першій половині березня 1917 р. почав діяти новий склад Виконавчого Комітету Київської губернії, до якого увійшли уже переважно українці.

Перша відозва Центральної Ради уже визначила свій політичний курс: «Уперше, Український тридцятип'ятимільйонний народ, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація... А в найближчі часи право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, народо, того ж права для української мови від пастирів церкви, земстві всіх неурядових інституцій на Україні»².

Уже навесні 1917 року було засновано Український національний фонд, керівництво Центральної Ради закликала громадськість робити внески до нього³. У житомирській газеті «Громадянин» було опубліковано звернення такого змісту:

День Національного Фонду.

Громадяне! Слушний час настав! Одбудовується Вільна Україна. Більш як 250 років чекав того Український народ і час настав! Твориться нова організація Вільної України. На чолі справи стали представники всього нашого народу, але без матеріальних засобів посунути її неможливо – Ми не маємо скарбових (казенних) коштів, ми не володіємо тими податками, що виплачуємо до казни й через те Центральна Українська Рада визначає день Національного Фонду. Цим днем призначено Зелені Свята.

Громадяне! Доля судила нам стати учасниками найсвятішої хвилини в життю України, не залишаймося ж холодними глядачами історичного моменту, але, як громадяне вільної рідної землі, рушаймо всі на допомогу їй. Товариші наші, що стали на чолі національної справи, віддають їй всю силу свого духу, все своє життя, – віддаймо ж і ми на неї свій одноденний заробіток, або прибуток; тим зміцнимо дорогу всім справу. Україна – край демократичний,

²Нова Рада. – 1917. – 25 березня.

³Центральний державний історичний архів України (Далі ЦДАУ). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 108 зв.

вона не має магнатів, що підперли б сотнями тисяч наш національний фонд, але одноденний заробіток народу переважить жертву багатирів.

Народе Український, звертаємось до тебе!

Звертаємось до всіх, що сприяють волі та добробуту народу: Вільна Україна забезпечить усім людям, що живуть на її просторі волю, братерство і хліб.

Комитет Дня Національного Фонду

Гроші просимо надсилати на адресу скарбника Дня Національного Фонду: Київ, Педагогічний музей (В. Володимирська, 57) Зінаїді Василівні Мірній⁴.

Громадянин. – 1917. – 10 травня

У цьому ж номері згаданої газети поетеса Людмила Волошка звернулася до читачів із запальним віршем «Вітай Україно»:

Вітай Україно! – веселая мати,
Розквітли надії, душа ожила.
Не чайка-небога, а вільна орлиця
Могутня Ти й горда, – як перше була.

Вітай Україно! Красо всього світа,
Росте Твоя слава, цвіте як весна,
Пишайся красою, як сонце весною
І сьай нам до віку, як зірка ясна.

Вітай Україно! За волю святую
За щирую правду ти муки несла
І кров'ю своєю лани і могили,
Всю рідную землю ти щиро злила!

Вітай Україно! Як Фенікс казковий
Ти з попелу встала і горда й міцна
Нехай же ніколи не зайде за хмари
Зоря твоєї долі і слава ясна!

Отже, відродження українського життя в Україні стало одним із головних завдань новоствореного органу законодавчої влади. На своєму засіданні, яке відбулося ще 12 березня 1917 р., Центральна Рада прийняла важливі рішення. А саме: «4. Мовою, якою Рада

⁴Громадянин. – 1917. – 10 травня

має звертатись, є мова українська... 9. Доручити справу гімназій й нижчої школи комісії народної освіти, яку Рада скликати доручає панам Стешенкові й Волошинові; ся комісія має просити запомоги в українських педагогів. Комісія повинна дбати, щоб справа народної освіти стала на Україні якнайширше. 10. Просити міський виконавчий комітет усунути від діяльності директора народної школи Плеського і призначити на його місце комісара-українця. 11. Призначити при попечителеві українського комісара»⁵.

Безпосередній учасник процесу відродження національного життя Дмитро Дорошенко згадував: «Перші кроки в справі введення української мови до школи були зроблені в Києві в перших же днях революції: гласний київської міської думи Н. Ярошевський вніс пропозицію негайно завести шкільне навчання в міській школі ім. С.Ф. Грушевського (батька М.С. Грушевського) на Куренівці – українською мовою. Дума одноголосно ухвалила цю пропозицію. В половині березня при шкільній київській міській управі була заснована спеціальна підкомісія, яка мала “розробити в усій широті питання про заведення української мови в міських школах Києва”. До комісії було запрошено проф. М. Грушевського, В. Ігнатовича, Т. Лубенця, Ів. Стешенка. Комісія зразу ж призначила 500 рублів на закупне українських книжок і портретів Т. Шевченка для міських шкіл»⁶.

На кооперативному з'їзді Київщини, який проходив у приміщенні Педагогічного музею 14–15 (27–28) березня 1917 р., також було висловлено вимогу-гасло: «За вільну Україну, за самостійність, за рідну мову і школу». Головою цього з'їзду обрали Христофора Барановського, а почесним головою – Михайла Грушевського.

У відповідь на вимогу і потребу в українській школі вже 18 (31) березня 1917 р. у Києві у приміщенні приватної жіночої гімназії А. Жекуліної було відкрито Першу українську державну гімназію імені Тараса Шевченка. Тут почали діяти 1-3 класи і два підготовчих. Першим директором цього навчального закладу став Петро Холодний, а невдовзі його заступив на цій посаді Володимир Дурдуківський. Перший рік навчання розпочали 174 учні. В.Ф. Дурдуківський зібрав високопрофесійний педагогічний колектив. Його колегами стали Л. Білецький, О. Бургардт, Й. Гермайзе, О. Гнатенко

⁵ЦДДАУ – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 109, 109 зв.

⁶Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. 1 том. Доба Центральної Ради. – К., 2002. – С. 272.

вич, В. Гребінецький, С. Гончаров, К. Лазаревська, В. Липківський, В. Прокопович, С. Русова, В. Шарко, Н. Шульгіна-Ішук, Л. Чикаленко. Сам В. Дурдуківський викладав українську мову і літературу, а також вів драматичний і літературний гуртки, співпрацював з композитором П. Козицьким.

У той же час було засновано і Другу Українську Державну гімназію імені Кирило-Мефодіївського братства. Вона мала 8 класів, у яких навчалося загалом 250 учнів, зокрема, наш земляк Павло Кольченко із села Баламутівка Сквирського повіту Київської губернії (тепер село Заріччя Ружинського району Житомирської області). Директором цієї гімназії був Федір Сушицький.

Важливою подією, яка сприяла консолідації українського суспільства і зростанню національної свідомості, стало вшанування пам'яті Великого Кобзаря. З цього приводу преса зазначала: «Великими ріками й малими струмочками з 10 години ранку текли люди з усіх кінців великої столиці України до головного пункту – Володимирського собору, де вище київське духовенство, тепер з власної ініціативи, правило панахиду по Шевченкові. На цьому великому зібранні виступив і Михайло Грушевський. Він, зокрема, закликав: «Перед лицем найкращого сина нашого народу, невмирущого генія нашого слова, великого пророка нашого визволення – присягнім в сю велику хвилю всі як один муж: одностайно і однодушно всім стати на велике діло і не спочити, і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономної вільної України»⁷.

На той час більшість складу Центральної Ради першочерговим завданням вбачала здобуття статусу автономії, що забезпечувало свободу розвитку національної освіти і культури. Керівництво Центральної Ради настійливо апелювало до Тимчасового уряду, добиваючись забезпечення культурно-освітніх прав українців. Дмитро Дорошенко згадував: «В своїх домаганнях до Тимчасового Правительства українці вже в березні 1917 року поставили цілком виразні і конкретні постуляти в області шкільництва. Особливо детально були виложені ці постуляти в меморандумі українських організацій Петербурга, поданому міністру-президенту кн. Львову 30 березня. Меморандум ставив для міністерства освіти такі домагання: “заведення укр. мови в народніх школах і допущення укр. мови до середніх шкіл; українізацію учительських семінарій і заснування нових, з програмами,

⁷Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 2. – 21 березня.

приспособленими до місцевих потреб, аж до остаточного пристосування вищої школи на Україні до потреб місцевого населення, – заведення у вищих наукових закладах українських курсів і кафедр, а в першу чергу в київському університеті, а також і по всіх інших наукових закладах, де того забажають студенти і де знайдуться відповідні професори; організація під час літніх ферій коротких курсів для підготовки народних учителів для українських шкіл і якнайскоріше призначення необхідних кредитів у розпорядження Українського Наукового Товариства у Києві, яке об'єднує всі українські наукові організації»⁸.

Тимчасовий уряд надав дозвіл на запровадження української мови викладання у початкових школах Київської шкільної округи, але за умови забезпечення прав національних меншостей навчатися російською мовою. Саме тому ця вимога нівелювала зусилля, спрямовані на українізацію освіти, яка відбувалася в умовах значного опору частини самих українців. Показовим у цьому відношенні стало обговорення ситуації стосовно тексту присяги на засіданні Центральної Ради 31 березня 1917 р. Дехто з українців у губернському виконавчому комітеті висловлювався проти необхідності для українців-чиновників підписувати присягу з текстом українською мовою. Про це писала «Робітничка газета» у випуску за 2 квітня⁹. Центральна Рада засудила таку неукраїнську позицію. З другого боку, ми розуміємо, що у той час кожен мусив дати відповідь на питання: хто я є за національністю?

Багатьох українців сама політична ситуація спонукала зробити національний вибір. Розвиток української революції сприяв пробудженню української свідомості, історичної пам'яті, національної самоідентифікації. Українська освіта була важливим чинником, обов'язковою умовою продовження цього процесу. Тому Центральна Рада надавала цьому питанню пріоритетну увагу. 3 квітня 1917 р. куратором Київської шкільної округи був М.П. Василенко, а його помічником – В.П. Науменко. Важливою подією у сенсі обговорення питань організації української освіти став Перший Український педагогічний з'їзд, який пройшов у Києві наприкінці березня. Головував на з'їзді приват-доцент Київського університету св. Володимира Т. Сушицький, його заступником був обраний І.М. Стешенко.

⁸Дорошенко Д. Вказана праця. – С. 272.

⁹За: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том І (4 березня – 9 грудня 1917). – К., 1996. – С. 52.

На цьому зібранні делегати розглядали і обговорювали питання, які потребували свого вирішення найближчим часом:

- заснування головної української шкільної ради з метою організації народної освіти в Україні;
- утворення українських бібліотек для учителів, шкіл і загалу;
- організація педагогічних курсів для підготовки інструкторів і лекторів у повітових і губернських містах;
- українізація учительських семінарій та інститутів;
- запровадження при університетах і на курсах при шкільних округах кафедр української мови й українознавства для підготовки учителів середніх шкіл;
- запровадження викладання Закону Божого в українських школах українською мовою;
- переведення духовних шкіл, училищ в Україні на українську мову викладання.

Під час обговорення питання про кадрове забезпечення вищих шкіл прийнято рішення звернутися до професорів-українців, які живуть і працюють за межами України, переїхати на батьківщину і працювати в українських вищих навчальних закладах. Також було прийнято рішення заснувати у Києві при Українському Науковому Товаристві секцію вищої школи для керівництва справою викладання українською мовою у вищих школах України. В результаті обговорення бібліотечної справи ухвалили необхідність реорганізації публічних бібліотек у губернських містах, щоби у книгозбірнях утворити окремі відділи української літератури і українознавства.

Вже тоді на Першому Українському Педагогічному з'їзді було підтримано ініціативу Українського Наукового Товариства розпочати організацію Української Академії Наук. Дмитро Дорошенко, описуючи роботу цього з'їзду, підкреслює, що «дуже докладні були резолюції в справі середньої школи. З'їзд ухвалив: 1) українські школи мали бути відкриті в найближчому часі й на засоби держави; 2) в першу чергу мали бути відкриті гімназії; 3) професійні школи відкривати в міру потреби; 4) там, де більшість населення українська, українізувати вже існуючі старі школи; 5) науку української мови, літератури й історії зробити обов'язковою по всіх середніх школах України; 6) в тих школах, де більшість учнів українці, в приготівляючій і в 1-й класі вести науки тільки по-українськи, в інших перейти до української мови навчання за два роки; 7) там,

де є по гімназіях значна меншість росіян, утворити російські паралельки; 8) там, де є значна меншість українців, забезпечується виклад української мови; 9) при укладанні термінології треба увійти в порозуміння з Галичиною, щоб установити спільну термінологію для всієї України; 10) всі педагогічні інститути, курси, школи, класи треба українізувати негайно»¹⁰.

З 4 по 9 квітня 1917 р. у Житомирі проходив, як офіційно зазначалося, «З'їзд труженників народної школи Волині». Місцева газета так розповідала про цю подію: «З'їзд виніс в шкільних, політичних і економічних справах постанови:

1) Вжити всіх заходів, щоб в школі українська мова була введена негайно.

2) Всіма силами підтримувати нове правительство й прийняти щирю участь в забезпеченні громадського спокою на селі»¹¹.

Питання становища української мови і освіти простого люду були не менш важливими, ніж питання про землю. У цьому ж номері газети «Громадянин» опубліковано цікавий допис мешканця села Троковичі Житомирського повіту: «Село наше розташувалося на прикрої стіх ґрунтах, які при гарному обробітку землі повертають за працю. Селяни наші кохаються в садках, хоч і ходять коло їх не зовсім доладно. Житомир од нас так близько, що дає вигідно збувати садовину й овоч, через це у нас багато людей займаються городами. Добре було б закласти вже й школу якусь сільськогосподарську, або хоч курси коротенькі. Бажано викладати по українському, бо хазяйством займаються тепер виключно жінки, а вони вже ніяк не розуміють чужої мови. Про все, що сталося у Росії і на Україні люде знають у нас маловато. Довідаються інколи з газет, а найчастіш од перехожого й переїзного люду».

16 квітня 1917 р. відбулися збори українських педагогів м. Житомира, на яких прийняли рішення про утворення народного університету.

Широкі верстви українського населення з ентузіазмом сприйняли політичні зміни, як наслідок – зростає громадська активність щодо відновлення діяльності колишніх товариств «Просвіта» і створення нових. Газета «Рідне слово» у статті «Нові товариства на селі» писала: «Якщо місяць тому назад говорити про нове товариство на селі та ще й українське міг хіба божевільний, бо не те що

¹⁰Дорошенко Д. Вказана праця. – С. 274.

¹¹Громадянин. – 1917 р. – 5 травня

нового не можна було закласти, а й вдержати старого – так боялось старе правительство розвитку народу і освіти. Та минулись вже ті лихі часи, і тепер не треба просити у начальства дозволу на якесь товариство. Чи треба ще говорити, як потрібно на селі та скрізь закладати усякі товариства, щоб гуртом учитись, гуртом домагатись чогось... найкращим і найпотрібнішим товариством ми вважаємо «Просвіту». Хай не буде села на Україні, де не було б такого товариства. Скажете нема хати? А школа, а волость нащо? Тепер же село само хазяїн у себе, все у руках селян, і поки вони не матимуть своєї Просвітянської хати «Просвіта» може міститися у школі, звісно тільки так, щоб не мішати й школі робити своє діло. Зберіться, скільки найщиріших, виберіть з-поміж себе чоловіка 7 для вироблення статуту товариства, а потім на нових зборах обміркуйте той статут, тоді вибирайте Раду «Просвіти», платіть членську вкладку – от у вас і є вже товариство...

Отже, просимо подати нам звістку про себе – чи є у вас «Просвіта», а коли немає, то подайте адресу вашу, і ми пошлемо вам потрібних людей і будемо піддержувати вас. Єднаймося ж мерщій, гуртуймося у товариства, а з товариств складемо союзи і тоді вже нас не здола темна сила, и ми самі будемо хазяїнами своєї землі і долі»¹².

Однак подальше виконання завдань українізації освіти уповільнилося, загрузнувши у безплідній дискусії серед членів Центральної Ради про темпи цього процесу, про «недопустимість примусової українізації», що врешті призвело до компромісного рішення про поетапність цього процесу, починаючи з нижчої школи.

6 (19) квітня 1917 р. розпочав свою роботу Український Національний Конгрес, делегатами якого було близько 900 осіб з усієї України. А всього разом із представниками громадських організацій і військових частин налічувалося понад 1500 осіб-учасників. Почесним головою Конгресу обрали Михайла Грушевського, а до президії серед інших увійшов і Федір Штейнгель з Волинської губернії. Наприкінці зібрання було проведено вибори до Центральної Ради за такими квотами: по 4 представника від Волинської, Катеринославської, Київської, Полтавської, Подільської, Харківської і Херсонської губерній; по 3 – від Кубані, Таврії, Холмщини і Чернігівщини, від інших губерній по 1, а окремо від Києва, Катеринослава, Одеси і Харкова – по 2. Також громадські організації запропо-

¹²Рідне слово. – 1917. – 4 квітня.

нували своїх делегатів. Таким чином було сформовано доповнений склад Центральної Ради. Делегатами, яких обрали від Волинської губернії стали О. Головка, П. Касяненко, Б. Козубський, П. Колесник. Ще раніше увійшли до складу Центральної Ради уродженці Житомирщини Христофор Барановський (як представник від кооперативних організацій України), Єремійв (від студентства), Іван Феценко-Чопівський (один з 12 представників від просвітних організацій Києва, зокрема разом із Марією Грушевською, рід якої – з Житомирщини). У подальшому склад членів Центральної Ради час од часу поповнювався.

У перший день другої сесії Центральної Ради 9 (22) квітня 1917 року голова шкільної комісії І. Стешенко передав побажання педагогічного з'їзду і товариства шкільної освіти стосовно подальшої організації шкільництва. А наступного дня 23 квітня ці питання заслухали на черговому засіданні. Було визнано необхідність відкриття літніх курсів українознавства для учителів і курсів для інструкторів, прийнято резолюцію про потребу заснування при Центральній Раді Української шкільної ради, яка візьме під свою опіку планомірну українізацію школи по всіх українських губерніях¹³.

На наступному засіданні 28 квітня І. Стешенко знову піднімав питання про важливість утворення Всеукраїнської шкільної ради з підпорядкованими їй губернськими і повітовими українськими шкільними радами. У їхньому складі, за пропозицією І. Стешенка, могли бути представники від земств. Від учителів, од духовенства і, якщо треба, од «советов» солдатських і робітничих депутатів¹⁴. На цьому ж засіданні було вирішено, що до Всеукраїнської шкільної ради увійдуть усі педагоги-члени Центральної Ради, які і повинні виробити проекти організації і подальшого розвитку української освіти. У ході обговорення процесу українізації школи доповідачі загострили увагу на проблемі значного опору проросійських сил, зокрема і в освітянських колах. У зв'язку з цим прийнято резолюцію про те, що політика куратора Київської шкільної округи «не може задовольнити українців» і вирішено «запросити Василенка для переговорів у цій справі».

Про складність ситуації у освітянській сфері дізнаємося зі слів безпосереднього свідка і учасника тих подій Дмитра Дорошенка: «В той час, як національно настроєна і свідоміша части-

¹³Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 5.

¹⁴ЦДІАУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 6.

на учительства і громадянства на Україні ставила такі широкі домагання в області українізації шкільництва, на Україні вже організувалася опозиція проти цієї українізації. Опозицію складав перш за все персонал шкільної округи у Києві... Треба знати, що Київська Шкільна Округа здавна була твердинею войовничого обрусіння. Українцям здебільшого не давано тут ходу ні на чисто педагогічній, ні на педагогічно-адміністративній службі; посади вчителів середніх шкіл заміщувало найбільше зайдами-москалями... Дратувало національно настроєні учительські круги й ціле українське громадянство ще й те, що сам новий куратор шкільної округи М. Василенко, а особливо його помічник В. Науменко, стояли за дуже обережне, поступове заведення української мови до школи, мотивуючи це як міркуваннями практичного характеру (недостача вчителів, підручників, невиробленість української термінології), так і тим, щоб, мовляв, не дуже обурювати широке громадянство насильною українізацією». Але, як слушно зауважував Д. Дорошенко, «обережність і поміркованість офіціальних керівників справи дуже зручно використовували тайні та явні вороги української школи»¹⁵.

Члени Центральної Ради на згаданому вище засіданні 28 квітня з метою пришвидшення освітніх реформ вирішили «в справі українізації школи звернутися до міністра освіти безпосередньо, бо через Петроградське представництво справи йдуть дуже довго»¹⁶. Також, за пропозицією Стасюка, Центральна Рада зверталася до Тимчасового уряду з вимогою, щоби директорів та інспекторів народних шкіл не призначали, а обирали. Таким чином керівництво Центральної Ради намагалося демократизувати освітянську галузь в Україні, а з другого боку, унезалежнити її від впливу Тимчасового уряду.

Проте із середини освітянських кіл виявлявся опір і гальмування цих процесів. Д. Дорошенко про це так пише: «Погляди урядовців шкільної округи на справу українізації школи дуже яскраво виявилися на нараді, яку скликав в дня 11-12 мая н. ст. (29-30 квітня за старим стилем) у Києві куратор шкільної округи М. Василенко. В цій нараді взяли участь вищі урядовці округи, директори народних шкіл, деякі народні вчителі й представники громадянства. Помічник куратора В. Науменко висловився тут в

¹⁵Дорошенко Д. Вказана праця. – С. 274.

¹⁶ЦДІАУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 7.

тім дусі, що заведення науки українською мовою в нижчих школах можливе, але щодо міських шкіл, то тут ще треба добре подумати. Треба, мовляв, поволі привчати населення до українізації, так щоб вона ішла зсередини, а не іззовні... Так говорив Науменко, відомий український діяч, давній оборонець прав української мови; не диво, що урядовці шкільної округи, давній й випробовані вороги українства, могли бути його словами тільки осмілені й підбадьорені... Самі ухвали наради відбили на собі оцей настрій більшості її учасників: було ухвалено завести навчання в українській мові з будучого шкільного року (восени 1917 р.) в сільських початкових школах тільки в першій групі (клясі) і лише за згодою місцевого населення. В першу чергу українська мова має бути заведена там, де населення «чисто українське». Далі було ухвалено заснувати з кінцем мая у Києві інструкторські курси чоловік на 70, для підготовки інструкторів українського навчання. Ці інструктори в свою чергу мали б стати керівниками повітових курсів для народних учителів. Визнано також потрібним заложити в учительських інститутах і семінаріях катедри українознавства... Майже одночасно зі згаданою нарадою у куратора відбулися у Києві численні збори педагогів і представників комітетів батьків, де відомий у Києві публіцист В. Чаговець виступив з рефератом, пропонуючи замість «українізації» школи запровадити тільки «українознавство». Після бурхливих дебатів збори ухвалили вислати до міністра освіти Мануйлова телеграму, де було сказано, що збори бажають, щоб середня школа на Україні зберегла «основний загальноросійський характер» і щоб тільки заведено було у її курс українознавства»¹⁷.

Вияв такої позиції ми бачимо у загалом тоді російськомовному Житомирі, де протягом травня-серпня 1917 р. виходив щомісячний художньо-літературний і науково-популярний журнал «Отклики свободной школы». Видавала його учнівська організація «Свободная школа». Редакція цього видання знаходилась у приватній гімназії Н. Покрамович. Її будівля знаходилась у Житомирі по вул. Пушкінській, 39. У згаданому журналі публікувалась інформація про шкільне життя в губернії, літературна творчість учнів. Журнал передплачували не тільки мешканці Житомира, а й Бердичева, Сквири, Новограда-Волинського¹⁸.

¹⁷Дорошенко Д. Вказана праця. – С. 275, 276.

¹⁸Енциклопедія Житомира // Житомирський вісник. – 1990. – 16 лютого.

Разом з тим необхідність українізації школи залишалася актуальним завданням, вирішенню якого приділялася особлива увага. Велику роль в цьому відіграла Волинська «Просвіта» у Житомирі. Виконуючи рішення Зборів українських педагогів міста, просвітяни, серед яких були переважно вчителі, відкрили 30 квітня 1917 р. Народний університет. Почав діяти перший факультет – історико-філологічний. При університеті було відкрито і курси українознавства, на яких вивчалася історія України, географія, історія української мови і літератури. На цих курсах почали навчатися близько 200 осіб.

У подальшому планувалося відкриття й інших факультетів: медичного, юридичного, природничого, соціально-економічного, фізико-математичного, прикладних знань із різними відділеннями – агрономічним, інженерним, лісовим. Діяльність Народного університету відбувалася у тісній співпраці з товариством дослідників Волині і товариством «Просвіта» у Житомирі¹⁹.

10 травня 1917 р. у Житомирі розпочав свою роботу з'їзд представників усіх українських організацій Волині – Просвіти, Громади, Ради, гуртків, селянських спілок, кооперативів, волосних і виконавчих комітетів, Союзу кооперативів, військових організацій, військових частин. Офіційно він називався Організаційний Український З'їзд на Волині. Розглядалися такі питання:

- 1) Доповідь Центральної Української Ради:
- а) Постанови Національного З'їзду;
- б) Український Національний Фонд;
- 2) Земельна справа в Україні;
- 3) Справа українців римо-католиків і греко-католиків;
- 4) Справа виборів до міських дум та земств;
- 5) Скликання Селянського з'їзду на Волині;
- 6) Видання місцевого часопису;
- 7) Повідомлення з місць;
- 8) Перебудова Волинської Української Ради.

На цей з'їзд прибуло близько 300 делегатів з різних місць Волині. Відкрив його привітальним словом голова Волинської Української Ради Самійло Підгірський. Він розповів про долю українського народу під польським і московським пануванням, про кривди, які зазнав народ і «закликав до гуртування

¹⁹Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: Видавець «В. Косенко», 2009. – С. 32.

11 травня 1917 р. відбулося засідання комітету Центральної Ради, на якому розглядалися серед інших і питання освітнього та церковного характеру. Відповідно, були прийняті такі рішення:

«7. Міністерство повинно дати накази попечителям і щодо українізації в середній школі, і звернутися з такими ж інструкціями до вищих шкіл, в дусі постанов секції вищої школи – негайно утворити вказані там катедри українознавства, дати засоби для паралельних курсів і т. п.

8. В справах церковних – усунення владиків-великоросів і інших неприхильних виборній організації української церкви, в дальшій плані – признання принципу автокефальності української церкви, себто освободження її від синодальної власті»²⁰.

Питання українізації освіти обговорювалося 12 травня 1917 р. у залі Педагогічного музею на нараді учителів Київських вищих початкових шкіл. Головував на цьому зібранні помічник попечителя Київської шкільної округи В. Науменко. Він запевнив присутніх, що «українським дітям лекше буде учитись, ніж на якій чужій мові, це признано найрозумнішими людьми всього світу, що найлекше дітям учитись на своїй рідній мові»²¹. Розгорілася гаряча дискусія. Газета «Народна воля» писала: «Одна учителька казала, що треба цю справу віддати учителям, – нехай кожний вводить в школі таку мову, яка, на його думку, потрібна. Друга учителька – Романенко – каже, що зовсім не варто було б заводити в школах української мови, через те, що ніби то, на московській мові людина може здобути більше освіти, ніж на українській, бо московська культура більш розвинена, ніж українська. Солдат Горашенко каже, що для українського народу московська мова чужа, і коли неможна українців росіян насильно учити по-українськи, то так само неможна українців примушувати вчитись по-московському»²².

Ось як важко проходило усвідомлення потреби рідної мови викладання.

Центральна Рада гостро потребувала власної видавничо-поліграфічної бази. Задля виконання завдання комітет Центральної Ради вирішив придбати у Києві друкарню Бондаренка. Так як у ній були малопотужні друкарські машини, 19 травня прийняли рішення «звернутися до Бердичівського виконавчого комітету, щоб дав Центральній Раді одну з машин, конфіскованих в друкарні Почаєв-

²⁰ЦДІАУК. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 10.

²¹Народна воля. – 1917. – 16 травня.

²²Там само.

ської лаври»²³. Тоді ж поставлено питання про постачання паперу для українських організацій, а також про відкриття книгарні Центральної Ради у фойє Педагогічного музею.

В умовах української національної революції стало можливим пошанування видатного українського поета Тараса Шевченка. З 21 по 22 травня у Кирилівці, батьківщині Великого Кобзаря, відбувалося вшанування пам'яті Тараса Шевченка у зв'язку з роковинами перенесення його праху в Україну та перезахороненням на Чернечій горі у Каневі. У цих урочистостях узяв участь як представник Української Центральної Ради Крижанівський.

Таким чином, починає створюватися комплекс свят загальнонаціонального значення.

Наприкінці травня стало відомо, що Тимчасовий уряд негативно відреагував на автономістські прагнення України. Однак, незважаючи на це, 10 червня Центральна Рада І Універсалом проголосила автономію України, а 15 червня утворила виконавчий орган влади – Генеральний секретаріат.

Отже, вже у перші місяці своєї діяльності Центральна Рада зробила важливі кроки у формуванні національних основ культурного життя українського народу. Велику роль у підтримці політичного курсу Центральної Ради відіграла українська інтелігенція. Перший Український Педагогічний з'їзд своїми рішеннями підтримав і обґрунтував завдання українізації освіти. Відповідна Комісія заклала основи архівної реформи, також було покладено початок українській видавничій діяльності. Все це супроводжувалося загальним піднесенням національної свідомості населення, що сприяло зміцненню ідеї творення української самостійності.

Проте у тих умовах все різкіше виступали проти українізації життя представники російської національної меншини. Учасники п'ятої сесії Центральної Ради, яка розпочала свою роботу 20 червня, повідомляли про ситуацію у їхньому краї. Так, делегат з Уманщини Ільченко, розповідав: «Після відчитання Універсалу на вірність ЦУР присягнули полк, народ і духовенство, котре тоді якраз відбувало в Умані свій з'їзд. Свідомість серед народу шириться, число "Просвіт" росте». Разом з тим цей депутат констатував: «Після того, як українці почали творити свою національну революцію, відношення до них з боку росіян значно погіршало»²⁴.

²³ЦДІАУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 14.

²⁴Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 10.

Депутат Боб із Брацлавщини так описував суспільно-політичне становище у його краї: «15 червня у Брацлав на курси українознавства почали з'їздитись з повіту учителі та учительки. Помістились вони в городській гімназії. 17 червня великий натовп старообрядців-кацапів та міщан кинулись на учителів, повигонили їх з будинку гімназії...»²⁵. Курси вимушено перевели до села Вороновиці.

У сільській місцевості, де українське населення становило абсолютну більшість, ставлення до українізації не мало такого радикально негативного вияву. На загальних зборах Подільської губернської української ради, які відбулися 23-24 червня 1917 р. у приміщенні подільської «Просвіти», розглядалася ситуація у повітах губернії. Зокрема було повідомлено про утворення повітових українських рад, у організації яких найактивнішу участь брали вчителі. Представник Ольгопільського повіту Христюк розповів, що відбулося уже три повітових учительських з'їздів і «вже на третьому з'їзді українська ідея цілком запанувала». Виступаючи також повідомив: «В Ольгополі є Товариство Просвіта... 17 червня Товариство приєдналось до Універсалу і постановлено прохати земство, щоб і воно прилучилося до Центральної Ради. По ініціативі Товариства Просвіти постановлено виробити норму для оподаткування на народню українську справу».

Представник Літинського повіту Бачинський також повідомив, що українська справа у повіті має підтримку. Зокрема. Він сказав: «У повітове земство пройшло багато українців. Виконавчий комітет – український. Проведена асигновка на українські вчительські курси, на видання українських підручників, на організацію, на газети й іншу літературу для народу і на інші потреби української справи. По селах багато закладено Спілок. Найкращі організації у Хмільнику і в Літині». Разом з тим, ще один представник цього повіту відмітив негативні явища суспільного життя і про те, які заходи вживало місцеве населення до їх подолання:

«Солдати од “совета” дуже кепсько поводяться з українським населенням. Солдати бувають дуже п'яні і одного разу селяни мусіли забрати у п'яних солдат рушницю, а “горілочники” урочисто побили свої знаряддя і дали зарік перед громадою, що більше горілки робити не будуть».

Представник Ямпільського повіту хоча й констатував, що «після днів революції відбувся один учительський з'їзд, але той з'їзд не

²⁵Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 11/12.

лишив по собі визначного організаційного сліду», проте відмітив, що «українська справа взагалі стоїть у повіті дуже добре. Ніхто не шкодить організації, ніхто не йде проти українства, проти просвіти і в повіті тихо, мирно». Учасник цієї губернської ради – Шмирко з Кам'янецького повіту теж дав позитивну характеристику суспільно-політичній ситуації в краї: «Повіт доволі добре українізований. Повітова Українська Рада, Просвіта і українські діячі найбільшу участь беруть у громадському життю повіта, в Земстві і в інших інституціях».

Становище української справи у Балтському і Проскурівському повітах, згідно розповіді учасників зібрання, було дещо гірше. Так, представник Баотського повіту Добровольський повідомляв: «Повіт цілком не організований і темний та несвідомий в політичних, а тим більше в українських справах. Селяне своїх місцевих людей не слухають. Дуже потрібно послати в Балтський повіт людей з Губернської Ради, щоб хоч трохи розбудити селянський розум і повернути на правдиву стежку».

Представник Проскурівського повіту Місевич розповів про боротьбу проти політики Центральної Ради прихильників більшовицької партії, про появу більшовицького агітатора з Петрограду. Доповідач емоційно вигукнув: «І своїх україножерів у Проскуріві хоч греблю гати, а тут ще як із прірви з'явився новий...».

Подібне протистояння спостерігалось і в інших українських губерніях. Опір виявлявся не тільки намаганням українізувати освіту, а й загалом політичному курсу Центральної Ради на здобуття автономії. Депутат Тушкан з Катеринославщини на засіданні Центральної Ради 26 червня так описував політичну ситуацію у їхньому краї: «На Катеринославщині завше проводилась спеціальна русифікація. Учителі призначались завше великороси. Губернська управа осталась старою, кадетського напрямку. До кадетів влились всі чорносотенні елементи. Сі елементи дурять селян, залякують їх різнею, котра, мовляв, буде між кацапами і українцями, коли останні будуть домагатися автономії... На учительські курси виписали спеціально кадетських професорів, котрі проводили в своїх лекціях ту думку, що Україна без Росії пропаде. Таку саму лінію проводили на повітовому з'їзді учителів»²⁶.

На Волині позиції Центральної Ради були дещо сильніші. Депутат Чиранівський на цьому ж засіданні розповів: «Справа по губер-

²⁶Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 15/16.

нії йде не дуже важно. Я від Ровенського повіту. Після з'їзду в Києві я об'їхав 9 волостей повіту. Справа пішла добре. Коли селянам роз'яснилось, хто вони, чого їм треба домагатись, то вони без всяких суперечок погоджувались. Заклались спілки. Після Універсалу, прийнятого людністю гарно, ухвалено обложити себе податком по 10 коп. з десятини на рідну справу»²⁷.

У багатьох виступах доповідачі приходили до висновку, що за для досягнення успіху необхідна організована і активна робота, і визнавали, як, для прикладу, депутат Любинський, що «в шкільній справі можна було б взяти більший темп».

Справі активізації процесу українізації освіти посприяв український з'їзд Волині, який проходив у Житомирі 23-25 червня 1917 р. і прийняв ряд рішень щодо подальшого розвитку школи. У містечках краю виникають гуртки, які сприяли цій справі. Так, в Олевську Коростенського повіту з ініціативи місцевої інтелігенції утворився гурток національно-просвітницької роботи²⁸.

У містах Правобережної України мешкали представники різних національностей і в тих умовах також заявляли про свої національно-культурні права, виступали за їх розширення. Свідченням реалізації таких прагнень поляків-житомир'ян стало створення ними влітку 1917 р. польського музичного товариства «Лютня», члени якого почали засновувати дитячі хори, залучати до пісенної культури і доросле населення, влаштовувати концерти. Завдяки польській інтелігенції у Житомирі було засновано польську гімназію імені Ф. Чацького. У серпні 1917 р., як повідомляла газета «Громадянин», «в Житомирі гуртом галицьких священників і інтелігенції заснована українська бурса, для удержання в ній українських дітей, що ходять до ріжних шкіл Житомира. За завідуючого обраний греко-католицький священник о. Рудь. Виховання дітей в бурсі буде провадитись в дусі греко-католицької (уніатської) віри».

Українці гуртувалися навколо житомирської «Просвіти». Ключовими її діячами були: подружжя Кравченків – етнограф Василь Григорович і Олімпіада Михайлівна, поетеса Людмила Волошка, Олена Левчанівська. Вони проводили просвітницькі лекції, брали участь у виданні газети «Громадянин» і «Волинської газети». Вони поступово наповнювали культурне життя міста і українським змістом.

²⁷Там само.

²⁸Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: Видавець «В. Косенко», 2009. – С. 35.

Загалом же місто Житомир залишалося ще російськомовним, російська творча та наукова інтелігенція була чисельнішою і активнішою. Потужним культурним осередком став «Союз інтелігенції» м. Житомира. До його складу ввійшли такі відомі постаті як художник О. Канцеров, музикант-віолончеліст В. Коломойцев, викладачі навчальних закладів міста М. Лятошинський і О. Ружицький, музикант-скрипаль В. Скороход та інші²⁹.

Співіснували у Житомирі і культурно-освітні та добродійні товариства представників єврейського етносу. Подібний поліетнічний характер був властивий й іншим українським містам.

Як відомо, Тимчасовий уряд негативно поставився до національно-визвольних прагнень українців, а тим більше – до пред'явлених вимог. До Києва було направлено делегацію на чолі з М.І. Терещенком, яка мала на меті «поставити на місце» Центральну Раду і Генеральний секретаріат. В результаті гострих переговорів сторони прийшли до компромісного рішення, яке лягло в основу II Універсалу Центральної Ради, прийнятого 3 липня 1917 р. І в Україні, і в Росії по-своєму були незадоволені результатом переговорів – внаслідок загострення суспільних настроїв виникає політична криза. Відбуваються зміни і в складі Тимчасового уряду, і у складі Генерального секретаріату. Реорганізацію його проведено під час засідання Малої Ради УЦР. Вона полягала у доповненні Генерального секретаріату представниками національних меншин. Останні, у свою чергу, почали бойкотувати багато рішень Центральної ради, зокрема щодо українізації освіти. А цей процес і так проходив досить важко.

28 липня 1917 р. училищний відділ Старокостянтинівської земської управи Волинської губернії повідомляв генеральному секретарю народної освіти І. Стешенка про стан українізації школи:

«Учительський персонал – дотеперішній, в тім напрямі мало відповідний, непристосований і зміни в йому як тепер, так і вбудучині не предвидиться, яка також не можна з цілою певністю вказати особу, котра доглянула би здійснення українізації. Учительські курси відбулися з 18 червня по 13 липня сего року однак за браку часу як рівно ж і не багатого матеріалу лекційного пожаданого вжитку не дали.

²⁹Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: Видавець «В. Косенко», 2009. – С. 36.

Лекції читали:

Євген Грицюк – методика української мови.

Володимир Дурдуківський – історія української літератури.

Віктор Березов – українські політичні питання.

Іван Прийма – історія України і методика української мови.

Тобто перераховане може служити доказом, що зужитий матеріал, без вправ практичних, при побільше майже байдужім віднесенню сотні слухачів до цілої справи, не міг досягнути ніякої цілі. Це змарнований час і гроші»³⁰. Автор листа, член повітової управи а. Чер... (далі нерозбірливо) радить, що «у справі українізації може згодитися місцевий нотар А. Е. Соколовський, тепер евакуйований і замешканий у Києві, Маріїнська-Благовіщенська, 17». Цей документ засвідчує проблеми як в організації навчання учительських кадрів для української школи, так і нестачу ініціативних людей на місцях. Та й керівництво Центральної Ради не було достатньо наполегливим у здійсненні українізації і шукало компромісу з проросійськи налаштованими верствами населення. Таку ж позицію займала українська влада і в проведенні зовнішньої політики.

Бачачи поступливість Центральної Ради, Тимчасовий уряд посилив свій політичний тиск. 4 серпня 1917 р. Генеральному секретаріату було надіслано «Тимчасову інструкцію», згідно з якою Тимчасовий уряд затверджував склад Генерального секретаріату, обмежував його повноваження до п'яти губерній, зобов'язував, щоби не менше чотирьох секретарів певних відомств були з числа представників національних меншин і визнавав рівень повноважень Генерального секретаріату лише у тому, щоби розглядати пропозиції подальшого розвитку життя в українських губерніях, а затверджувати (або не затверджувати) їх – вирішуватиме Тимчасовий уряд.

Українське суспільство гостро негативно сприйняло «Тимчасову інструкцію». На адресу Центральної Ради почали приходити десятки телеграм зі словами підтримки. Одна з них була такого змісту: «Українська Військова Рада Бердичівського гарнізону і частин штаба фронту, довідавшись про інструкцію Генеральному Секретаріату обурена нею і вбачає в ній образу українському народу. Далі справа йти так не може. Ми доручаємо Центральній Раді провадити справу устрою України так, як цього вимагає життя, не рахуючись з «інструкціями». Ми готові всіма силами підтримати Раду в її боротьбі»³¹.

³⁰ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 6.

³¹Народна воля. – 1917. – 8 серпня.

Всеукраїнський фельдшерський з'їзд, який проходив 7-8 серпня 1917 р. у Києві, також висловив підтримку Центральній Раді: «З'їзд вважає, що єдиний спосіб утримати лад на Україні, забезпечити її від контрреволюції, анархії і усобиць, лежить у тому, що. Всі демократичні сили на Україні, без огляду на національність, йшли в згоді з Українською Центральною Радою.

Фельдшерсько-акушерський персонал всюди, де працює, в місцях і на селах, буде проводити принципи, тут висловлені, буде всюди по силі своїй помагати Українській Центральній Раді в її заходах на добро краю»³².

Навіть представники національних меншин критично сприйняли такий «подарунок» Тимчасового уряду. На засіданні Малої ради 6 серпня 1917 р. Рафес висловив думку, що «Тимчасова інструкція» «не тільки обмежує нас, але й може звести цілком нанівець всі наші спроби» і що «ми мусимо сказати Тимчасовому уряду, що четверте місце оставляємо представникам більшості – українцям»³³. На цьому представник фракції «Поалей Ціон» Менчковський підтримав Рафеса, констатувавши: «Чотири місця секретарів для меншостей – це кістка, кинена між народи України, але на це національні меншості не підуть. Бо добре бачимо бажання московської буржуазії посварити народи України»³⁴.

Незважаючи на всі труднощі і несприятливі обставини Секретаріат освіти продовжував формувати основи вищої освіти в Україні, наповнювати освіту національним змістом. На засіданні шостої сесії Центральної Ради 6 серпня 1917 р. І. Стешенко доповідав про діяльність Секретаріату освіти, розповівши про поточні справи розвитку освіти і мистецтва: «Секретаріат веде підготовчу роботу на закладення українського університету і української академії мистецтв. Далі йде праця над українізацією школи народної і середньої. В багатьох місцях цілі волості звертаються до земств, щоби у них було заведено українські народні школи, а земства, як, наприклад, на Херсонщині, Катеринославщині і Таврії, відповідають, що у них на це нема грошей. Бесідник каже, що нічого покладатись на земства та на офіціальних російських керівників просвітньої справи на Україні, а треба взяти цю справу самому громадянству до своїх рук і подбати, щоби для українських шкіл знайшлись і потрібні підручники, і кадри вчителів»³⁵.

³²Народна воля. – 1917. – 9 серпня.

³³Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 19. – 21 листопада.

³⁴Там само.

³⁵Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 20/21.

Про те, наскільки важко проходила українізація освіти, свідчить обговорення проблем з Київським університетом. На засіданні Центральної Ради 18 серпня 1917 р. Зарубін дав таку характеристику навчального закладу: «Київський університет займає виїмкове становище в ряді інших університетів. Це здавна гніздо реакції. Я стою за автономію університету, бо інакше наука не може процвітати. Але у Київському університеті була не наука, а політика на першому плані. Ми бачимо, що скрізь тепер життя змінилося. Навіть стара поліція замінена міліцією. А в Київському університеті не сталося ніякої зміни. Коли скрізь старі місця були замінені новими революційними елементами, то Київський університет по перевероті вибрав демонстративного старого ректора Цитовича, який був обложив його лавою поліцейських. Коли б контрреволюція підняла голову, Київський університет буде її фортецею. Я не зачіпаю питання про українізацію університету, бо це питання іншої площі, але треба звернути саму пильну увагу на те, щоб там були зроблені потрібні зміни»³⁶.

До цієї характеристики свої доповнення зробили Генеральні секретарі С. Петлюра та І. Стещенко. Зокрема, Симон Петлюра сказав: «Справа Київського університету має для нас значення, бо там учаться наші діти, наші брати. Але, крім того, ми можемо стати і перед тим, як це сталося у львівському університеті. Був університет, але молоді українські наукові сили не могли там працювати. Фактично це робив і Київський університет, який, завдяки реакційності, ізолював наші молоді наукові сили, які мусили йти десь поза Україну. Позаяк цей університет має реакційні заміри, то ми повинні вжити революційних заходів». Іван Стещенко посилив увагу до проблеми: «Я вніс сюди цю справу, тому що вона є негайна і, крім того, принципова. Політика професури, вибір ректором Цитовича, якого вибрано ще на три роки – все це вимагає певного погляду Центральної Ради. І тому принципово вирішення Малою радою дасть нам ті підстави, на яких ми мусимо надалі направляти свою роботу»³⁷. І. Стещенко підкреслив, що це справа науки, а не політики. Хоча, безперечно, питання змін у освітній сфері, передусім її українізації, мало і політичну складову. В Україні політичний курс Центральної Ради зустрів опір і з боку російськомовної преси.

На засіданні Генерального секретаріату 3 вересня 1917 р. обговорювалося питання про пресу в Україні. У своєму виступі Зарубін звернув увагу на гостру полеміку між українською і російською

³⁶Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 24.

³⁷Там само.

пресою, відмітивши, що необхідно вжити рішучих заходів, інакше Генеральний секретаріат буде позбавлений міцної підтримки з боку періодичних видань. Зарубін закликав вплинути на редакцію газети «Киевская мысль», щоби вона «не публікувала ворожих до українства статей»³⁸.

Цій проблемі було приділено особливу увагу і на засіданні Волинської Української Ради 30 серпня 1917 р. і прийнято таке рішення:

«Волинська Українська Рада, обміркувавши стан, в якому перебувають громадські справи на Волині взагалі та в зв'язку з авантюрою генерала Корнілова, винесла таку постанову:

Через те, що на Волині, в тому старому кублі чорної сотні, за послідні місяці протинародня діяльність темних сил збільшилась, і значною частиною духовенства і чиновництва прилюдно ведеться проти революційна агітація по губернії;

Через те, що на Волині осіла чорносотенна москвофільська зграя з Галичини та, згуртувавшись товариство «Галицька Рада», на вічах і так серед населення провадить руйнівницьку працю, сіє розбрат між населенням, нацьковуючи на українців і українські установи;

Через те, що вищі установи в губернії (напр. церковні) не протидіють сій агітації, а навпаки своєю бездіяльністю сприяють їй;

Через те, що такі губернські установи як Волинське губернське земство до сього часу навіть не демократизовано, а в складі земства є явно антидемократичний елемент;

Через те, що установи народнього самоврядування запроваджуються в губернії дуже неактивно і багато волостей у різних повітах зовсім зреклися приймати нові установи, – так, напр. вол. Фасівська – Житомирського пов., Курненська – Зягельського пов., Хоровська – Острозького пов., Покалівська, Норинська, Словечанська, Білокоровицька – Овруцького пов., Людвипольська – Ровенського пов., Купільська, Корчевська – Старокостянтинівського пов.; Варковецька – Дубенського пов.;

Через те, що продовольча справа в губернії набирає дуже прикрого характеру й грозить страшною катастрофою;

Через те, що в прифронтовій полосі – Кременецькому, Луцькому і Дубенському повітах, – сила люду, цілі десятки тисяч, є тепер без осель, а наближається холодний час і загрожує усім тим тисячам людей страшним лихом;

³⁸Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 5.

Через те, що на місцях, у повітах влади, яка опиралася б на довіря населення, сливе не має;

Через те Волинська Українська Рада визнає доконче потрібним, щоб на Волині, як і скрізь по всій Україні, була єдина сильна революційна влада і влада ся повинна належати Українській Центральній Раді та її Генеральному Секретаріатові»³⁹.

Також 30 серпня 1917 р. загальні збори Військового клубу м. Житомира ухвалили підтримувати Українську Центральну Раду і Генеральний секретаріат, «яко оборонців Тимчасового уряду від контрреволюційних замірів авантюриста Корнілова та його банди». Під газетним повідомленням підписи – товариш голови Непийвода, писар Непомнящий⁴⁰.

Важливим кроком у справі вирішення мовного питання стало клопотання перед Тимчасовим урядом підготувати акт про визнання офіційною мовою українську, із зазначенням про переведення діловодства на українську мову. Відповідне клопотання було прийняте Генеральним секретаріатом 8 вересня 1917 р.⁴¹

Одним послідовним кроком до наповнення національним змістом шкільної освіти стала також підготовка І. Стешенком проєкта циркуляра до директорів і інспекторів державних початкових, середніх і вищих шкіл про обов'язкове запровадження українознавства в школах. Цей проєкт було заслухано на засіданні Генерального секретаріату 13 вересня 1917 р. і затим надіслано на затвердження до міністерства.

Мовне питання в Україні було невіддільне від вирішення майбутнього державного устрою Росії. Про це свідчить зміст виступів учасників з'їзду народів, який проходив у Києві з 8 по 15 вересня 1917 р. Ініціатором його скликання стала Центральна Рада. Обговорювався подальший державний устрій Росії, який би забезпечував реалізацію прав усіх народів, зокрема, і мовних прав.

12 вересня 1917 р. з доповіддю «Про державу і місцеві мови» виступив О. Борохов. У ній доповідач відстоював позицію, що російська мова як державна має бути в усіх школах Росії і використовуватися у відносинах загальнодержавних установ з крайовими установами. Останні можуть вести ділове листування з місцевим населенням на крайовій мові, зокрема в Україні – українською, у Басарабії – молдавською. Доповідач

³⁹Громадянин. – 1917. – 10 вересня

⁴⁰Нова Рада. – 1917. – 8 вересня

⁴¹ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 6.

радив не чекати визнання прав місцевих мов Установчими зборами, а одразу ж здійснювати ці права⁴². У наступному своєму виступі 14 вересня 1917 р. Б. Борохов, який належав до фракції «Поалей Ціон», висловив дуже справедливу думку: «Народи можуть скористатись з того, що великі держави також заінтересовані в тому чи іншому становищі певної нації. Крім того, народи мають завше свою велику внутрішню силу, на котру держави теж вважають. Отже, навіть і тим народам, котрі не мають власних держав, не треба зменшувати своїх домагань»⁴³.

Виступи інших делегатів з'їзду також були сповнені віри у силу національно-визвольних прагнень і можливості реалізувати їх, визнання рівних прав народів на самовизначення. Свідченням цього стали постанови З'їзду народів. У постанові «Про загальнодержавну та крайові мови» говорилося: «Справедливе визначення права народів Росії на рідну мову, яке б забезпечувало вільний шлях до широкого розвитку самостійних національних культур, є негайною потребою і повинно бути зроблене зараз же до Установчих зборів... Школа, церква, суд повинні бути відносно мови, як і в усіх інших відношеннях, цілком вільними і керуватись тільки бажанням заінтересованих осіб, а через те признання мови [російської] загальнодержавної не дає їй жодної переваги в справі шкільній, церковній та судовій та іншими мовами республіки»⁴⁴.

Ця велика подія мала вплив на коригування мовної політики Центральної Ради. Так, 18 вересня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було прийнято рішення телеграфом повідомити Тимчасовому уряду деякі зміни до клопотання про надання українській мові статусу офіційної. Зокрема, пропонувалося уточнення: «Першу половину пункту, а саме “офіційною мовою на Україні стає мова українська” треба розуміти так, що мова українська має повне право офіційно вживатися поруч з мовою російською, при забезпеченні язикового права меншостей». Також було чітко визначено, що «діловодство в Секретаріаті провадиться мовою українською. Товариші (тобто заступники) секретаря в національних справах ведуть зносини і діловодство мовою даної національної меншості». Деяку зміну внесено і у циркуляр про обов'язкове запровадження українознавства в Україні: «Циркуляр змінити в тім напрямі, що школам рекомендується заводити українознавство, коли єсть відповідні для того учителі»⁴⁵.

⁴²Нова Рада. – 1917. – 13 вересня.

⁴³Нова Рада. – 1917. – 16 вересня.

⁴⁴Нова Рада. – 1917. – 17 вересня.

⁴⁵ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 18.

Слід відмітити помітну активізацію культурно-освітнього життя в Україні. 22 вересня 1917 р. І. Стешенко на засіданні Генерального секретаріату озвучив законопроект про заснування Академії мистецтв. На черговому засіданні 25 вересня 1917 р. Генерального секретаріату І. Стешенко висловив заяву про необхідність звернутися до Тимчасового уряду щодо виділення коштів на друк шкільних підручників⁴⁶. Уже 28 вересня 1917 р. І. Стешенко подав проект статуту Академії мистецтв. Генеральний секретаріат підтримав заснування у Києві вищої художньої школи⁴⁷.

Важливим документом для подальшого проведення політики Центральної Ради, зокрема і культурно-освітньої, стала декларація Генерального секретаріату, прийнята 29 вересня 1917 р. Так, у ній говорилося:

«На полі народної освіти на протязі цього академічного року має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних, причому кожна народність в своїх культурних пориваннях матиме відповідне задоволення при передачі завідування освітньою справою національних меншостей з боку товаришів генерального секретаря національних справ і при загальнім контролі генерального секретаря освіти. Так само будуть зроблені заходи для того, щоб на протязі року утворились відповідно курси для учителів і видані були підручники та шкільні посібня як українські, так і інші, а також мають готуватися кадри лекторів для українських університетів та іншої вищої школи. буде змінено форму шкільної управи в напрямі демократизації. Буде одкрито в Києві Педагогічну академію, народні університети, буде звернено особливу увагу на позашкільну освіту за допомогою всіх просвітніх товариств на Україні. Буде зроблено заходи, щоб вищий контроль над всіма школами не тільки середніми, а й вищими, при захороні автономії вищої школи, належав Генеральному секретаріатові.

Інтереси національної умілості найдуть собі повного заступника в Генеральному секретаріаті, і в тій цілі засновано в Секретаріаті освіти відділ мистецтва»⁴⁸.

На черговому засіданні Генерального секретаріату розглядалося питання про заснування в Києві Академії мистецтв. Було при-

⁴⁶ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 24.

⁴⁷ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 27.

⁴⁸Нова Рада. – 1917. – 30 вересня.

нято постанову: «визначити потрібним з'їзд художників для обговорення справи, заснувати спеціальний комітет (журі), що взяв би до своїх рук справу заснування Академії, і на збори Секретаріату 6 жовтня запросити для пояснень одного із ініціаторів справи Української Академії мистецтв»⁴⁹. До викладання навчальних дисциплін в Українській Академії мистецтва було запрошено Бойчука (фреска, мозаїка), Бурачека (пейзаж), Жука (портрет, декоративне мистецтво), В. Кричевський (народне мистецтво, український орнамент, архітектура), Ф. Кричевський (історичний і побутовий жанр, форма і скульптура), Маневич (пейзаж), Мурашко (портрет), Нарбут (графіка).

10 жовтня на черговому засіданні Генерального секретаріату було заслухано одного з ініціаторів заснування Української Академії мистецтв професора Павлуцького. Він розповів про завдання установи, а також про те, що «справа заснування Академії і вибору журі Академії обговорювалося в колах громадянства, близьких до українського мистецтва, з участю комітету національного театру, членів Українського наукового товариства, художників, архітекторів та ін.» Присутні на засіданні В. Винниченко, О. Шульгін, І. Стешенко, І. Мірний, М. Савченко-Більський, М. Міцкевич ухвалили:

«Признати принципіально заснування у Києві державної Української Академії мистецтв на основі представленого проекту статуту Академії конче потрібним. Прохати професора Павлуцького доповнити пояснюючу до статуту записку, після чого докладно розглянути статут, виготовити належний законопроект, перевести через Центральну раду і подати до Тимчасового уряду на затвердження. Прохати секретарство освіти подати до преси відомості і пояснення в справі заснування Академії»⁵⁰.

Наступного дня, 11 жовтня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату І. Стешенко доповідав про видання циркулярів до директорів середніх шкіл та інспекторів вищих початкових шкіл і директорів нижчих початкових шкіл «про заведення з біжучого року як обов'язкових предметів української мови і українознавства (української літератури, історії та географії)»⁵¹.

На цьому ж засіданні вирішено взяти на утримання Генерального секретаріату будинки Педагогічного музею, а також зверну-

⁴⁹ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 29 зв.

⁵⁰ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 34.

⁵¹ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 35.

тися з клопотанням до міністерства фінансів про передачу будинків товариства тверезості у Києві для освітніх потреб.

16 жовтня 1917 р. І. Стешенко запропонував звернутися до губерніяльних комісарів з проханням надсилати до Генерального секретаріату стародавні речі – знахідки, які мають мистецьку або історичну цінність⁵². Таким чином були зроблені перші кроки у налагодженні музейної справи і охорони історичної спадщини.

Реформування освіти наштовхувалося на опір антиукраїнськи налаштованих сил. Тому І. Стешенко на засіданні Генерального секретаріату 16 жовтня пропонував надіслати Тимчасовому уряду телеграму «про необхідність призначати директорів середніх шкіл не по обранню педагогічних рад, значна частина яких складається з учителів, назначених при старому режимі»⁵³. Свідченням подібної ситуації і Житомирі є повідомлення місцевої преси: «У Житомирі заснувалася Волинська Учительська Спілка. Місцевий Всеросійський Союз зустрів свою товаришку, здається, неправильно. Спілку названо «лукавой и подозрительной». А Спілка тільки хоче згуртувати всіх учителів для спільної праці на рідному ґрунті».

Про те, яка важко ще проходила українізація школи свідчить і лист учителя з Брусилова Івана Мислінського до Івана Огієнка, датований 30 жовтня 1917 р. Зокрема, у цьому листі йдеться:

«Українізація в нашому повіті іде дуже важко через те, що багато учителів настроєні вороже до українства. З свого боку я бажав щось зробити для його, зробити те, що можтиму, а найголовніше, хоч виучити своїх учнів української літературної мови». Але автор листа зауважує, що прочитавши книги І. Огієнка, зрозумів, що українську літературну мову знає недосконало, але зауважує «хоч мова не є моя спеціальність, і я маю право відмовитися від її, але ж нема кому в школі доручити її. Та й не минеш ніяк уваги, бо колись незабаром прийдеться викладати природознавство на українській мові». Тому він звертається до І. Огієнка: «Прошу дуже Вас прислати до школи Ваші праці, які вже видані досі. Будь ласка, виберіть підручники для учнів і учителів, по одному примірнику для фундаментальної бібліотеки, бо я не маю дуже віри нашим українцям, що вони мені порають щось добре, а не сучасне сміття. Укажіть докладніше мені, які твори, які учені праці потрібні для ознайомлення з українською мовою з научного боку, себто виробіть мені короткий програм. Які підручними та книжки будуть потрібні до цього, не

⁵²ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 41 зв.

⁵³ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 41 зв.

одмовтесь купити та прислати до школи, а яких зараз нема в продажу, може у Вас є, не одмовтесь позичити на місяць школі»⁵⁴.

Разом з тим, цілком очевидним було, що молодь (учні, гімназисти, студенти) ставала все більш національно свідомою. Про це свідчить звернення житомирських учнів – майбутніх фельдшерів 5 листопада 1917 р.:

«Учні всіх національностей Волинської медичної фершальсько-акушерської школи щиро вітають свій уряд – Центральну Раду та Генеральний Секретаріат з прийняттям всієї влади в нашому краї, вірять, що він приведе український народ до пишного розквіту, і запевняють, що в критичну хвилину всі одностайно, зорганізувавшись у вільне козацтво, встануть на оборону неньки-України та її уряду. Слава вільній Україні».

Важливим кроком у розбудові української державності стало проголошення III Універсалу Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 р. У ньому було враховано побоювання деяких національних меншин, що процес українізації освіти призведе до можливого обмеження їх національних прав. Тому у III Універсалі Центральної Ради було сказано, що «український народ, сам довгі роки борючися за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суцїх, тому оповіщуємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію»⁵⁵. Відтак, національним меншинам в Україні дістали вільні умови свого культурного розвитку. Разом з тим робилися кроки до подолання наслідків процесу русифікації українського народу.

В ході надзвичайного засідання Малої ради, А. Ніковський від фракції соціалістів-федералістів вніс «інтерпеляцію до генерального секретаря освіти в справі грошової прибавки “за обрусение”». Доповідач з певною долею здивування відмітив, що «і досі шкільна округа видає учителям з Московщини грошові додатки до жалування – “за

⁵⁴За кн.: Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). 1910-1969. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги. – С. 76-77.

⁵⁵Нова Рада. – 1917. – 8 листопада.

обрусение". Такі додатки видавало царське правительство московським, а також лівобережним учителям за те, що вони русифікували Україну. І до цього часу ці гроші видаються. Шкільна округа пояснює, що ці гроші виплачуються як додаток на дорожнечу, хоча йдуть в старій формі "прибавка за обрусение"»⁵⁶. У зв'язку з цим А. Ніковський запитав генерального секретаря І. Стешенка, «чи відомо йому про ті недостойні Української Республіки "прибавки за обрусение" і як відомо, то що Генеральний секретаріат думає в цій справі зробити?»⁵⁷.

Вже наступного дня на засіданні Генерального секретаріату І. Стешенко виступив за скасування цієї доплати учителям російської словесності (так називався тоді навчальний предмет). 14 листопада на засіданні Малої ради знову зверталися до вирішення цього питання і одногосно проголосували за «таку формулу переходу: 1) Центральна Рада доручає Генеральному секретаріатові внести в Центральну раду законопроект про скасування спеціальних прибавок за обрусіння краю чиновниками всіх відомств; 2) доручає Секретарству освіти стати в такі відносини з Київською шкільною округою, коли ця установа була йому справді підлеглою, і переходить до чергових справ»⁵⁸.

Подальший крок керівництва Центральної Ради був спрямований саме на покращення ситуації в освітній сфері. 17 листопада 1917 р. на черговому засіданні Генерального секретаріату було ухвалено видати Секретаріату освіти авансом дві тисячі карбованців для товариства шкільної освіти з 25000 крб., виділених Київській окрузі⁵⁹.

У той час, коли тривала боротьба кількох політичних сил в Україні, мали місце самовільні протиправні дії осіб, які користувалися цією ситуацією. Поряд із самочинною вирубкою лісів відбувався нерідко грабунок маєтків, руйнування історичних пам'яток. Саме тому голова відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва М. Біляшівський видав звернення «до всіх культурних громадян з-поміж солдатів, духовенства, сільської інтелігенції, до всіх, хто відчуває тісний зв'язок з рідною країною – шанувати рідну культуру і не допускати до грабунку і розгрому панських дворів та будинків, де часто переховуються дуже цінні старі папери, книги. Картини, старі меблі, вжити всіх засобів, щоб зберегти усе це і передати до музеїв, де вони стануть у великій

⁵⁶ Народна воля. – 1917. – 14 листопада.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Нова Рада. – 1917. – 16 листопада.

⁵⁹ ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 79 зв.

пригоді для нашої освіти, для науки й культури, де будуть служити не для одної людини або родини, а для усього народу»⁶⁰.

На наступних засіданнях вирішувалися також питання, які певною мірою стосувалися освітньої сфери. Зокрема, 28 листопада 1917 р. І. Стешенко клопотався про асигнування на потреби освіти 250000 крб., з них 200000 крб. в розпорядження Генерального секретарства освіти і 50000 крб. – в розпорядження Генерального секретарства єврейських національних справ⁶¹.

30 листопада на засіданні Генерального секретаріату були вислухано і ухвалено «проект тимчасового шкільного управління»⁶². Одним із кроків до його впровадження стала відмова від колишньої структури освіти. На засіданні Генерального секретаріату 2 грудня І. Стешенко вніс пропозицію про ліквідацію «учебних округів»⁶³. Тільки тоді вже розпочали введення нової системи управління освіти.

На засіданні Малої ради 5 грудня 1917 р. розглядався докладно проект закону про тимчасове шкільне правління. Доповідач по цьому питанню Галаган, виступаючи, виклав основні положення проекту закону:

«1. Передати Секретарству освіти всі школи та просвітні установи, які є на території Української народної республіки і належать до відомств – опіки, внутрішніх справ (музичні. Театральні та інші школи), торгу і промисловості, бувшого відомства цариці Марії і бувшого царського Двору.

2. Тимчасово, до переведення шкільної реформи, за спеціальними школами відомств: духовного, військового, шляхів, земельного, медичного та правничого – доручити Секретарству встановити педагогічний догляд через затвердження учебних планів та програм по загальноосвітніх предметах»⁶⁴.

В результаті обговорення проект закону було прийнято Малою Радою з таким приписом: «Всеукраїнські школи переходять в порядкування Секретарства національних справ під загальним доглядом Шкільної ради, яка складається з представників як українців, так і суцільних на Україні неукраїнців»⁶⁵.

⁶⁰ Робітничая газета. – 1917. – 19 листопада.

⁶¹ Нова Рада. – 1917. – 30 листопада.

⁶² ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 101 зв.

⁶³ ЦДАВОВ України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 51 зв.

⁶⁴ Народна воля. – 1917. – 8 грудня.

⁶⁵ Там само.

Оголошення стану війни між Радянською Росією і Українською Народною республікою «безперечно, негативно вплинуло на подальший розвиток освіти і культури в Україні. Зокрема, стали сильнішими проросійські настрої. Це почало виявлятися у намаганні збільшення російського впливу. Під час восьмої сесії Центральної Ради на засіданні 14 грудня 1917 р. Генеральний секретар московських національних справ п. Одинець зробив доклад про діяльність свого секретарства. Він згадав і про заходи цього секретарства взяти «русские» школи на Україні з-під опіки Секретарства освіти під опіку свою – Секретарства московських справ». У відповідь на вимогу інших членів Центральної Ради пояснити підстави таких дій Одинець повідомив, що «ці заходи московське секретарство робить на підставі анкети (перепиту), яку воно робило на власну руку, без порозуміння з Секретарством освіти». Газета «Народна воля», описуючи перебіг засідання, писала: «Перепитують батьківські комітети та учительські ради про те, до якої національності, – московської чи української – належать батьки учнів тої чи іншої школи, де буде більшість батьків «русских», то в тій школі і учні будуть вважатися «русскими», а значить, і ця школа має перейти під опіку московського секретарства. На підставі даних цієї анкети Секретарство московських національних справ думає виробити законопроект і подати його на затвердження Центральної Ради. На думку п. Одиця, на Україні повинно бути більшість нижчих шкіл українських, що ж до середніх шкіл (гімназій), то з них, певне, буде половина українських, а половина московських, після вилучення польських та єврейських шкіл. Про університети московський генеральний секретар думає, що найкраще було б залишити теперішні університети на Україні московськими, а поруч з ними відкривати українські, польські та єврейські вищі школи, коли на це стане державних коштів України»⁶⁶.

Генеральний секретар єврейських національних справ Зільберфарб висловився «проти москалізації людности через школи» і запевнив, що єврейські учні будуть навчатися не в російських, а у своїх єврейських школах. Як писала раніше згадана газета, Іван Стешенко заявив, що він «нічого не чув досі про перепит московським секретарством батьківських комітетів та учительських рад» і ця новина його дуже здивувала. Генеральний секретар освіти з сумом констатував, що «між учителями досі є ще багато переконаних

⁶⁶Народна воля. – 1917. – 15 грудня.

москалізаторів, і покладатися на їхні відомості про національний склад учнів не можна. Московських середніх шкіл на Україні далеко не половина, – це можна сказати з певністю»⁶⁷.

Тодішня суспільно-політична ситуація в Україні була дуже несприятливою для проведення Центральною Радою своєї політики у будь-якій галузі, тому що вона усе в меншій мірі могла контролювати перебіг подій і впливати на них.

Але становище кожного дня погіршувалося. Це, зокрема, виявлялося у зростанні цін на продукти, дефіциті промислових і, особливо, продовольчих товарів, постійному збільшенні видатків Центральної Ради і ця потреба постійно зростала.

Розвиток української революції супроводжувався загостренням національного питання. Це прослідковується у різних сферах життєдіяльності, зокрема особливо рельєфно у військовій та освітній. На засіданні Генерального секретаріату 11 грудня 1917 р. Д. Одинець повідомив, що «Український полк Т. Шевченка пред'явив ультиматум юнкерам-великоросам Київської Олексіївської інженерної школи в три дні покинути школу і виїхати в Росію». Його колега, генеральний секретар М. Зільберфарб додав, що «з українізованих військових шкіл і частин викидають всіх неукраїнців»⁶⁸.

Генеральний секретар єврейських національних справ М. Зільберфарб разом з тим висловився проти «москалізації людности через школи» і виступив на підтримку існування єврейських шкіл.

Генеральний секретар освіти І. Стешенко також гостро відреагував на самочинні дії Д. Одиця, зокрема, проведеного опитування, про яке він навіть не чув. І. Стешенко заявив: «Між учителями досі є ще багато переконаних москалізаторів і покладатись на їхні відомості про національний склад учнів неможна... Казенні гімназії на Україні досі вважались московськими тільки через те, що там учили московською мовою. Учителів-москалів ми не виганяємо, але нехай же вони навчаться української мови, коли хочуть працювати на Україні. Вищі школи на Україні створені коштами українського народу і через те також повинні бути українськими»⁶⁹.

⁶⁷Народна воля. – 1917. – 15 грудня.

⁶⁸ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 103, 103 зв.

⁶⁹Там само.

Розділ 2. Війна Радянської Росії проти УНР та її перебіг на Житомирщині

У цей час Рада Народних комісарів під прикриттям харківського уряду розпочала воєнні дії проти УНР. Житомирська газета «Громадянин» дала коротку оцінку намірам більшовиків: «Московський комісар 7-ої армії на південно-західньому фронті почав було посилати більшовицький військовий зброд походом на Україну для того, щоб счинити і у нас такий розбрат, як у себе в Московщині»⁷⁰.

У цьому ж номері згаданої газети повідомлялося про кроки до унезалежнення української православної церкви, яке мало бути обговорене на Українському Церковному Соборі: «В Києві заснувалася церковна Рада для керування православною Церквою на Україні. Завдання її поволі досягти автокефального устрою Української Церкви. Для цього на 28 грудня сього року скликається церковний собор в Києві, на котрий треба вибрати: від кожної єпархії по одному архієрею, від кожного повіту по одному священникові, дияконові, дякові та парафіянинові. Від кожного монастиря по одному представникові. Від кожної української військової частини по одному воякові. Від Київської залоги три вояки. Від Київської духовної Академії, семінарій та духовних училищ по одному представникові. В Соборі мусять взяти участь також всі пан-отці українських військових частин. Усі представники мусять бути українцями зроду і неодмінно прихильні до українства і мати в тім од своїх виборців належні посвідчення».

Але, на жаль, Український Церковний Собор не відбувся через подальше розгортання агресії з боку Радянської Росії, в результаті якої невдовзі Правобережна Україна опинилася в епіцентрі воєнно-політичного протистояння.

Ситуація ускладнювалася тим, що частина солдат російської армії піддалися більшовицькій агітації, залишили фронт і рухалися в напрямку із заходу на схід, і переважно територією Волинської губернії. Газета «Волинь» у номері за 10 грудня 1917 р. повідомляла у рубриці «Движение большевистских отрядов»:

«Бердичев. Разоружение большевистских отрядов на юго-западном фронте идет успешно. Окопавшийся в Иванковце эскадрон

⁷⁰Громадянин. – 1917. – 15 грудня

кавалерийского полка под давлением окружившего его отряда украинских броневых машин сдался без сопротивления. По отношению к остальным эскадронам не понадобилось угроз. Они признали власть Генерального Секретариата, передав оружие и войсковое имущество по описи. Коростень пока в руках большевиков»
Ця ж газета за 12 грудня 1917 р.:

«Бердичев. 10 декабря. Два эшелона большевиков, отправившихся с фронта на Бердичев, были разоружены на станции Шепетовка. Кровапролития не было. В Шепетовке украинцы разоружили большевиков, забрав 100 пушек, четыреста пулеметов, массу ружей и патронов». У наступному номері газети «Волинь» за 14 грудня повідомлялося про воєнні події, які відбулися теж 10 грудня 1917 р.:

«Бердичев. 10 декабря. На станции Шепетовка спокойно. Здолбуново занято украинцами, а также вечером двинут эшелон украинцев в Ровно, где ожидается прибытие большевиков со стороны Луцка. На Староконстантинов двинулись украинские эшелоны – части большевиков удирают. Там же вчера разоружено два эшелона большевиков, которые без малейшей задержки под конвоем украинцев отправлены через Коростень за границу Украины... Губернскому комиссару сообщает комиссар по польским делам Душинский, что проходящий эшелон грабит его имение “Вышполь”».

В умовах більшовицької агресії приходило розуміння гостроти і важливості подальшої боротьби за здобуття української державності. У газеті «Громадянин» за 22 грудня 1917 р. опубліковано вірш Якова Савченка, члена Житомирської «Просвіти», який заклічно називається «Вперед»:

Іде боротьба остання, люта.
Шумить скажено сніговій.
Чия душа тепер не скута –
За меч стальний! Вперед і в бій !

Іде боротьба...Бушує море...
Клекоче злоба чорних зграй.
Поборе той, хто чесно боре,
Хто кров дає за Рідний Край !

Хто гордо йде вмирати в бої
За честь свою з ясным лицем.
Вперед боці! Вперед герої !
Душа з душею ! Меч з мечем!

Незважаючи на загострення воєнних дій проводилася перед-виборча підготовка і висунення кандидатів до Українських Установчих Зборів. Газета «Громадянин» закликала:

«Всі старі й молоді, чоловіки та жінки, селяне й міщане – всі однодушно йдуть на вибори до Українських Установчих Зборів. Ані один голос не повинен піти марно. Треба лад і порядок та добрі, справедливі закони встановляти в нашій Українській Народній Республіці. Памятайте, що як ми самі за себе не подбаємо, дак ніхто за нас не подбає. Пильнуйте, щоб вороги наші, вороги нашої волі, вороги Української Народньої республіки не попали до Українських Установчих зборів, бо тоді втратимо волю, втратимо найцінніший скарб, Українську Народню Республіку й не буде ладу, не буде порядку на нашій землі, а злидні та голод, руїна та сваволя темних сил у нас пануватимуть. Отож одноставно йдуть на вибори до Українських Установчих Зборів і всі подавайте голоси свої за списки Українських партій. В списках Українських партій стоять люде, що давно вже за тяжкого старого царського й жандармського права завзято й щиро за права нашого трудящого люду, за права України боролися. Ми закликаємо всіх подавати голоси за список Української партії Соціалістів-Федералістів, що на Волині має № 3.

Ось які люде стоять у сьому спискові:

Кушнір Макар. – Член Української Центральної Ради, член Центрального Комітету УПСФ, учений історик, працює в українських газетах. Ще з 1905 року працює по різних українських гуртках, наукових товариствах.

Підгірський Самійло. – Член Української Центральної Ради, член Волинського Комітету УПСФ, член Волинської Ради селянських депутатів, гласний Житомирської міської Думи, поміщик адвоката присяжного, кооператор, голова першого й другого селянських з'їздів на Волині, а також першого й другого національних Українських з'їздів на Волині. По різних українських організаціях працює з 1904 року.

Донець Михайло. – Голова Звягельської Повітової Української Ради, член Волинської організації УПСФ. В українських організаціях працює з 1904 року.

Вязлов Андрій. – Член УПСФ, заслужений діяч на народній українській ниві, член першої Державної Думи – в ній належав до славної Української фракції. Ціле життя своє боровся з старим урядом. Після розгону I Державної Думи разом з іншими славними борцями за волю народню підписав Виборзьке воззваніє до народу,

за що старе правительство судило його, посадило в тюрму й позбавило прав. Одбувши кару, не покладав рук і працював за старого режиму для добра й щастя України. Тепер є Волинським Губернським Комісаром Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки, юрист.

Траченко Микола. – Селянин-хлібороб села Пулин Житомирського повіту.

Черкавський Микола. – Член Волинського Комітету УПСФ, Комісар по народній освіті на Волині. По різних організаціях працює з 1900 року, педагог.

Каченовський Костянтин. – Член Волинської організації УПСФ, Голова союзу тружеників народної школи на Волині.

Петрик Іван. – Член Волинської організації УПСФ, народний учитель.

Козубський Борис. – Член Волинської організації УПСФ, член Кременецької Народньої Управи.

Кравченко Василь. – Член Волинської організації УПСФ. Старий заслужений діяч на українській народній ниві, український письменник. За страшних темних років, коли за дві слові «Я – українець» карали – він працював, не покладаючи рук, ніс у народ національну свідомість і тоді, коли всі, боячись гніву старого правительства, тікали, вирікались рідного народу, рідної мови, рідної України – він зоставався самотнім, але свого рідного не вирікався. Багато разів був під наглядом старої поліції. Старе правительство гнало й висилало його. Вже під час війни, ще до революції відбував кару, будучи висланим з України. Почесний член Волинської Провсвіти, член багатьох наукових товариств.

Громадяне! Йдуть усі на вибори. Нехай ані один голос не пропаде дурно для рідної справи»⁷¹.

Загострення воєнно-політичного протистоянні між УНР і Радянською Росією зумовило необхідність утворення військових шкіл. Саме тому 27 грудня 1917 р. було доручено «Генеральному секретарству освітніх справ відкрити ротні школи, для чого використати слухачів Народного університету, перевівши їх тимчасово на стан вчителів з оплатою їх праці»⁷².

Продовженням курсу українізації освіти став проект закону, запропонований І. Стешенком для ухвалення Генеральним секре-

⁷¹Громадянин. – 1917. - 22 грудня.

⁷²ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 33.

таріатом, про встановлення окремої штатної посади вчителя української мови і літератури у «середніх і вищих початкових школах усіх відомств, а також учительських і духовних семінаріях та інститутах»⁷³.

У цей час тривали переговори у Брест-Литовську щодо заключення мирного договору, а поки що діяло перемир'я. В Житомирі перебувала комісія з контролю за дотриманням договору про перемир'я. Для російських офіцерів були відведені три номери у готелі «Рим». Так як для німецьких офіцерів у готелі «Франція» вільних номерів не виявилось, тому власник готелю Корженевський надав квартиру у своєму будинку. Для спільних засідань цієї комісії було надано залу у будинку Товариства взаємного кредиту⁷⁴. Незважаючи на складну політичну ситуацію і воєнні події, українська інтелігенція намагалася підтримувати культурне життя. У Житомирі по вулиці Великій Бердичівській, 10, де розміщувалося губернське правління і ряд громадських організацій, зокрема і «Просвіта», регулярно відбувалися «співанки», тобто репетиції національного українського хору. Також цей хор проводив співанки і у приміщенні «Вільного козацтва», яке знаходилося у будинку на розі вулиць Великої Бердичівської і Садової (тепер вул. Івана Кочерги). А «повітова Бердичівська «Просвіта» випустила на Різдво листовні картки з портретом Шевченка та його віршами. Чистий прибуток з продажу піде на повітовий шкільний фонд. На гроші з цього фонду має бути заснована середня школа в повіті»⁷⁵.

Важливою подією стало проголошення незалежності УНР ІV Універсалом Центральної Ради 9 (22) січня 1918 року. На засіданні Малої Ради 12 (25) січня він був затверджений більшістю голосів. Також непересічною подією був Всеукраїнський Церковний Собор, який розпочав свою роботу 6 (19) січня 1918 р. Відбулося усього з засідань. На одному з них 14 січня з доповіддю «Відродження Української Церкви» виступив Іван Огієнко, якого було введено до складу комісії з українізації церкви. Подальша робота Собору тривала до 19 січня, незважаючи на збройну боротьбу, яка розгорілася в Києві у зв'язку з повстанням на «Арсеналі».

У цей час в захисті Житомира допомогу надавала чеська дивізія. Мешканці міста з пересторогою ставилися до їхнього перебу-

⁷³Там само. – Арк. 59.

⁷⁴Трудовая Волянь. – 1918. – 3 січня.

⁷⁵Трудовая Волянь. – 1918. – 8 січня

вання у місті. Щоби заспокоїти місцевих жителів, чеське командування опублікувало звернення такого змісту:

«Чехо-словацкое войско предназначено для борьбы против внешнего врага. Мы не пытаем никаких враждебных чувств против Вас... Чехословацкая часть, находящаяся в Житомире, не имеет целью решать политические споры граждан. Мы просим, чтобы Вы относились с таким же доверием к нам, с каким относимся мы к Вам. Подполковник Макаров. Секретарь Яник»⁷⁶.

Разом з тим житомирці розуміли, що не варто повністю поклатися на допомогу лише цього військового підрозділу. Тому вдалися до самоорганізації своєї безпеки. Житомирська газета «Волянь» у номері за 15 січня 1918 року опублікувала «Інструкцію для організації оборони». Утворена Житомирська ліга громадської безпеки і обраний нею виконавчий комітет у складі 12 осіб розробив план організації громадян м. Житомира для самооборони, проти грабунків і насилля. Діяти мали у співпраці з міською громадською міліцією. До Житомирської ліги громадської безпеки можна було вступити, сплативши 1 руб. членського внеску.

Потреба у такій організації була дуже нагальною і необхідною, адже ситуація у місті, а тим більше, у повітах Волинської губернії, ставала все гострішою. Житомирська преса, зокрема, повідомляла у дописі «Большевики»: «По всему Житомирскому уезду солдаты громят помещиков, самовольно реквизируют хлеб. Некоторые части именуют себя большевиками. Уездная власть бессильна в борьбе с целыми полками»⁷⁷.

У Бердичеві місцева влада застосувала рішучі заходи щодо антиукраїнських сил. Як повідомляла газета «Трудовая Волянь», «16 января арестована вся местная организация большевиков. Согласно приказу комиссара Певного большевики привлечены к уголовной ответственности как выступившие против украинского правительства»⁷⁸.

Газета «Волянь» в одному з наступних чисел писала: «К киевским событиям. Сообщение Житомира с Киевом прекращено. Поезда доходят до Коростеня, а дальше в Киев не идут. Пытавшиеся проехать по линии Житомир – Бердичев – Киев вернулись обратно, ибо Бердичев не принимает пассажиров на Киев (до Фастова).

⁷⁶Волянь. – 1918. – 10 січня.

⁷⁷Волянь. – 1918. – 16 января.

⁷⁸Трудовая Волянь. – 1918. – 17 січня.

По шоссе не пропускались автомобили (например, остановлен автомобиль управляющего государственными имуществами господина Любинецкого, задержан дилижанс Фельденкрайза. На сегодняшний день дилижанс получил разрешение ехать в Киев и будет отправлен в обычный рейс»⁷⁹.

З другої години дня 18 січня до десятої години вечора 19 січня 1918 р. був відсутній телеграфний зв'язок Житомир – Київ. У цей час з 15 січня по 24 лютого 1918 р. у Києві тривало напружене протистояння загонів Центральної Ради з місцевими прихильниками більшовиків, в основному робітниками головних залізничних майстерень, Київського Арсеналу, а також робітничих районів – Деміївки, Подолу і Шулявки. Повстання збільшовичених робітників вдалося придушити. Паралельно 16 січня 1918 р. біля станції Крути відбувався бій добровольців із числа молоді (юнkerів військової школи ім. Богдана Хмельницького, студентів Київського університету, Кирило-Мефодіївської гімназії проти військ Муравйова. Відважній молоді вдалося призупинити наступ більшовицьких військ. Але ситуація розгорталася не на користь українських сил. З метою підготовки місця перебування військового міністерства вже 25 січня у Житомир прибув заступник військового міністра Певний.

26 січня 1918 р. в умовах масованого артилерійського обстрілу з боку загонів Муравйова українські війська мусили залишити Київ. Під їхнім прикриттям відходила Центральна Рада (точніше її керівний орган – Мала Рада) у напрямку на Житомир.

Про їхній перехід залишив цікаві спогади Всеволод Петрів, командир кінного Запорозького полку ім. К. Гордієнка. Це не був поспішний відступ, адже під час цього переходу вони мали змогу ознайомитися з життям простих українців західної частини Київської і східної частини Волинської губерній. Він особливо відмітив неординарність села Левків. «Село дуже по-більшовицькому настроєне та «самоопреділилося» аж до відокремлення від усякої центральної влади, але всередині себе було знаменито впорядковане. Поділене з адміністративного боку на вулиці, а вулиці на десятки з виборним, авторитетним начальством, причому цікаво, що безпосередніми виборами вибрані були лише десятиці, а далі начальство вибирало лише вибраних поміж себе. Це був своєрідний напіввійськовий лад, близький за типом до первісного українського ладу IX віку. Це село було типом тих організацій, які давали

⁷⁹Трудовая Волянь. – 1918. – 26 січня.

такий рішучий опір всіляким централізуючим спробам будь-якої влади»⁸⁰.

Коли українські війська, які супроводжували Малу Раду, прикриваючи її відхід, підійшли до Житомира, то побачили: «на колії між військовими ешелонами стояв і потяг, в якому містилася Центральна Рада з самим головою. Коростень захоплений російськими військами, які ведуть у бік Овруча бій з польськими відділками Довбур-Мусницького. Звягель зайняли якісь частини другого фінляндського корпусу, який має завдання чи то підтримки коростенської групи, чи то наступу на Житомир. Бердичів був уже давно зайнятий міцно Червоною гвардією»⁸¹.

Отже, Мала Рада і українські війська, які її супроводжували, перебували у Житомирі на залізничному вокзалі з 29 на 30 січня 1918 р. Житомирська міська дума не дозволила перебувати їм у місті, побоюючись нападу на місто більшовицьких військ. Тому, як згадував Всеволод Петрів, «поки ми вантажились, вирушили на Коростень ешелони нашої піхоти, а вночі пішли й ми. Коли ми доїхали до Коростеня, його вже взяла наша піхота, а січові стрільці поїхали в напрямку Сарн, дорошенківці посунули на Овруч (тобто Запорозький піший полк ім. Дорошенка під командуванням полковника Загородського. – Г. М.). Але в тому боці вже покінчено з поляками, і російські війська, які з ними бились, пішли переслідувати їх далі на Мозир. Точні відомості про бої між поляками й росіянами на цьому напрямку приніс нам, прискакавши звідти, підполковник Генштабу Балецький...

Приїхавши до Коростеня, штаб загону дуже був занепокоєний питанням, чи йде який наступ з боку Києва, про що весь час були панічні відомості. Тому гордієнківці негайно дістали наказ перевірити ці відомості та взагалі взяти на себе охорону залізниці з боку Києва. Зв'язався я з своїми гайдамаками, які на станції Малин твердо продовжували вартувати біля потягів з набоями та вибуховим майном, і дав їм наказ зіпсувати тор та донести мені в разі, якби була небезпека. Це все ж таки не задовольнило штаб, і в ньому побоювалися цього напрямку, а селяни повідомили, що з Києва іде якась колона, складена з мадярів.

⁸⁰Петрів Вс. Неторованим шляхом. Спомини з історії Української Революції 1917 – 1921 рр. VI. Відворот на Житомир – Коростень / Всеволод Петрів. – с. 167.

⁸¹Там само. – с. 167-168.

Отже, довелось вивантажитись, сформувати в вуглярки і «бронепотяг» та вирушити назустріч цій «інтернаціональній колонії». Колону зустрів я за десять верстов на схід від Коростеня та впевнився, що вона складається з кількох тисяч військовополонених німецької і австрійської армій, різних мадярів, поляків, словаків тощо, які йшли додому, самочинно кинувши роботу з Києва та з Дарницького збірного пункту військовополонених, сяк-так зорганізувавшись, використавши проголошення принципу демократичного миру. На всю колону було озброєних рушницями та пістолями не більше двадцяти. Та перший-ліпший озброєний загін міг їх спинити. Але навіщо було їх спиняти й ради яких та чиїх інтересів? Так, очевидно, міркували всі загоны, які вели боротьбу на цих теренах, а тому оці сіро-сині та зелено-сині кольори, що тяглися від сходу на захід повз залізницю та шляхи, були нормальним явищем на початку збройної боротьби в Україні.

Вернулись ми зі своєї виправи досить пізно та, щоб не вантажитись в ешелони, заночували у містечку Коростені. Прожили ми в Коростені півтори доби та під час від'їзду дістали низку подяк і добрих побажань. За цей час не трапилося нічого цікавого, крім переходу оцих поверненців-полонених, бо повстання майстерень у Коростені ліквідували раніше січові стрільці, про що я знав лише із повідомлень штабу. На другу добу погіршало на звягельському напрямку. З невідомих причин маси російських військ почали насувати з боку Шепетівки та по шосе з боку Рівного і натискали на стежі і варту дорошенківців, які були перекинуті на цей напрямок. До речі, я так і не знаю, коли до загону приєднався Дорошенківський полк та Республіканський під командою Болбачана. Я з тими полками познайомився ближче щойно в боях під Коднею, але їхню характеристику дозволю собі подати тут.

Дорошенківці цього періоду склалися переважно із сільської інтелігенції, захопленої ідеєю самостійності України. Склад їх був молодий, гарячий, симпатичний. Дисципліна в полку також своєрідна, як і в слобожанці, так і в гордієнківців: якась мішанина староукраїнських традицій Запоріжжя, сучасного революційного демократизму та зовнішності правильного війська. Щоправда, у дорошенківців не було рівності між старшиною та козаками поза службою, як це було в гордієнківців, відсутня була і та різка межа між розмовою та військовим наказом, яка була в нас, але товариська поведінка таки існувала.

Зовсім інше враження було від республіканців під орудою полковника Болбачана. Вже сама зовнішня поведінка, як самого Болбачана, так і республіканських старшин, вражала своїм наслідуванням поведінки старшин із кінних полків російської армії. Така сама надутість і, мовляв, «снісходительний демократизм»: приятельське ставлення до підлеглих, але з постійним акцентуванням своєї службової вищості. Саме такі взаємини між козацтвом і старшинством республіканців, очевидно, подобались обом сторонам, що стає більш зрозумілим, коли додамо, що козацький склад республіканців був дуже старшинсько-інтелігентський на зовнішній вигляд. Як би там не було, а ці два полки з бойового боку були гарні та трималися чудово. Отже, коли дорошенківці почали просити допомоги, значить справа на звягельському напрямі стали серйозна. Тому весь Запорізький полк вирушив у напрямі на Звягель уздовж залізниці. У той час запорожці вже були в Коростені самі, бо січові стрільці, охороняючи Центральну Раду, виїхали в напрямку Олевська. Наша піхота вирушила ешелонами вздовж залізниці. Житомир ще був зайнятий першим запасним стрілецьким полком, який ще стояв за Центральною Радою. В Коростені на станції була залага з охорони штабу та технічних частин, а гордієнківський курінь вислано в ешелонах у напрямі Олевська, щоби він вантажився на сусіднім полустанку для з'єднання з правим крилом нашої піхоти, забезпечуючи його від несподіванок з боку західного фронту. Швидко навантажились. Висунули наш «панцеропотяг» у бік Олевська, вивантажились на полустанку Яблунець та пішли густим лісом на південь, прислухаючись до гуркоту у напрямку Звягеля. За годину прийшли в якесь невеличке село, розміщене серед лісу, де й вступили в перший контакт з ворогом... Ще за якусь годину вискочили ми з лісу просто на зади лівого крила Фінляндського корпусу, який наступав на Коростень по обидва боки залізниці. Поява нашої невеликої лави наробила переполоху, а разом із тим урятувала життя трьох дорошенківців, яких захопили у полон фінляндці, до речі, походженням із Тульської губернії.

Якось ворожа батарея почала стріляти в наш бік, але подальшої участі в бою взяти не вдалося, бо дістали ми наказ якнайшвидше вертати, а Коростень вирішено віддати, щоб не стримувати натиску тих російських частин, що тікали на північ. Глухої ночі ми проїхали Коростень та поїхали в напрямку на Житомир...

У Житомирі штаб загону мусив вирішити, що далі робити, бо від Коростеня ми були відрізані. Звягель та Бердичів були зайняті, отож ми були у ворожому колі... Я знав Житомир з довоєнного часу,

коли це був глухий куток, місто, де доживало віку чимало демобілізованих полковників і генералів російської армії. Спокійного життя цього міста не міг змінити навіть великий відсоток єврейства, яке не лише заселяло цілі квартали, а й було розкидане по цілому місту. Тепер став Житомир центром українського життя: раз у раз проходять та проїздять військові відділи, окремі козаки, старшини, мчать автомобілі. Поряд з українцями багато чеських легіонерів, бо Житомир був осередком одної із двох чеських дивізій, які формувалися на Україні. Крім чехів, є також невеличкі польські відділи, недобитки корпусу Довбур-Мусницького, які проскочили з боку Овруча.

Під вечір мали вирушати наші піші ешелони в напрямку на Кодню, де мали завантажитись і наступати на Бердичів, за ними мали виїхати гордієнківці, вивантажитись у Кодні та зробити напад на залізницю Фастів – Бердичів, щоб її пошкодити і тим викликати замішання у ворожих обозах, а головне не дати можливості підвезти допомогу з боку Муравйова, відділи якого нам були найбільш небезпечні з огляду на їхню ліпшу дисципліну і боєздатність. Піхота вирушала ешелон за ешелон, і небагом далекий гук гармат засвідчив, що вона вже у контакті з ворогом, який, як виявилось, уже зайняв Кодню. Ми чекали своєї черги і розпоряджень зі штабу.

Ще не вирушив я з полком, як з Житомира попередили нас чехи, щоб ми перебирали на себе охорону складів, бо. За їхніми звістками, уже підписано мир з німцями, які перейшли в наступ з метою окупації України. Звістка дика, нелогічна, але на підставі неї чехи вирушили на схід у Київ. О другій годині після цього почали чехи сотня за сотнею, курінь за куренем, батарея за батареєю переходити міст, що був над залізницею, якраз попри станцію, де стояли наші ешелони...

Нарешті вночі вирушили гордієнківці, та, вивантажившись на станції Кодня, пішли в напрямку на станцію Бровки. У Кодні збиралася наступати на схід чота чехів, яка вартувала залізницю. За цим селом вже під ранок зустріли ми також чеський відділ, який поспішав з боку Бердичева та повідомив нас, що російські війська масово відходять обома боками залізниці на Київ і що коло Бердичева чути бій. Ми гадали, що це наші б'ються в напрямку від Кодні.

Давши день лише відпочити у Білопіллі коням, які були дуже стомлені поганою дорогою, льодом та голою землею, а то талим снігом, погнали ми далі і вночі дійшли до села П'ятигірки. Трохи там відпочивши та покинувши з невеликою вартою всі зайві вози,

а навіть деякі скрині з набоями, пішли ми далі, і ледве почало благословлятися на світ, уже були біля залізниці, пройшовши за добу добрих сто кілометрів поганої дороги.

Невеличкий полустанок Бровки, самотній серед поля, місток завдовжки в півтора сажня за п'ятсот кроків від нього, шлях, обсаджений густо ялинами в один ряд з кожного боку, невеличкий хутір двісті-триста кроків від шляху та містка. Ледве волочачи ноги, стомлені незвично довгою їздою верхи, йдемо до мосту, коней швидко відводять на хутір, а сам командир їде з чотирма гайдамаками на полустанок. Там російська залога з 12 чоловік та комісар. Гайдамаки відбирають пістоля у коменданта полустанка, роззброюють всю варту станції, не даючи змоги їй прочунятись. Швидко рвемо телеграфні дроти, псуємо семафор і вхідні стрілки та в мрячному світланні ранку робимо останні приготування до висадження мосту. Димить запалений шнур, відбігають сапери, а здалеку чути гуркіт ешелону, що надходить. Міцний вибух якимось глухо вигукує в густому холодному тумані. Стовп чорного диму розпатланою шапкою розходитьсь вгорі. Ешелон шарпає, аж риплять колеса. З вагонів вибігають люди, аж чорніє довкруги. Починається безладна стрілянина в бік саперів та гайдамаків, що відступають до хутора, звідки самовпевнено татакають чергами наші кольти, стрілянина від ешелону вщухає, і чорні, погано видні в тумані люди зникають, ховаються. Сідаємо на коні та, пірнувши в туман, губимо ешелон, залізницю, людей біля неї; тільки якийсь час чуємо, як ляскають приглушені мрякою постріли, спрямовані, очевидно, в уявного ворога.

Вертаємось до П'ятигірки. І хоч як втомлені коні та люди, але треба давати собі раду з дванадцятьою дивізією. Тому організуємо виправу до сусіднього села, де її штаб. Ведуть нас у тій самій мряці селяни. Курінь поділено на дві групи, з яких одна, що йде шляхом, натрапляє на виборного коменданта і на виборний штаб, які трухцем ідуть напроти нас. Штаб роззброюємо та пропонуємо йому далі «слідовать» пішки. Друга група захоплює в селі телеграфний апарат, який не встигли зняти. З захопленої книжки телеграм довідуємося, що російська армія відступає з боєм перед німцями. Треба було чимшвидше віднайти свій провід, а тому, посадивши втомлених гайдамаків на селянські вози, з добрими свіжими кінями, які дала нам П'ятигірка, та прив'язавши до возів наші верхові коні, які вже відмовлялися везти їздців і йшли лише посідлані на випадок

бою, погнали ми в напрямі на Кодню. Попереду як охорона їхала стежа з найбільш свідомих гайдамаків на свіжих конях виборного штабу дивізії...

Коли ми прийшли на цукроварню, що була в селі Білопіллі, ми змінили вози, відпустили п'ятигірців додому. Між сердюцької чоти, що охороняла цукроварню, ширилася паніка. Там висів білий прапор. Це все тому, що залога дізналась, що з північного заходу в бік села суне масами російська піхота з гарматами. Наш прихід підбадьорив залого. Відразу ж зняли білий прапор...

Пізно вночі підходимо до Кодні. Питаємося у першій хаті, що робиться на станції. Дістаємо відповідь, що вдень на станції вантажили багато поранених, гармат, війська та що це все поїхало на Житомир. Підходимо до станції, з якої нас зустрічають розріджені постріли, а в бік Житомира відходить, пахкаючи, якийсь паротяг.

Займаємо станцію і від залізничників довідуємося, що українців розбито під Бердичевом і що вони спішно відійшли до Житомира, залишивши тільки невелику стежу з паротягом, яка, обстрілявши нас, щойно відїхала. З великими труднощами добився я сполучення зі штабом загону, де дуже зраділи моїй появі та повідомили, що висилають ешелон для навантаження та переїзду куреня. Під ранок підїхав ешелон. Ми повантажились і поїхали до Житомира.

Станція в Житомирі повна наших ешелонів, козаків, коней, возів. Заходжу в штабний салон-вагон. З дива остовпів: у салоні поруч з підполковником ?алецьким, генералом Прісовським і Натієвим, нахилившись над мапами, сидять три німецькі старшини, залізні шоломи яких лежать на столі... Генерал Прісовський вітає мене радісно та знайомить з німецьким сотником та двома «лейтенантами», як старшинами кінного полку, який щойно вернув з глибокого рейду за Бердичів. «Це наші спільники: Центральна Рада підписала з німцями угоду, і до Житомира прийшов на допомогу по шосе панцирний дивізіон, а за ним іде кіннота. Повз залізницю на Бердичів і Коростень ідуть німецькі корпуси, а з одним із них Слобідський курінь і січові стрільці. Німці наступатимуть, аж поки не визволять Україну від більшовиків...»⁸² (Петрів Вс. Неторованим шляхом. Спомини з історії революції 1917 – 1921 рр. Відворот на Житомир – Коростень.)

⁸²Петрів Вс. Неторованим шляхом. Спомини з історії Української Революції 1917 – 1921 рр. VI. Відворот на Житомир – Коростень / Всеволод Петрів..

Тим часом 27 січня (9 лютого) 1918 р. було підписано Берестейський мирний договір, за яким УНР заручилася воєнною підтримкою держав Четверного союзу, а за це мала надати їм продовольчу допомогу. Того ж дня, 27 січня 1918р., у Житомирі було оголошено воєнний стан. Місцева газета «Волинь» писала про надзвичайні заходи, які застосовувалися у Житомирі: «По приказу Центральной Украинской Рады на Житомирском вокзале уже несколько дней дежурят воинские части, которые отбирают у всех приезжающих в Житомир солдат оружие и все другие казенные вещи, которые отправляют в интендантство... Ежедневно прибывают на станцию Житомир новые украинские части. На днях прибыл из Киева 1-й полк Богдана Хмельницкого»⁸³.

На початку лютого 1918р. було відправлено у відставку всю губернську владу. Замість неї утворили Комісаріат Волинської губернії, який складався з трьох осіб: Василя Еразмовича Кандиби, Семена Івановича Куриленка і Антона Францевича Півовцького. Цей Комісаріат очолював цивільну владу в губернії, а військову владу на Волині очолив Петро Болбочан. Комендантом Житомира став Гусак-Гусаченко.

Ще 8 (21) лютого 1918 р. отаман Болбочан видав постанову у якій суворо наказувалося:

«1. Воспрещается в пределах Волынской губернии под каким бы то ни было видом приобретение, ношение и хранение всякого рода оружия, снарядов и бомб без надлежащих на то разрешений.

2. Лица, имеющие перечисленные выше предметы, обязаны сдать таковые местному начальнику милиции в 3-х дневный срок.

3. Виновные в нарушении постановления будут наказаны заключением в тюрьму до 6 мес.

4. Лица, оказавшие сопротивление будут подвергнуты расстрелу».

Але вже наступного дня відбулися кадрові зміни. З 9 (22) лютого 1918 р., як повідомлялося у наказі, опублікованому у місцевій пресі, «вместо атамана Балбачана главноначальствующим Волынской губернии назначают полковника Козьму. Властям губернии и города получают соответствующие указания от полковника Козьмы. Атаман Присовский, 9 февраля»⁸⁴. У цьому ж номері газети «Волинь» українською мовою було оприлюднено перший наказ новопризначеного військового начальника Волинської губернії:

⁸³Волинь. – 1918. – 1 лютого.

⁸⁴Волинь. – 1918. – 10 лютого.

До населення Волинщини

Довожу до загального відому і непохитних виконань слідує:

Всі публічні зібрання, мітинги і т. і. приватного характеру, крім зібрань, дозволених законом громад і спілок дозволяються тільки з мого дозвілу.

Безумовно забороняються реквізиції різного роду поза встановленим законом порядком без мого на те дозвілу в Житомирі, а в повіті без дозвілу вищого військового начальника.

Особи, винні в не виконуванні сього будуть притягнуті мною до військового польового суду.

Головний начальник Волинщини отаман Козьма, 9 лютого 1918 р.

Того ж дня, 9 лютого, у Житомирі перебував помічник (тобто заступник) військового отамана Українського Вільного козацтва генеральний осавул Полтавець разом із генеральним старшиною. Після ночівлі у готелі «Рим» по вул. Київській, 11 наступного дня він продовжив свою службу поїзду на Бердичів і Козятин.

У ніч з 9 на 10 лютого українські війська зайшли у Бердичів, витіснивши більшовиків⁸⁵.

12 (25) лютого 1918 р. знову відбулися кадрові зміни. Цього дня отаман Козьма видав останній свій наказ на посаді воєнного коменданта Волинської губернії:

Наказ № 7

По розпорядженню Військового міністра я вертаюсь до військових справ, а всі обов'язки Головного Коменданта Волині мною передані полковнику Борковському, до якого належить звертатись всім інституціям.

Отаман Козьма

Нач. Штаба Куровський

Значковий Сібіковський⁸⁶

У цей переломний момент важко було здійснювати внутрішню політику. Хоча, незважаючи на постійні переїзди, Мала Рада продовжувала законотворчу діяльність.

Зокрема, важливі закони було прийнято у Коростені та Житомирі. Так, 12 лютого 1918 р. у м. Коростені законодавчо вирішено перейти на григоріанський календар літочислення (з 16 лютого, яке стало 1 березня), тоді ж, 12 лютого, затверджено державний

⁸⁵Вольнь. – 1918. – 10 лютого.

⁸⁶Вольнь. – 1918. – 13 лютого.

герб України – тризуб, як слідування історичній традиції, адже це – «знак Київської держави часів Володимира»⁸⁷. У квітневому числі «Вістника Волинського губерніального комісара» було опубліковано офіційний документ про цю важливу подію:

Закон про державний герб України

Вимітка з протоколу засідання Малої Ради

12-го лютого 1918 р. в м. Коростеню

В справі державного герба України Мала Рада ухвалила:

Гербом Української Народньої Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого.

З перотвором згідно:

Тов. голови Української Центральної Ради М. Шраг

Секретарь Центральної Ради Я. Левченко

Ствердив: Вик. обов. Генерального Писаря Мірний

1 березня 1918 р. Мала Рада у Житомирі прийняла Закон про запровадження української грошової одиниці – гривні. 1 березня 1918 р. з Житомира до Берестя виїхав у справах мирних переговорів голова Ради Народних Міністрів В. Голубович (4 березня він повернувся до Житомира). 1 березня 1918 р. редакція загальноукраїнської газети «Народня воля» переїхала тимчасово до Житомира і розмістилася у будівлі за адресою вул. Київська, 11. Наступного дня 2 березня 1918 р. у Житомирі Мала Рада прийняла Закон про громадянство Української Народної Республіки.

Газета «Народня воля» першому номері, який вийшов у Житомирі 2 березня 1918 р. дала таку характеристику процесу організації нових органів влади на місцях:

«Народні Управи Житомирського повіту

Переформовані в повіті «волостныя правления» на Народні Управи закінчили свою організаційну працю і розпочали свою діяльність в слідуєчих місцях: Чуднові, Красносельці, Солотвині, Краснопалі, Пулині, Троянові, Андрушівці, Озадівці, Бежеві, Левкові, Янушполі, Котельні, Кодні, Пятці і Мотовилові.

Ще не розпочали своєї діяльності Народні Управи в Черняхіві, Горошках, Ушомирі і Фасові, які зараз знаходяться в стані самоорганізації»

Утвердження самостійної української держави, цілком логічно і природно, вимагало визначення найважливіших державних свят. Саме тому 6 березня 1918 р. Рада Народних міністрів (україн-

⁸⁷ЦДАВОВ України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3.

ський уряд, утворений з проголошенням незалежності УНР) прийняла таке рішення:

«День 27 лютого (мається на увазі, за старим стилем. – Авт.), Шевченківське свято, святкується як національне свято. В цей день всі урядові установи повинні бути закриті. У всіх школах повинні бути улаштовані лекції, бесіди і концерти на тему Шевченка в національному громадському і соціальному значенні. Всі урядові установи і будинки на Україні повинні бути украшені прапорами. В оперному театрі повинен бути влаштований урочистий спектакль»⁸⁸.

І тільки зараз керівництво УНР врешті-решт зробили рішучі кроки щодо російськомовних видань, які постійно публікували статті антиукраїнського змісту, проводячи таким чином, по-суті, антидержавну діяльність. 6 березня 1918 р., перебуваючи у Житомирі, на своєму засіданні Рада Народних міністрів ухвалила такі рішення:

а) друкарня Кушнірова в часописі “Киевлянин” реквізується і передається в розпорядження Міністерства шляхів;

б) частина машин “Киевской мысли” повинна бути реквізованою урядом для своїх потреб (за виключенням одної машини);

в) Часопис “Последние новости” повинен бути притягнутий до суду за свою політику;

г) затверджується реквізіція часопису “Южная копейка”;

д) “Дзеннік Киевский” виходить під наглядом;

є) всі закони, відозви, декрети і інші розпорядження російського уряду до друку не поступають з огляду на стан війни поміж Росією і Україною»⁸⁹.

Наступним важливим кроком стало видання Радою Народних міністрів 7 березня 1918 р. циркуляру «Про застосування української мови». У ньому, зокрема, говорилося:

«Пропонується панам комісарам негайно вивісити в рамках на видних місцях по всіх державних і громадських інституціях Третій і Четвертий Універсали Української Центральної Ради... Всякі написи і вивіски повинні бути негайно зробленими на українській мові. Цей циркуляр широко довести до відома населення через всі урядові і громадські інституції, повітові, городські і волосні управи. Винуваті в невиконанні будуть усуватися з посад і піддаватися під суд»⁹⁰.

⁸⁸ЦДАВОВ України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 47.

⁸⁹Там само. – Арк. 48.

⁹⁰Нова Рада. - 1918. - 7 березня.

9 березня 1918 р. у Житомирі Мала Рада з метою подолання проблеми безробіття затвердила Тимчасові правила про громадську роботи:

«1. З метою боротьби з усе більшаючим безробіттям, яке через демобілізацію промисловости й армії застаються без діла, видаються отсі правила про організацію державно-потрібних і громадсько-потрібних робіт.

2. При міністерстві праці закладається, під проводом міністра праці або особи, що його заступає, Рада по організації державно- і громадсько-потрібних робіт.

.....

10. На здійснення передбачених цими правилами робіт видати в розпорядження Ради громадських робіт до 1 липня 1918 р. сто мільйонів карбованців»⁹¹.

У тих складних умовах воєнно-політичної боротьби особлива увага надавалася налагодженню військової освіти. 15 березня 1918 р. на засіданні Ради Народних міністрів О. Жуковський ставив питання про організацію інструкторської школи. Було вирішено виділити на її утримання 761956 крб. Разом з тим, планувалося відкрити також академію Генерального штабу»⁹².

Ще під час перебування Малої Ради у Житомирі було утворено тимчасове інформаційне бюро. Постало завдання чіткої організації його роботи. Тому 25 березня 1918 р. Рада Народних міністрів ухвалила: «1) Утворити Інформаційне бюро з такими завданнями: а) одержувати інформації від прибуваючих із сіл щодня делегацій громадських організацій і від командированих на місце Бюро агітаторів, а також від окремих осіб, котрі щоденно звертаються за порадами щодо сучасного моменту; 2) подавати інформації прибуваючим з місць; 3) розповсюджувати щоденно урядові видання, закони, відозви, брошури, а також українські часописи по всім областям Республіки; 4) організацію трудового селянства через відповідних агітаторів; 5) організацію 10 філій Бюро в головних пунктах Республіки»⁹³.

Справі інформативної і матеріальної добродійної допомоги слугувала створена у Житомирі «філія Київської білоруської на території України організація для об'єднання білорусів Мінської,

⁹¹Народня воля. - 1918. - 10 березня.

⁹²ЦДАВОВ України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 17.

⁹³ЦДАВОВ України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 52.

Могильовської, Вітебської, Гродненської і частин Ковенської, Псковської, Смоленської і Чернігівської губерній, які зараз проживають у Житомирі і його окрузі. В програму білоруської організації входить допомога білорусам-біженцям при їх поверненню на батьківщину»⁹⁴.

У Житомирі та повітах губернії ще залишалися іноземні військові, і їхнє перебування нерідко супроводжувалося різними конфліктними ситуаціями і навіть трагічними випадками. Зокрема, місцева газета «Вольнь» писала: «Квартировавши в с. Писках Левковской волости Житомирского уезда чешские войсковые части при спешном уходе из села оставили в селе много бомб, от неосторожного обращения с которыми в селе было много несчастных случаев: два парня умерли от ран, полученных при разрыве бомб, добрый десяток ранено»⁹⁵.

Інший приклад наводила газета «Народня воля»: «По розпорядженню губерніального комісара Куриленка (російського соціал-демократа) місцева Рада селянських депутатів (Селянська Спілка), була виселена з її помешкання на вул. Бердичівській, 38, щоб там поселити якихось німецьких військових. Це помешкання було в розпорядженні Центральної Ради, президіум котрої віддав його в користування Ради селянських депутатів, про що пан Куриленко повідомлений. Але, не дивлячись на це, губерніальний комісар знайшов можливим зробити те, на що без дозволу Центральної Ради не має права і саме Правительство Республіки. Коли німці з розмов із представниками Селянської Спілки довідалися, що це помешкання президією Центральної Ради оддано Раді селянських депутатів, вони дуже вибачалися і зараз же його покинули»⁹⁶.

На той час Куриленко очолював цивільну владу у Волинській губернії, а його заміщав у випадку відсутності Губерніальний інспектор міліції С.Я. Василенко. Військову владу очолював як Головний комендант Волині – отаман Борковський, помічником якого був полковник Михайлов, котрий заступав отамана у випадку його тимчасової відсутності, пов'язаною з поїздками по губернії. Овруцьким повітовим комісаром був Томашевський. Останній досить суворо і безкомпромісно ставився до своїх підлеглих. Так, на

⁹⁴Народня воля. – 1918. – 28 березня.

⁹⁵Вольнь. – 1918. – 28 березня.

⁹⁶Народня воля. – 1918. – 29 березня.

прикінці березня 1918 р. він наказав арештувати гласного Овруцької міської думи Семенцова-Остапчука за агітацію проти українського уряду⁹⁷.

Военно-політична боротьба поглибила економічні труднощі – як продовольчі, так і фінансові. Зростання цін, нестача грошової маси зумовили необхідність випуску місцевих грошей. Газета «Вольнь» повідомляла про це:

«С разрешения украинской власти Житомирское местное самоуправление выпустило бонны настолько удобные для населения, что бердичевское городское самоуправление, надеясь также уменьшить денежный кризис, одолжило у Житомирской управы этих бон на 500 тысяч»⁹⁸

Характерною рисою того часу була часта зміна військового керівництва губернії. Так, уже 10 квітня 1918 р. замість Борковського Головним комендантом Волині призначено отамана Оліференка, його заступником (помічником) – полковника Дишлевого, а начальником штабу – Вержицького. Комендантом Житомирського повіту був полковник Антончук.

В умовах необхідності захисту і подальшого творення української державності зростала національна свідомість молоді. Свідченням цього, зокрема, стали збори учнів Житомирської фельдшерської школи, які відбулися 10 квітня 1918 р. На них було прийнято постанову про бажання учнів реформувати їхній навчальний заклад на зразок Українського медичного інституту⁹⁹.

У квітні 1918р. завершилися вибори до Установчих зборів УНР. «Вістник Волинського губерніального комісара» опублікував списки обраних від Волинської губернії членів Установчих зборів:

По списку № 12 (32765 з 394610 голосів)

Єзерський Станислав Йосипович

Скоковський Михайло Дезідерович

По списку № 13 (261031 з 394610 голосів)

1. Чечель Микола Флорович

2. Ковалевський Микола Миколайович

3. Гладкий Микола Дмитрович

4. Сіверов-Одоєвський Опанас Семенович

5. Непомнящий Микола Михайлович

⁹⁷Вольнь. – 1918. – 2 квітня.

⁹⁸Вольнь. – 1918. – 3 квітня.

⁹⁹Молот. – 1918. – 12 квітня.

6. Гедз Іван Лазарович
7. Шумський Олександр Якович
8. Іванів Степан Іванович
9. Сумнівч Федір Олександрович
10. Денисенко Григорій Уласович
11. Ржепецький Борис Павлович
12. Ткаліч Іван Михтодійович
13. Троц Максим Васильович
14. Ковальчук Галактіон Михайлович
15. Перепелиця Степан Якович
16. Гусенко Андрій Федорович
17. Нагорнюк Йосип Оксентійович
18. Кравчук Микита Дмитрович
19. Сакович Євген Олександрович
20. Марцинюк Трохим Пилипович
21. Колесниченко Порфирій Гнатович
22. Коваленко Ларивон Тимішович
23. Якубович Сильвестр Іванович
По списку № 14 (32811 голосів з 394610)
Маховер Йона Мусієвич
Аронсон Шліома Янкелев
По списку № 18 (36338 голосів з 394610)
Затонський Володимир Петрович
Пятаков Георгій Леонідович
Кость Миколай Генріхович
Голова Волинської окружної комісії по справах виборів до Установчих зборів Української Народньої Республіки Багриновський

Ці Установчі збори повинні були затвердити Конституцію УНР після оприлюднення її Центральною Радою, яку уже підготували діячі українського законодавчого органу і готові були прийняти на одному з найближчих засідань. Але проведення планомірної політики значно утруднював конфлікт між Центральною Радою і німецьким військовим командуванням в Україні. Він полягав у тому, що Центральна Рада приступила до здійснення Земельного Закону, прийнятого ще 18 січня 1918 р. Німецька сторона була категорично проти конфіскації і перерозподілу поміщицьких земель, вважаючи, що це зірве виконання українською стороною зобов'язань, передбачених Берестейським мирним договором, а саме продовольчої допомоги.

А селянство Волинської губернії нетерпляче чекало виконання Земельного Закону про розділення поміщицьких земель. Газета, яку редагував Олександр Шумський, писала про це у повідомленні «Делегація до Центральної Ради»: «Нині з Житомира виїхало 112 делегатів Ради селянських депутатів до Києва з домаганням від Уряду проводити непохитно в життя Земельний Закон 18 січня бїжучого року»¹⁰⁰.

Конфлікт щодо земельного питання, а також слабкість органів української влади на місцях, а відтак погіршення правопорядку і чисельні приклади анархії і свавілля з боку злочинних елементів призвели до того, німецьке військово командування в Україні розпочало таємні переговори з представниками інших політичних сил в Україні, які стояли на засадах збереження поміщицького землеволодіння і могли би забезпечити належний правопорядок. Уже в середині квітня 1918 р. знайшлося порозуміння з українською партією хліборобів-демократів і її лідером, відомим військовим діячем, генералом Павлом Скоропадським. І хоча ці переговори трималися у таємниці, але деякі чутки уже збурювали українське суспільство. Тому чинній владі доводилося ці чутки заперечувати. Ілюструє це, зокрема, нижче наведений документ:

Наказ Головного губерніяльного Коменданта Волині

17 квітня 1918 р.

Ч – 46

м. Житомир

1. В останні дні невідомі особи розповсюджують в м. Житомирі і губернії різні провакаційні чутки, що ніби-то німецьке військо розігнало Центральну Раду, анексувало 3 губернії і т.п.

Цілком зрозуміло, що це роблять вороги Української Держави, які просто хочуть внести заколот в наші відношення і посварить нас з німецькою владою. Завдання німецького війська допомогти нам в установленні порядку і спокою. Ніякого втручання у внутрішнє життя держави не буде допущено. Попереджаю, що розповсюджувателів провакаційних чуток буду розглядати як політичних злочинців і віддавати під військовий революційний суд.

2. Наказую всім інституціям і приватним особам в 4-денний строк зі дня оголошення цього надіслати до мого штабу відомості про кількість самоходів, які знаходяться в їх розпорядженню.

¹⁰⁰Молот. – 1918. – 30 квітня.

Інституціям, яким положено мати самоходи по штату негайно одержати в мене посвідчення, в яких повинно бути зазначено, кому належить самохід система і черговий його. Посвідчення рахуються дійсними тільки за підписом моїм або помішника мого отамана Дишлевого

Самоходи без посвідчення будуть реквізовані; для чого наказую повітовому коменданту через 4 дні по оголошенню цього на шляхах при в'їзді в місто виставити патрулі для задержання самоходів

Підписав: Отаман Оліфіренко

Вірно: Начальник Штабу Вержбіцький

З оригіналом згідно: інспектор значковий Нагурний¹⁰¹.

З метою зміцнення Армії УНР 17 квітня були здійсненні радикальні кадрові зміни. Військовий міністр Жуковський призначив нових командирів військових корпусів: Волинського – отамана Дядюшу, Катеринославського – отамана Васильченка, Київського – отамана Мартинюка, Одеського – отамана Колодія, Подільського – отамана Клименка, Полтавського – отамана Осецького, Харківського – отамана Волкобая, Чернігівського – отамана Дорошкевича¹⁰².

На жаль, також лише наприкінці періоду керівництва Української Центральної Ради було звернуто увагу на те, що повсюди збереглися пам'ятники періоду російської монархії. У зв'язку з цим 25 квітня 1918 р. міністерство внутрішніх справ подало на розгляд Ради народних міністрів доповідну записку «Про ліквідацію пам'ятників самодержав'я». Ця необхідність обґрунтовувалася тим, що вони «були збудовані російським урядом для того, щоб демонструвати владу й могутність російського уряду та політичне поневолення України і її залежність від Росії і ображають національне почуття української людності»¹⁰³.

Для виконання завдань, висловлених у доповідній записці, міністерство внутрішніх справ запропонувало створити комісію, до складу якої увійшли б історики, архітектори і мистецтвознавці. Ця комісія мала обстежити усі існуючі пам'ятники царського часу не тільки в Києві, а й у всій Україні.

Проте вже 29 квітня 1918 р. після останнього засідання, на якому прийняли проект Конституцію УНР, Центральна Рада була розпущена військовим відділом гетьманців. Того ж дня проголошено владу Павла Скоропадського.

¹⁰¹Вістник Волинського губерніяльного комісара. – 1918. – 20 квітня.

¹⁰²Державний Вістник. – № 3.

¹⁰³Нова Рада. – 1918. – 25 квітня.

Розділ 3.

Житомирщина у часи

Української держави Павла Скоропадського

29 квітня у Києві розпочав свою роботу хліборобський конгрес, у якому взяли участь делегати з восьми українських губерній – Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської і Чернігівської загальною кількістю 6432 осіб. З цього числа було обрано президію за рівним представництвом: 2 делегати від кожної губернії. З Волині представниками були Гуляницький Степан Анектович і Каспрук Володимир Максимович. На цьому конгресі було проголошено владу Гетьмана Павла Скоропадського. За спогадами Дмитра Дорошенка, «На Софійському майдані було відправлено урочистий молобень. Спочатку в самому соборі св. Софії єпископ Никодим поблагословив і помазав Гетьмана, а потім усі процесією вийшли на площу...Військових які робили переворот, було кількасот людей. Керував ними генерал В. Дашкевич-Горбацький. Коли до будинку, де засідала Рада, наблизився військовий відділ гетьманців, галицькі січові стрільці спробували боронитися. В сутичці було вбито трьох гетьманських офіцерів, – це були одинокі жертви перевороту. Члени Центральної Ради, почувши про переворот, самі розбіглися. Кінний відділ охорони Центральної Ради під проводом полковника Аркаса перейшов на бік Гетьмана; вже о 8 год. До Гетьмана з'явився начальник січових стрільців Коновалець і заявив, що сам він готовий служити Гетьманові, але мусить переговорити з своїми. Січові стрільці довго вагалися і були на другий день роззброєні й розпущені. Близько години ночі з 29 на 30 все було скінчено. Військові гетьманські відділи захопили Військове Міністерство, Міністерство внутрішніх справ, Державний Банк. Виконуючий обов'язки військового міністра генерал Греков кудись зник, а начальник Генерального штабу полковник Сливинський перейшов на бік Гетьмана. Населення Київа зустріло переворот зовсім спокійно... Не було ніяких спроб активних виступів і на провінції»¹⁰⁴.

Але Дмитро Дорошенко окремо зауважує про негативну позицію деяких професійних організацій, як то «Головної Ради

¹⁰⁴Дорошенко Дмитро. Історія України 1917-1923 рр. II Том / Дмитро Дорошенко. – К.: «Темпора», 2002. – с. 28.

Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки» і політичних сил – «Ліві партії – українські й російські соціал-революціонери й соціал-демократи заняли безумовно вороже становище і проголосили боротьбу з гетьманським урядом...В подібному ж дусі висловився і робітничий з'їзд, який так само нелегально відбувся у Києві 12 травня. В ньому взяли участь всі соціалістичні партії, які існували на той час в Україні, в тому числі і російські більшовики. В своїй резолюції з'їзд постановив як конкретні цілі боротьби, - відновлення республіканської влади, скликання установчих зборів, передачу землі селянам без викупу, повернення усіх вольностей, проголошених в III і IV універсалах Центральної Ради, національно-персональної автономії для меншостей. Такі ж постанови виніс і 5-ий з'їзд Української соціал-демократичної партії, що відбувся у Києві в середині травня»¹⁰⁵.

Одразу по встановленні влади Павла Скоропадського замість губернських і повітових комісарів запроваджується посади губернських і повітових старост. Так, 4 травня 1918 р. очільником Волинської губернії став Д. Ф. Андро, а його заступником – Олекса Зарембський. Старостами повітів були призначені: Житомирського – Іван Арндт (заступником – Олександр Дунін-Борковський); Новоград-Волинського – Леонтій Бродський; Овруцького – Олександр Далевич (заступником – Йосиф Курманович), Володимирського – Володимира Пущина; Дебненського – Дмитро Прибильський; Ізяславського – Микола Шабельський; Ковельського – Олександр Нікітін; Кременецького – Микола Шмідт; Луцького – Федір Шлеммер; Острозького – Костянтин Курзенков; Рівенського – Йосиф Максимович; Старокостянтинівського – Ростислав Ржевський.

Так як частина сучасної Житомирщини у той час адміністративно належала також до складу Київської губернії, тому окремо варто назвати очільників повітів, які охоплювали населені пункти нинішньої Житомирської області. Так, Іван Машир став старостою Бердичівського повіту (до липня 1918 р.), Сергій Онищенко – Радомисльського, Іполит Волошин – Сквирського повіту.

Губернським і повітовим старостам підпорядковувалася міська і повітова міліція, яка вже була перейменована у Державну Варту. Їй надавалася важлива роль у наведенні правопорядку. При губернському, повітовому старості запроваджувалася посада помічника в особі інспектора Державної Варти. Окрім відповідного

¹⁰⁵Там само. – С. 32.

підрозділу Державної Варти у кожному повіті, створені були також повітові резервні кінні сотні вартових.

Зміна влади і вище наведені заходи хоча й забезпечили певне поліпшення правопорядку, але не принесли поки що матеріального покращення частині населення, особливо це стосувалося сільської інтелігенції. Саме тому питання важкого становища учительства були одними з найболючіших на їхньому 6-ому Житомирському повітовому учительському з'їзді, який проходив у Житомирі 8 – 9 травня 1918 р. Також на цьому зібранні розглядалися питання організації освіти у Житомирському повіті¹⁰⁶.

Нижче у газетному викладі подається порядок розглянутих питань і прийняті постанови: «1) Ушановано вставанням пам'ять померлого від сухот учителя Гуто-Юстинівської школи А. О. Уласовця. Висловлюється подяка за привітання од Центрального Бюро Всеукраїнської учительської спілки.

Слабому учителю Піотровському ви зичені 50 руб. подарувати і знов позичити 50 руб., а з визичених учительці Мерзвинській грошей 100 руб. Подарувати її половину, а решту – 50 руб. Виправити з її жалування.

Питання про матеріальний стан учительства викликало найбільше сперечок, жалів, нарікань і навіть заклик до забастовки. Хоч помирай: хліб уже по рублю хунт, а жалування поменшало проти торішнього і складає з додатками на дорожнечу 38 руб. 20 коп. на місяць, да й того не було аж три місяці, з початку нового року. І це тоді, коли селяне заробляють у день од 20 до 50 рублів, а на заробіток у 10 руб. і дивитися не хочуть. Найбільше нарікали на радників (членів) од учительства в Шкільній Раді, але виявилось, що вона не склалася через необрання радників од земських зборів, які ще не відбулися. Пораду запитати передніше докладів з міст, що зробило саме учительство для свого ратунку, відкинуто. А шкода, бо це освітило б справу з усіх боків. На запросини од учительства прибув на з'їзд пан Голова Земської Управи і Шкільної Ради і розказав, що Управа і Шкільна Рада зробили все, що їх сила, але коштів на школи у свій час не щастило добути ні од держави, через відомі події, ні од земства, бо й досі не можна стягнути земське зібрання, а люде з оплатом навіть недоїмок не конче поспішаються. Постанова з'їзду по цій справі така: «Переконавшись, що ні Земська Управа, ні Шкільна Рада не змогли дати потрібної допомоги зголоднілому

¹⁰⁶Там само. – С. 62-63.

учительству, воно висловлює свій гарячий протест проти такого безвихідного стану. 38 руб. 20 коп. місячної плати не вистачає навіть на хліб. Учителство задовжилося до краю, а викупитися не може. Неодмінно треба ужити твердих заходів, для чого обрати од з'їзду двох посланців (з Виконуючого Комітету) до Міністерства Народної освіти і трьох (з Шкільної Ради) на повітове земське зібрання, щоб вони недоступне домагалися постановити на належне місце питання про забезпечення працівників нижчої школи. Про нас забувають, платять нам як старцям, а наша праця щороку без пори кладе в домовину доволі молодих сил. Як нас і тепер не послухають, то народні школи зостануться без учителів з доброю підготовкою, бо далі не сила видержати»

і 6) Закритим голосуванням обираються наново до Шкільної Ради: Сушицький, Швай, Козел, Рубан і заступниками (кандидатами) до них: А. А. Каплун, Драгомирецький; до Виконуючого Комітету Повітової учительської спілки: Несенюк, Рубан, А. А. Каплун і заступниками: Стеблевець та Драгомирецький; до ревізійної комісії: Дворак, Свідерська і Палевичова. Посилаються на з'їзд Ради Всеукраїнської Учительської Спілки в Київ: Червяк, С. М. Рудницький та Григорусь; на Волинський з'їзд посланців од учительських спілок: склад Шкільної Ради, Виконавчий Комітет і по одному посланцеві од кожної волости.

7), 15), 19), 20), 21) Шкільній Раді доручається: для початкових шкіл обрати інструктора з осіб з педагогічною освітою; разом з Виконуючим Комітетом скласти для початкових шкіл інструкцію і подати її на затвердження наступного з'їзду; гроші за виклад Закону Божого виплачувати тільки тим особам, які справді викладають цю науку; клопотатися перед Земською Управою, щоб гроші учительству та на школи видавалися та розсилалися по почті особою, яка буде обрана для цього Шкільною Радою (обирається за від. книжковим складом повітового земства А. А. Каплун); ужити всіх засобів, щоб були виплачені учительству недодані гроші ще за 1917 рік, як от доплата за вислугу літ і дорожнечу.

8) Бажані літні учительські та регентські курси з самою серйозною постановкою справи, щоб слухачі їх могли вже з осені викладати науку по українські.

10) Доклад про розмір членської плати в Губернську Учительську Спілку та Центральне Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки доручається розробити Виконуючому Комітетові і подати на затвердження наступного з'їзду.

11) Учительська хата в Житомирі доконче потрібна. На її придбання учителство оподатковує себе на 1% з свого жалування. Необхідно ще побиватися, щоб Повітове Земське Зібрання признало на цю потребу 25 тисяч рублів.

12) Підручники та письмові прилади надалі купуватимуть самі школяри. Бажано, щоб повітова Управа ужила всіх заходів, щоб добути до осені потрібних книжок, по змозі однакових для всіх шкіл.

13) Бажано по всіх школах, де тільки можна, заводити увечері та в свята науку для дорослих, народні читання з чарівним ліхтарем та кинематографами, літературно-співочі вечірки. Заводити хоч по одному на волость перевозні народні театри. При шкільній Раді закласти особний відділ позашкільної освіти, у який передати для технічної розробітки ці питання.

14) Бажана передплата для всіх народніх шкіл повіту педагогічного часопису «Вільна Українська Школа». Але для шкіл потрібні й інші часописи (народні, дитячі, господарські, кооперативні), тоді різними часописами недалеко школи можуть обмінюватися для читання. Доручається волостним відділам учительської спілки повідомити до 10 червня Шкільну Раду, який саме часопис зараз найбільше потрібен для кожної школи волости. Без такого повідомлення передплачуватиметься для школи часопис «Вільна Українська Школа».

16) Про стан заступників забраних на війну учителів винесено таку постанову: «Не по правді робиться, що брали людей до праці у скрутний час, а тепер їх викидають навіть без попередження, тоді саме, як у селах потрібне учителство. Хто працював у школі зиму, не доїдав, теряв здоров'я, той має право одержувати учительську плату й за літні місяці до осені. Тому з'їзд має за необхідне усім увільняним заступникам учителів видати цю плату і як можна більше їх число прийняти на штатні місця, побільшуючи число шкільних комплектів, а для тих заступників, які ще не мають учительського звання, закласти тимчасові учительські курси»

17) На місцях в повіті треба негайно закласти волостні відділи Учительської Спілки (де їх ще нема) і про початок своєї праці повідомити Виконуючий Комітет.

18) Доручається місцевим учительським відділам просити волостні земства про закладання волостних бібліотек і про виплат на ці бібліотеки по 300 руб. Відразу і по 10 руб. Щороку на кожну школу в волости.

.....
З'їзд був досить людний, до третини всього учительства повіту і добре виявив, що воно ще не вибилося на шлях творчої роботи не тільки через брак коштів, але й через брак свідомої культурної сили та єдності в самому учительстві, через втілену в нас століттями рабського життя безпорадність, пасивність і покладання, що все хтось зробить за нас; виявив, що загальний рівень учительства помітно підупав, саме тоді, коли всесторонні вимоги життя до учительства невпинно зростають.

Правда, велика частина вини за це впадає й на наш народ в цілому. Як і далі так потягне з школою, то без доброго вчителя і без доброї школи затопчуть нас в саме болото на історичному роздоріжжі народів, бо історія таких гріхів ніколи не дарує.

Петро Ришковський»

Як далі показало життя, плідна політика у сфері освіти більшою мірою стосувалася розбудови українських навчальних закладів вищого і середнього рівня освіти, а сільські школи і матеріальний стан їх учителів залишався на рівні нужденного виживання. Цілком зрозумілі почуття сільського вчительства, які передані у дописі, вміщеному у газеті «Відродження» в рубриці «Вісти з місць»:

«Бюро Бердичівської повітової учительської спілки винесло таку резолюцію з приводу літніх курсів: «Визнаючи курси українознавства надзвичайно необхідними, учительство лічить неможливим для себе бути на цих курсах до того часу, поки не буде задоволено грошовим утриманням за всі попередні місяці, а саме: за місяці – лютий, березень, квітень, травень, червень цього року». Без задоволення учительства повіту грошовим утриманням, значиться далі в резолюції, ні один учитель не явиться на курси. Видно, дійсно важко учительству живеться, коли воно бойкотує те, що в цей час знаходить надзвичайно потрібним, бойкотує курси українознавства»¹⁰⁷.

У цьому ж числі згаданої газети опублікована стаття «Природні багатства», яка ілюструє і економічні відносини на селі, деяку повільність селян у справі інтеграції у все ще нові для них ринкові умови:

«Селяне села Горбулів Радомисльського повіту зараз дуже зацікавлені справою гуртової праці біля каменю, якого тут є величезні запаси. Років 20 тому селяне цей камінь били цілими стосами, вжи-

¹⁰⁷Відродження. – 1918. – 25 червня.

вали його на підмуровку для своїх хат і продавали по надзвичайно дешевій ціні в інші сусідні села. Років з 16-ть, як сюди приїхало два італійці і найнялися звичайними робітниками на місцеву каменоломню. Але, поживши тут якийсь час, вони десь були зникли, а згодом з'явилися знов і закупили собі порядну ділянку кам'яного поля, де впорядкували власну каменоломню і майстерню намогильних пам'яток, шосейних стовпчиків і т.и. Тепер бувші звичайні італійські робітники надзвичайно розбагатіли і зараз вони мають свої майстерні в Радомишлі, Коростишові, Каміннім Броді і Торчині, на яких постійно працює до 1000 робітників, більшість з яких складається з місцевих селян, які віддали в аренду свої природні багатства, та час аренди йде до кінця, але господарі майстерень і не гадають припиняти свою працю, не дивлячись на те, що громада на дальшу аренду не згоджується. Зараз в громаді є досить місцевих досвідчених робітників по кам'яній справі, які радять взятися за працю кооперативно і перекупили майстерні, які з технічного боку докладно впорядковані для виточування, витесування і обрізування каменю. Покіль що заклалася селянська майстерня, вироби якої мало чим відрізняються від виробу спеціально-технічного упорядкування майстерень італійських підприємців.

Немо»¹⁰⁸

Налагодженню економічного життя сприяло відновлення регулярного функціонування залізниць, а також побудова нових залізничних шляхів. 16 липня 1918 р. було виділено понад 8 мільйонів карбованців на побудову 11 залізничних ліній, зокрема. Новоград - Волинський – Жмеринка. Також виділено близько 8 мільйонів крб. на будівництво шлюзів на Дніпровських порогах. У той час Департамент водних шляхів очолював Іван Шовгенів (батько відомої у майбутньому поетеси Олени Теліги). На жаль, ці проекти через воєнно-політичні обставини не були втілені в життя.

З 15 липня по 15 серпня 1918 р. у п'яти містах Волинської губернії Житомирі, Звягелі, Заславлі, Кремінці і Рівному) діяли літні педагогічні курси для учителів вищих початкових і середніх шкіл Волині та Поділля. Кошти на їх проведення виділило міністерство народної освіти.

Якщо культурно-освітня політика Павла Скоропадського викликала загальну підтримку українського населення, то його політика в аграрній сфері спричинила наростаюче незадоволення че-

¹⁰⁸Відродження. – 1918. – 28 червня.

рез збереження і захист поміщицького землеволодіння. Але, хоча на Київщині уже піднявся анти-гетьманський рух, на Волині він ще не набув такої ж сили.

Освітня політика декларувалася як одна з найголовніших. На місцях цю політику забезпечували губернські комісари народної освіти. Так, у Волинській губернії – М. Черкавський, Київській – Шило, Поділлі – Злотчанський, Полтавщині – В. Андрієвський, Чернігівщині – Г. Стаднюк. Але з початком нового навчального року виявилось доволі багато шкільних проблем. «Волинська газета», яка почала виходити у Житомирі з 19 серпня 1918 р., писала: «На місцевому ринку чувається новий голод – книжковий. У книгарнях не можна дістати потрібних підручників. Волинська губернська шкільна рада, готовлячись до ученого сезону. Закупила на 60 тисяч шкільного приладдя і кілька партій підручників у різних місцях України. Шкільне приладдя вже навантажено і відправлено в Житомир»¹⁰⁹.

З вересня 1918 р. почала діяти Українська вечірня гімназія для дорослих у Житомирі. Навчання проходили у стінах 1-ої чоловічої гімназії.

Незважаючи на те, що від вигнання більшовицьких військ уже минуло півроку, лише 23 вересня 1918 р. було сформовано «Житомирську повітову комісію у справах вияснення збитків, яких зазнала Україна у війні з Московщиною». У той час Житомирську Земську Управу очолював В. Кандиба. На час відсутності його заступав член Управи Соколовський.

Бачачи все наростаючий рух селян і розуміючи їхні настрої, а, разом з тим – цілком імовірні негативні наслідки для його влади Павло Скоропадський 22 жовтня 1918 р. зніціював створення Вищої Земельної Комісії, яку й сам очолив. Метою Комісії стало розроблення земельної реформи. Вже на початку листопада було завершено розробку проекту цієї реформи, яка передбачала викуп державою поміщицьких земель, залишивши поміщикам певну норму землі. У подальшому держава через Державний Земельний Банк мала запропонувати придбати землю селянам, але не більше, ніж 25 десятин в одні руки.

Того ж 22 жовтня 1918 р. відбулася неординарна подія – відкриття університету у Кам'янці-Подільському, ректором якого став професор Іван Огієнко. А 14 листопада розпочала свою діяльність

¹⁰⁹Волинська газета. – 1918. – 16 вересня.

Українська Академія Наук, яку очолив відомий учений Володимир Вернадський.

На початку листопада 1918 р. в Житомирі було відкрито громадянський український клуб, який мав на меті об'єднати усіх українських громадських діячів міста. На чолі цього клубу стали: управляючий Житомирським відділом Українбанку Карбовський, Сидоржевський, Василь Кравченко, Наумович і Барашивець¹¹⁰.

«Волинська газета». – 1918. – 6 листопада

Листопад 1918 р. приніс тривогу і непевність. Німецькі війська залишили територію Української Держави і гетьман Павло Скоропадський втратив опору своєї влади. Стало біль проблемним забезпечувати правопорядок і охорону населення. Тому, як писала місцева преса, «зараз у Житомирі організовується загін для охорони міста. Організація загону провадиться під керівництвом полковника Василевського. Кошти на сю справу дає союз земельних власників (польський загін чисельністю близько 100 осіб). Організація самооборони в місті йде нагальним темпом. Як нам переказують, до загонів самоохорони вписалось вже до 400 офіцерів і 200 добровольців. Самоохорона має багацько зброї. Місто поділено на 4 частки»¹¹¹.

Про це ж розповідалося і в наступному числі газети: «Міська ревізійна комісія ухвалила ревізувати для потреб канцелярії добровольчеського загону, що організовується в Житомирі для охорони міста, увесь верхній поверх кав'ярні «Помадовського», яке зайняте більярдом»¹¹².

Але вже 14 грудня 1918 р. Павло Скоропадський зрікається влади, яка переходить до рук Директорії.

¹¹⁰Волинська газета. – 1918. – 6 листопада.

¹¹¹Волинська газета. – 1918. – 7 листопада.

¹¹²Волинська газета. – 1918. – 10 листопада.

Розділ 4. Політичний курс Директорії і його реалізація в умовах відновлення воєнних дій проти Радянської Росії

Директорія відновила політичний курс Центральної Ради, проголосила чинними усі її закони, відновила колишню назву – Українська Народна Республіка. До органів влади на місцях повертаються колишні посадовці відповідного періоду березня 1917 – квітня 1918 р. Так, у Житомирі губернським комісаром було призначено Ф. Сумневича, колишнього Рівненського повітового комісара за часів Центральної Ради¹¹³.

Сформувався також новий склад губернської земської управи. Її головою став Підгірський, а членами Чернецький, Левчанівський, Поплавський і Нарбут¹¹⁴.

Невдовзі у Житомирі відбувся Селянський з'їзд, «на якому висунуто резолюцію, в котрій з'їзд тимчасово визнає себе Радою селянських депутатів, але всю зверхню владу визнає за Директорією, котрій висловлює щире подяку за визволення»¹¹⁵.

Наприкінці грудня 1918 р. губернським комендантом Волині став Блонський, який очолив військову владу в губернії. При ньому виконуючим обов'язки начальника штабу став полковник Іванченко, а осавулом – хорунжий Маринюк. Губернська комендатура знаходилася за адресою вул. Київська, 12. Військовим комендантом Житомира і Житомирського повіту був призначений Костянтин Возний¹¹⁶.

Військовій владі (губернській і повітовій) підпорядковувалися усі органи цивільної влади. Це було обумовлене тим, що радянська Росія 19 грудня 1918 р. відновила воєнні дії проти УНР. З метою захисту українських земель на Лівобережній Україні було утворено Штаб Лівобережного фронту, який очолив командир Запорізького корпусу полковник Болбочан. Вже 21 грудня 1918 р. також і з боку

м. Мозиря почали наступати радянські війська, маючи намір зайняти Волинь. 23 грудня 1918 р. до Овруча прибув Могилівський кіш. У розпорядженні Директорії, окрім бойових полків, перебували підрозділи запасних військ УНР, лише частково озброєні (полки Білоцерківський, Канівський, Київський, 4-й Сердюцький, Уманський, Фастівський, Черкаський). Серед цих частин – і Бердичівський полк, який налічував 1280 вояків, але всі вони зброї не мали¹¹⁷.

З півночі Волинську губернію захищав Український кінно-партизанський полк під командуванням отамана Козир-Зірки. Більшовицькі війська наближались до Житомира.

Незважаючи на ці обставини інтелігенція Житомира намагалася підтримувати культурне життя міста. Губернська газета повідомляла у дописі «Курси української мови»: «Просвітянська комісія одчиняє запис на 3 чергу курсів української мови та діловодства. Викладають учителі місцевих державних гімназій. Запис провадиться в помешканні української гімназії (бібліотечний будинок Житомирської 1-ої гімназії) в буденні дні щодня од 6 – 7 години по обіді»¹¹⁸.

Тим часом воєнні дії уже тривали на території північно-східної частини Житомирщини. У Житомирі в перших числах січня 1919 р. перебував головнокомандуючий арміями південного району полковник Оскілко. Але вранці 6 січня він, а також Волинський губернський комісар Ф. Сумневич та інші представники цивільної і військової влади з Житомира вирушили на Бердичів. А вже у Житомирі 6 січня розпочалося повстання, учасниками якого стали Житомирський і Левківський полки, які піддалися більшовицькій агітації. На відміну від них Черняхівський полк залишився вірним Директорії, але не зміг завадити свавіллю, яке охопило Житомир.

Також і з Бердичева 5 січня виїхала місцева влада, залишивши місто напризволяще, що підштовхнуло злочинні елементи до протиправних дій. Житомирська губернська щоденна газета повідомляла про перебіг подій 5-11 січня 1919 р.:

«Прибывшие вчера из Бердичева лица передают, что 5 января бердичевскому населению пришлось пережить очень тревожный день. Весь день в городе шел разгром города, магазины и частные дома подвергались ограблению. Целый день в городе шла усиленная стрельба. Есть много жертв. К ночи беспорядки прекратились...»

¹¹⁷Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р. / Микола Капустянський. – К.: Темпора, 2004. – с. 360.

¹¹⁸Громадянин. – 1919. – 5 січня.

¹¹³Відродження. – 1918. – 20 грудня.

¹¹⁴Відродження. – 1918. – 26 грудня.

¹¹⁵Народна Воля. – 1919. – 5 січня.

¹¹⁶Громадянин. – 1919. – 5 січня.

Учасники більшовицького повстання (згадані вище Житомирський і Левківський полки), які мали погромницькі настрої, розпочали в Житомирі 7 січня шалений погром. Як писала місцева преса, «улицы Бердичевская, Михайловская, Киевская, верхняя часть Чудновской и площадь в этот день были главным очагом погрома. Части крестьянских полков, державшихся нейтрально, образовали главный контингент громил. В течении ночи было разгромлено несколько магазинов».

8 січня курінь отамана Палієнка з боєм увійшов у Житомир і роззброїв погромників зі згаданих полків. Незважаючи на те, що у місті після придушення більшовицького повстання залишилися 150 вояків 1-го Залізничного полку, підрозділи Ударний куреня – кулеметна команда, піший та інженерний курені і кінна сотня, кулеметний загін, 2-га батарея і сотня 2-го полку січових стрільців, які були підкріплені панцерним потягом «Сух» і панцерним самоходом, їм не вдалося припинити безлад у Житомирі, адже погромницькі настрої вже опанували місцевий загаль. Як писала місцева газета, «с раннего утра 9 января в погроме начали принимать участие и местные жители, преимущественно жители окраин. 9 января погром продолжался по улицам, прилегающим к площади: Чудновская, Кафедральная. 10 января к утру грабеж разрастался с новой силой...». 11 січня на допомогу загону отамана Палієнка прибув направлений для охорони порядку загін полковника Оскілка. Ударний курінь отамана Палієнка було демобілізовано. Станом на 12 січня у центрі Житомира було вже спокійно, але на околицях грабунки ще деінде продовжувалися¹¹⁹.

11 січня стався погром і в містечку Троянів Житомирського повіту. Через кілька днів після цієї трагічної події, коли уже вгамувалася погромницька стихія, так описувався перебіг подій того дня: «Одновременно с погромами у Житомирі банда розбишак виїхала в містечко Троянів з Житомира. В Траянові вони розбили багато крамниць і з награваним добром знову направились до Житомира. Голова волосної народної управи розпорядився, аби розбишак було затримано. Їх затримали і доставили в Троянів віддали суду представників волости. Суд приговорив розбишак до розстрілу. Вісім чоловік і одна жінка були розстріляні»¹²⁰.

Більш детальний опис цих резонансних подій опублікувала інша житомирська газета:

¹¹⁹Волинская заря. – 1919. – 13 січня.

¹²⁰Волинське життя. – 1919. – 17 січня.

Крестьяне против погромов

(письмо из м. Троянова Житомирского уезда)

В субботу 11 января еврейское население местечка, и без того взволнованное ужасными событиями в близком Житомире, было страшно напугано неожиданным появлением на подводах семи вооруженных казаков и трех женщин, принявшихся разбивать и грабить еврейские магазины, лавки и квартиры наиболее зажиточных обывателей в центре местечка.

Еврейское население в ужасной панике стало разбегаться из местечка, оставляя на произвол судьбы свой домашний скраб, а вооруженные бандиты, не довольствуясь своими собственными кровавыми подвигами, еще и повели погромную агитацию среди местного христианского населения, побуждая его примкнуть к разбоям и грабежам еврейского имущества, заявляя, что власти разрешили 3 дня грабить евреев.

Но тут неожиданно случилось поистине небывалое чудо: трояновские крестьяне, посоветовавшись между собою, единодушно решили не только отказаться от участия в погроме, но и немедленно силою стали отбирать у погромщиков награбленное ими еврейское добро, а затем принялись истязать вооруженных разбойников, из которых один был застрелен на месте. При обыске трупа убитого громилы у него обнаружена значительная сумма (свыше 50 тысяч) денег и масса драгоценностей. Из сопровождавших погромщиков трех женщин двое успели скрыться во время возникшей суматохи, а третья разделила участь своих «товарищей» – разбойников, которые по приговору состоявшегося общего схода, подвергнуты были смертной казни.

Перед смертью бандиты сознались в том, что они совершили целый ряд самых кошмарных преступлений, как убийство на Гуйве учителя гимназии Камарита, его экономки и прислуги, а также семейства С. Иванюка с целью ограбления...Будем надеяться, что достойный пример трояновцев не останется без подражания, и все трудовое крестьянство родной Украины окажет и в дальнейшем свою мощную поддержку в защите интересов своих сограждан-евреев от сознательных и бессознательных врагов народной республики.

В. Шейнфельд¹²¹

12 січня у Житомирській управі відбулася нарада, на якій було прийнято низку рішень. Зокрема: звернутися до Директорії

¹²¹Волинская молва. – 1919. – 17 січня.

з клопотанням про призначення в Житомир осіб з необмеженими повноваженнями над цивільною і військовою владою. Також було підтверджено, що між комендантом міста Возним, губернським комісаром, міським земським самоуправлінням та українським Національним Союзом панує повна єдність. На нараді утворили слідчу комісію під керівництвом губернського комісара Ржепецького щодо погрому у Житомирі і визначили 15 січня 1918 р. як день першого його засідання.

13 січня 1918 р. з метою надання допомоги Західно-Українській Народній Республіці направлено в наступ на Володимир-Волинський проти поляків Бердичівський і Коростишівський полки загальною кількістю озброєння 700 багнетів, 24 кулемети і 7 гармат. А в цей час 1-й полк Низових Запорожців в результаті наступу більшовицьких військ мусив відступити з Овруча на Коростень.

16 січня, повідомляла місцева преса, «відїхали до Києва пан голова Волинської губернської Народньої Управи з паном губернським Комісаром з метою освітити ті події, які виникли в останній час в Житомирі. С. М. Підгірський виїхав від імени Філії Національного Союзу». У цьому ж номері згаданої газети говорилося про підготовку проведення виборів до Трудового Конгресу:

«Житомирська Повітова Комісія по виборам до Трудового Конгресу відкрила свою діяльність в помешканні Житомирського повітового Комісаріата, вулиця 1812 р. (тепер вул. Перемоги) №41. Нею на 17 січня скликається Повітовий селянський зїзд, де будуть обрані од селян Житомирського повіту 6 представників до Трудового Конгресу. Голова Комісії В. Смоляр, секретар І. Гудзь»¹²².

Волинське життя. – 1919 р. – 17 січня.

Приділила увагу цій важливій події і газета «Волынская молва», яка публікувала статті переважно російською мовою, але повідомлення державного характеру – уже українською:

Об'ява

На основі інструкції Директорії УНР від 5 січня 1919 р. і наказу губернiального Комісара від 12 січня під числом 187 і 188, довожу до загального відома, що 18 січня 1919 року у Житомирі відбудуться Губернiальні зїзди для обрання делегатів до «Трудового Конгресу».

Від трудової інтелігенції на Волині будуть штири делегата. Уповноважені на Губернiальні зїзди трудової інтелігенції обира-

¹²²Волинське життя. – 1919 р. – 17 січня.

ються по одному від 50 інтелігентних робітників. Брати участь у виборах уповноважених мають право лиш ті робітники інтелектуальної праці, котрі не визискують самі і не допомагають другім визискувати чужу працю і не володіють майном, яке б приносило нетрудові доходи.

Від робітників на Волині буде обрано 10 делегатів на Трудовий Конгрес. Активним і пасивним виборчим правом на зїздах користуються лише громадяне Української Народньої Республіки обох полів, не молодших 21 року і не позбавлені прав по суду за карні злочинства.

Голова Комісії В. Смоляр

Секретар І. Гедзь¹²³

17 січня 1919 р. губернський комісар Волині дав розпорядження повітовим комісарам у 7-денний термін перевести усі вивіски на установах, магазинах, станціях на українську мову¹²⁴.

У цей же час стає активнішим переміщення українських військ. Так, 17 січня з Житомира виїхав на Козятин бронепотяг січових стрільців. 20 січня з Овруча на Полтаву відправилася 2-га батарея січових стрільців на підтримку українських частин, які вели напружені бої біля цього міста. Цього ж дня з Житомира до Коростеня прибув 1-й полк Сірожупанної дивізії (200 козаків). Наступного - 21 січня до Коростеня прибули також і 3-й полк цієї дивізії (500 козаків). Всі вони поступили у розпорядження Оскілка. У Коростені також перебував під його загальним командуванням Запорізький (500 бійців) і Звягельський (500 козаків з 6 гарматами) полки та Галицький полк січових стрільців (800 вояків з 6 кулеметами). 2-й полк Сірожупанної дивізії перебував у Бердичеві. Саме ці дві вузлові залізничні станції мали важливе стратегічне значення у забезпеченні наших твердих позицій на Правобережному фронті. Отже, його тримали війська під загальним командуванням Оскілка, військові частини під командуванням Омеляновича-Павленка, а також дивізія під орудою отамана Степури. Командувачем Правобережного фронту був отаман Олександр Шаповал. Він, а також штаб цього фронту перебували у м. Волочиську.

Східним фронтом командував отаман Коновалець. Під його началом були військові підрозділи січових стрільців, запорозький корпус отамана Волоха, чорноморський загін Поліщука і дивізія

¹²³Волынская молва. – 1919. – 17 січня.

¹²⁴Волынская молва. – 1919. – 18 січня.

Аркаса. Штаб цього фронту перебував у Києві. Південь України захищала Південно-Східна група у складі Катеринославського коша отамана Гулія і загонів Григор'єва. Штаб їхній знаходився у Єлисаветграді¹²⁵.

24 січня отаман Оскілко направив Запорізький полк, який був під його загальним командуванням, до Києва на допомогу нашим військам. 25 січня отаману Оскілку для зміцнення його позицій на Овруцькому напрямку вище командування направило 55-й полк (500 вояків з 2 гарматами) і один курінь 59 полку (500 козаків з 2 гарматами).

На той момент загалом перебіг воєнних дій проходив невдало для українських військ Лівобережного фронту. 28 січня вони змушені були відступити із міст Золотоноша, Кобеляки, Черкаси, а наприкінці цього дня Директорія залишила Київ і переїхала до Вінниці.

30 січня здійснювалася евакуація з Києва державних установ. До Бердичева було переведено військові кадри 4-го Київського кадрового корпусу отамана Мартинюка, а саме: штаб, 4-й інженерний курінь, 7-му дивізію, окрему самокатну сотню, 3-й повітроплавний дивізіон, 7-му легку гарматну бригаду, 4-ту важку гарматну бригаду і 4-й гірський гарматний полк¹²⁶.

З початку лютого 1919 р. воєнні дії наблизилися до східної межі Волинської губернії. 1 лютого більшовицькі війська захопили Овруч. Повернути місто в наші руки намагалися 55-й і 59-й полки. 2 лютого їм це вдалося зробити. Про перебіг воєнних дій, про настрої населення оперативно розповідала місцева преса. Зокрема, у «Сводці інформаційного бюро» повідомлялося:

«Овруцький повіт. В напрямку Овруча противник перейшов у наступ, але був відбитий.

Житомирський повіт. В м. Черняхіві заклалось товариство «Просвіта» та вечірні курси для дорослих. Місцева влада в руках дуже гарних людей – свідомих українців, які взірцево працюють на рідній ниві при допомозі учительства.

Коло станції Красноселки десять чоловік з охорони, що поставлена коло залізничного мосту, грабують населення.

В Ушомирській волості працює шайка бандитів, яка агітує проти місцевої влади. В ніч на 29 січня ця сама шайка зробила озброє-

¹²⁵Капустянський М. ... – с. 367.

¹²⁶Там само. – с. 370.

ний напад на волостну управу, але бандити були хутко відбиті. Напад цей викликаний заходами голови волосної Управи, який бореться з спекуляцією зброєю (один патрон продавали за 25 крб.)

В селі Гальчин 30 січня банда озброєних грабіжників напала на Лещинського, де жив писар земельного комітету Паздерко і учителька з своїм сином. Зв'язали учительку та Паздерка; повечеряли, потім застрелили Паздерка і втекли.

У цьому ж номері газети були також інші цікаві повідомлення, які ілюструють той непростий час: «В Житомирському повіті. До повітового комісара дійшло повідомлення, що крадіжка ліса Станишівського лісництва й досі не припинена. Туди була послана сотня з кулеметом, але як тіко вона повернулася до міста, крадіжка ліса знову відновилася.

Житомирський повітовий комісар повідомляє губерніяльного комісара, що бандитизм в повіті продовжується. Селяне розправляються з бандитами самосудом. При губерніяльній комендатурі зорганізовується з охотників 2 піших і кінна сотні. Кожен, хто бажає поступити в сотню, повинен мати посвідчення від волостних та інших народних управ, що він є дійсно щирий син неньки України і буде боронити народні права»¹²⁷.

Влада на місцях намагалася боротися з анархістсько-погромницькими настроями частини населення. У наступному номері газети «Волинське життя» було опубліковано «Наказ Губерніяльного Коменданта Волині», датований 4 лютого 1919 р.:

«Всі громадяне, котрі мають речі, награвовані в час погрому в м. Житомирі зобов'язуються негайно доставити їх до слідчої комісії в м. Житомир, Бердичівська вул., буд. 10

Губерніяльний Комендант Волині Блонський».

На той час комендантом Житомира і Житомирського повіту був К. Возний, а комендантом містечка Трояніва Житомирського повіту – Гладкий. Костянтин Возний 4 лютого 1919 р. «запропонував мійській управі скласти комісію з працівників мійської управи, членів Волинського Національного союзу, українського товариства [«Просвіта»] і комендатури для заміни назвиська улиць з російської на українську мову»¹²⁸.

А тим часом увечері 5 лютого українські війська мусили залишити Київ, відступивши в напрямку Василькова і Фастова. 7 лю-

¹²⁷Волинське життя. – 1919. – 4 лютого.

¹²⁸Волинське життя. – 1919. – 7 лютого.

того воєнні дії велися уже на території північно-східної частини Волинської губернії. «Волинська газета» повідомляла: «Вчора весь день був бій з большевиками. Сили большевиків побільшали. На фронті Коростень – Овруч – латиші і китайці. Вчора большевицькі частини були на лінії с. Бехи – Барди. Сьогодні на станції Коростень було затримано три шпіони, з яких два втекли»¹²⁹.

Інша житомирська газета цього дня опублікувала оголошення:

«Піша Житомирська Юнацька Школа відчинила запись та прийом юнаків. Для мешканців Житомира прийом з 10-го до 14 цього лютого від 11 до 14 годин щодня в будинку Духовної Семінарії. Учні юнацьких шкіл забезпечуються Українською Народною Республікою грішми і всім іншим утриманням нарівні з козаками Дієвої Армії. Нач. Школи Петров».

Також ця газета у вище згаданому номері подала опис воєнних подій:

«Вчера утром (7 февраля) из Коростеня прибыл почтово-пассажирский поезд. Прибывшие пассажиры, опрошенные нашим сотрудником, заявили, что недалеко от Коростеня, приблизительно в 10 – 12 верстах, начались крупные бои между республиканскими войсками и большевиками. В ход пущены бронированные поезда и тяжелые орудия. В Коростене отчетливо слышна орудийная стрельба»... «Сегодня в город Житомир прибывают сечевые стрельцы, которые будут нести охрану в городе»¹³⁰ (як пізніше виявилось, прибули січові стрільці до Житомира лише 13 лютого. – М. Г).

Ця газета у наступного дня повідомляла, що напередодні повторного захоплення Овруча більшовиками усі урядові і неурядові громадські установи були евакуйовані в Коростень. Там, у Коростені, постійно знаходився овруцький повітовий комісар Колісниченко. Частина установ через кілька днів переїхала в Житомир.

Тут, у Житомирі, 11 лютого було урочисто відкрито Волинське губернське українське національне товариство, яке очолив осадний комендант міста Костянтин Возний¹³¹.

А в цей час воєнні дії ставали все напруженішими. Станом на 11 лютого 1919 р. біля Коростеня (в районі станції Коростень-Подільський) продовжувалися точитися запеклі бої проти більшовицьких військ. Як повідомляла житомирська газета, «вчора с Коростенского

¹²⁹Волинське життя. – 1919. – 8 лютого.

¹³⁰Волинская молва. – 1919. – 8 лютого.

¹³¹Волинская заря. – 1919. – 14 лютого.

фронта прибыла партия тяжело и легко раненных республиканских войск. Раненные помещены в военный госпиталь и семинарию. Из Коростеня сообщают, что положение украинских войск весьма устойчиво. Прибыло надежное подкрепление. Снаряды имеются в изобилии и расходуются они весьма щедро. В распоряжении республиканских войск имеются 4 бронированных поезда, из которых 3 поезда находятся на передовых позициях, а четвертый бесперервно курсирует между позициями и Коростенем, наблюдая за неприкосновенностью железнодорожного пути. Позиции отстоят от Коростеня на 12 – 13 верст. Большевицкие войска обмундированы весьма плохо и очень утомлены продолжительностью своей походной жизни»¹³².

11 лютого до Бердичева прибула частина корпусу січових стрільців з метою припинити у місті грабунки, напади та інші злочинні дії з боку бандитського елементу. Але не тільки у Бердичеві, а й в інших містах необхідно було застосувати суворі заходи для наведення правопорядку. Саме тому 12 лютого у Житомирі на основі Закону «Про військово-польові суди», було опубліковано у місцевій пресі наказ, у якому, зокрема, зазначалося: «...Надзвичайні військові суди накладають кару на смерть: за агітацію серед військових проти Самостійної Української Народньої Республіки, шпигунство, повстання проти влади, озброєний опір владі, розбій, убивство, грабїж. Підпал. Озброєний напад на військових, варту і цивільних урядовців, знищення військового майна.

Житомирський Повітовий Військовий начальник полковник Снетенчук»¹³³.

Через три дні потому, 16 лютого, важливий наказ, спрямований на посилення заходів контролю за правопорядком у місті видав осадний комендант Житомира К. Возний:

«Ще раз попереджаю населення, що місто Житомир знаходиться в стані облоги. Рух по місту дозволяється до 22 години. Після цього часу до розсвіту всі ворота та фіртки повинні бути зачинені о 21 год. 30 хв.

Рішуче забороняється продаж горілки; також забороняється приносити горілку особам, що приходять в ресторани та їдальні. За невиконання цього наказу винні будуть предаватись військовому суду, ресторани та їдальні будуть штрафуватись до 20000 гривень, а також будуть зачинені.

¹³²Волинская заря. – 1919. – 14 лютого.

¹³³Волинская заря. – 1919. – 13 лютого.

Ще раз попереджаю, що клуби, де буде помічена гра в карти, будуть зачинені, гроші й карти підлягають конфіскації, а особи несуть відповідальність на загальних підставах».

Його наступний наказ від 17 лютого 1919 р. теж стосувався наведення порядку: «Наказую всім домовласникам та квартиронаймачам негайно, і не пізніше 20 лютого подати до Комендатури відомости про старшин і урядовців військового стану, що перебувають зараз у них на квартирах і не служать у війську або в державних інституціях. За невиконання цього наказу винувні будуть покарані по законам військового часу, яко укривателі дезертирів, а саме: штрафом в 500 карбованців із заміною 2 місяців тюрми»¹³⁴.

У цій же газеті за теж саме число повідомлялося про очікуване прибуття у ніч з 17 на 18 лютого зі Львова студентської військової дружини у кількості 650 осіб для охорони Житомира. Міська влада вирішила відвести для них приміщення в будинках барона де Шодуара і графа Грохольського (по вул. Бульварній)

19 лютого в Коростень, де погіршилося становище українських військ, прибув член Директорії Євген Коновалець. Тут тримали оборону залишки 1-го і 4-го полків Сірожупанної дивізії.

20 лютого ввечері він прибув у Житомир. Від нього поступило розпорядження готувати до евакуації місцеві установи і найважливіше майно. 21 лютого рано-вранці Євген Коновалець відбув до Вінниці.

20 лютого 2-й і 3-й Сірожупанні полки, які перебували у резерві групи Рогульського, перекинули до Бердичева¹³⁵.

20 лютого 1919 р. в Житомирській міській управі відбулося засідання щодо формування складу комісії з перейменування вулиць Житомира і визначення нових назв. До складу цієї комісії увійшли представники міського самоуправління, осадної комендатури, українського національного товариства і Житомирського відділення Українського Національного Союзу. В результаті спільного обговорення були запропоновано перейменувати вулиці:

Велику Бердичівську – на вул. Івана Мазепи;

Малу Бердичівську – на вул. Максима Залізняка;

Московську – на вул. Галицьку;

Іларіонівську (нині вул. Грушевського) – на вул. Дорошенка;

Петроградську – на вул. Івана Франка;

¹³⁴Волынская молва. – 1919. – 18 лютого.

¹³⁵Волынская заря. – 1919. – 22 лютого.

Молчанівську – на вул. Котляревського;

Пушкінську – на вул. Костомарова;

Велику Чуднівську – на вул. Гонти;

Малу Чуднівську – на вул. Куліша;

Кафедральну – на вул. Богдана Хмельницького;

Гімназійну (нині вул. Івана Франка) – на вул. Грінченка;

Лермонтовську – на вул. Олеся;

Миколаївську (нині вул. Шевченка) – на вул. Драгоманова;

Трипільську – на вул. Лесі Українки;

Міщанську – на вул. Сагайдачного;

1812 року (нині вул. Перемоги) – вул. Шевченка;

Площу Олександра II (нині пл. Соборна) – на пл. Вільної України¹³⁶.

В ніч з 20 на 21 лютого українські війська залишили Коростень. 1-й і 4-й Сірожупанні полки були відведені до Новограда-Волинського. О 17 годині 21 лютого у місто зайшли більшовицькі частини. Газета «Волынская молва» так описувала події тих днів: «В настоящее время на станцию Житомир прибывают из района Коростеня много вагонов и паровозов, занимающих расстояние свыше 2-х верст. Местечко Ушомир оставлено нашими войсками и занято большевиками. В настоящее время бои между республиканским войсками и большевиками происходят в районе Турчинки.

В связи с занятием Коростеня большевиками, город [Житомир] переполнен разными слухами. Вчера стало известно, что бывший в Житомире несколько часов член Директории Коновалец заявил, что боев за Житомир не будет и что если нужно будет, то город будет сдан без боя»¹³⁷.

21 лютого штаб Армії УНР спрямував наказ, у якому визначалося: «Південній групі отамана Данильчука у складі Чорноморського коша, охоронної сотні з гарматами і частин групи полковника Чайківського забезпечити захист лінії Корнин – Сквиря – Андрушівка – Вчорайше – Ружин. Центральній групі отамана Беня у складі технічно-залізничного корпусу зайняти лінію Андрушівка – Коростишів – Радомисль. Північній групі полковника Сулківського боронити Житомир по річці Ірша»¹³⁸.

¹³⁶Волынская молва. – 1919. – 23 лютого.

¹³⁷Волынская молва. – 1919. – 22 лютого.

¹³⁸Капустянський М. ... – с. 372.

22 лютого розпочалося вивезення майна житомирських установ на залізничний вокзал для подальшої евакуації. Незважаючи на складну ситуацію, Департамент середньої освіти повідомив Волинське губернське земство, що згідно постанови Ради Міністрів, в Житомирі відкривається учительський інститут, директором якого призначено І.М. Смельницький¹³⁹.

23 лютого у Житомирі проводжали в останню путь Миколу Івановича Харченка, командира одного з підрозділів 4-го козацько-стрілецького полку, який загинув під Овручем у бою з більшовиками. Поховали його на Вільському кладовищі м. Житомира¹⁴⁰.

Воєнне становище українських військ в районі Коростеня залишалося важким. У пресі повідомлялося: «На Коростенском фронті. Республиканские части стоят под Турчинкой, в воскресенье 23 февраля был момент, когда большевики уже подошли к станции, но подоспевшими силами были оттеснены. В Коростень, по полученным сведениям, прибыли 2 большевистских полка. Большевики стоят возле села Бобрик. Наступление большевиков на Новоград-Волинский задерживается украинскими войсками. В Новоград-Волинском районе продолжаются бои».

Становище Житомира дещо поліпшилося завдяки відведенню сюди з Коростенського напрямку 4-го і 5-го полків січових стрільців. Про це, зокрема, йшлося в наказі, вміщеному у місцевій газеті:

Наказ

Командіра Північної групи Січових Стрільців

Ч – 3

До Житомира прибуло свіже військо, котре забезпечує певний порядок. Тому дозволяю рух в місті до 22 години. Театри, кінематографи, ресторани та інше повинні зачинятись в 21 з пол. години.

Затверджую всі накази, видані Осадним Комендантом паном Возним, всі посвідчення, видані ним, лічити дійсними.

Надаю право Осадному Комендантові видавати ордери на арешти, труси, реквізиції і т. и. за його особистим підписом «Комендант Возний».

Чини міліції і резерва та нічні вартівники повинні мати посвідчення від начальника міської міліції, стверджені столичним Отаманом Богацьким.

Всім відставшим від своїх частин старшинам і козакам, а рівно і тим, частини яких не розташовані в м. Житомирі, на протязі 24

¹³⁹Волинская заря. – 1919. – 23 лютого.

¹⁴⁰Волинське життя. – 1919. – 23 лютого.

годин відправитись до своїх частин, а прибувшим по службовим справам зголоситись в Осадного Коменданта м. Житомира.

Інспектором Північної групи паном Убізьким помічено, що після забороненого часу продовжується рух військових і цивільних без належних посвідчень. Осіб, порушивши мій наказ заарештовувати і віддавати надзвичайному суду.

Командір Північної Групи С. С.

Генерального Штабу Військовий старшина Сулковський

Начальник Штабу Максимович

Старший осавул Філатович

26 лютого 1919 р., ст. Житомир¹⁴¹.

Станом на 28 лютого українські війська відійшли ще далі від Києва, зупинившись на станції Попільня і зайнявши оборону по лінії Строків – Кам'янка – Станція Попільня – Сокильча. Неподалік, біля залізничної станції Вчорайше зосередився військовий резерв: 59-й полк і Уманський полк, а також 6 гармат. У сусідніх із містечком Вчорайше селах теж розміщувалися наші резерви: у Малій Черняхці – частина 7-ої дивізії, а в Чорнорудці – курінь чорноморців. Сюди ж, на залізничну станцію Чорнорудка наступного дня прибули вояки 22-го полку. У Ружині знаходився 3-й Чорноморський полк. Його вояки 4 березня прийняли бій проти більшовицьких військ, які, захопивши Сквиру, одним темпом хотіли зайняти і Ружин. Після тривалого бою чорноморці змушені були відступити.

У районі Андрушівка – Котельня тримав оборону 3-й Залізничний полк. Йому на допомогу 5 березня було відправлено вихованців Житомирської юнацької школи.

Складна ситуація утворилася на дільниці залізниці Попільня – Бровки. 5 березня, не витримавши натиску радянських загонів, відступили аж до станції Білопілля, зайнявши тут лінію оборони. Підбадьорені цим успіхом 6 березня більшовицькі війська розпочали наступ на Чорнорудку, прагнучи наступним ударом здобути Білопілля і продовжити наступ на станцію Козятин.

У той же час успішніше події розгорталися на півночі Житомирщини: бійці Сарненського загону та отамана Білинського, який командував об'єднаними силами – 2-м, 4-м, 41-м, 51-м Сірожупанними полками і двома гарматними батареями, 6 березня змогли відвоювати у більшовиків Сарни і Олевськ, а 7-8 березня – Коростень і Овруч.

¹⁴¹Волинская заря. – 1919. – 27 лютого.

В Житомирі у ті дні було відносно спокійно. З перших чисел березня 1919 р. у губернському місті почав виходити «Бюлетень газети «Волынская молва». В номері за 3 березня подавалися короткі відомості про перебіг воєнних дій у рубриці «Оперативная сводка» станом на 1 березня:

«Республиканские войска со стороны Левкова (Житомирського повіту. – М. Г.) наступаю на Коростышев. Вчера также получены сведения, что Радомысль занят местными большевиками. Силы большевиков, по сообщению губернского комисариата, невелики: 180 человек при 3 пулеметах заняли Радомысль». У рубриці «Местная хроника» наводилася розповідь помічника повітового коменданта Климчука: «Прибыл в Кутузово (тепер смт. Хорошів Житомирської області. – М. Г.), где совершенно спокойно. Точные известия: в Овручском уезде селяне восстали против большевиков. В Народичах убиты распространители большевистской литературы; в Чоповичах был бой на почве собирания хлеба у крестьян».

В умовах російсько-української війни настійлива вимога ставилася до усунення слідів російської колонізації. На це був спрямований наказ від 3 березня 1919 р. коменданта Житомира і Житомирського повіту Костянтина Возного:

«Не дивлячись на мої накази про заміну російських вивісок, написів та іншого українськими власники деяких крамниць та інші особи й досі не зробили цього.

Також в театрах, електротئاتрах та всяких установах і досі це на стінах висять російські написи, а в інституціях та установах навіть російські герби.

Ще раз наказую:

Всі російські вивіски та написи на вулицях, в громадських і приватних установах, в крамницях і театрах позамінювати українськими.

Зняти герби та інші відзнаки бувшої російської держави.

Термін на виконання цього наказу даю до 15 березня. Попереджую, що після цього числа винні будуть каратись мною штрафом до 10000 гривень або 1 місяцем арешту»¹⁴².

Так як ситуація була доволі хитка і, передбачаючи можливе ускладнення воєнного становища, губернський комендант Волині Блонський 6 березня видав наказ такого змісту:

«З огляду на сучасну ситуацію в зв'язку з військовими подіями, яка не сприяє провадженню адміністративної праці нормальної

в згоді з пропозицією Командуючого Північною групою січових стрільців. Наказую Комендатуру перевезти до Старокостянтинова»¹⁴³.

На основі цього наказу осадний комендант Житомира і Житомирського повіту Костянтин Возний 9 березня видав свій наказ: «Згідно з розпорядженням пана Губерніяльного Коменданта вся цивільна влада по м. Житомиру переходить до Мійського Самоврядування. Військові влада й сили залишаються на місцях»¹⁴⁴.

9 березня біля села Двірець Житомирського повіту зав'язався бій між українськими військами і більшовиками, які рвалися до Житомира. Важкі бої точилися і на Коростишівському і Чуднівському напрямках.

Незважаючи на запеклі бої, які тривали на підступах до міста, 10 і 11 березня у Житомирському міському театрі проходили урочистості, присвячені пам'яті Тарас Шевченка. Організатором літературно-музичного вечора, який відбувся 10 березня, виступило товариство Волинської «Просвіти».

Вранці 13 березня після впертих кількадедних боїв більшовицькі війська все-таки увійшли у Житомир. На той час вони зайняли уже Коростень і Овруч. Про обставини воєнного протистояння і подальшого становища Житомира у дні короткого перебування під більшовиками розповідалося через місяць у житомирській газеті:

К истории отступления большевиков из Житомира

... Большевики, по их словам, не придавали Житомиру никакого самостоятельного значения. Теперь война ведется преимущественно не сплошными фронтами, как это было во время всемирной войны, а просто по железным и шоссейным дорогам. Бои происходят главным образом за обладание железнодорожными узловыми станциями. Интерес представляют Коростень, Бердичев, Новоград-Волынский. Кто будет владеть этими тремя пунктами, тому, бесспорно, будет принадлежать вся между ними область, в том числе и Житомир. Поэтому, когда большевиками были заняты Коростень и Бердичев, то Житомир без боя был оставлен украинскими войсками 12 марта, а 13-го вступили в город очень незначительные части в составе нескольких сотен 5-го советского конного полка с 2 – 3 орудиями и без значительной части своего обоза. Силы эти были бы недостаточны для взятия города с боя.

¹⁴³Волынская молва. – 1919. – 8 березня.

¹⁴⁴Волынская молва. – 1919. – 9 березня.

Уже после занятия города явилось намерение преследовать украинцев по направлению на Новоград-Волыньск и с этой целью были командированы остальная часть 5-го советского полка и 10-й пехотный полки, но в это время Коростень был отобран украинскими войсками, а армия Коновальца стала приближаться и угрожать Бердичеву. 10-й полк был послан обратно и советским военным властям стала ясной возможность отступления и очищения Житомира. Еще 19-го марта в городе была паника и Ревком собирався эвакуироваться. 21-го же. Кроме общих причин. Обнаружился полный недостаток патронов и снарядов. Из советских частей в это время под Житомиром находилась часть 5-го конного полка, Коростышевский партизанский отряд и крестьяне-левковцы в небольшом количестве. В момент отступления к Житомиру подходил 9-й пеший полк со стороны Бердичева.

При отступлении на Житомирском вокзале творилось нечто невообразимое, толпы народа осаждали вагоны обоих составленных поездов, шум, крики наполняли воздух. Вагоны были переполнены сверх всякой меры и все-таки большинство собравшихся должны были пойти пешком по шоссе... Резерв милиции в своем подавляющем большинстве, хотя и не стоял на платформе советской власти, уезжал лишь в силу того предубеждения, которое задолго до того создалось в некоторых кругах.

Ревкому был предоставлен особый вагон. Незадолго до отхода поездов красноармейцы 9-го полка прибыли на вокзал и избивали некоторых членов Ревкома. При этом попало некоторым лицам, не имевшим отношения к Ревкому и случайно находившиеся в этом вагоне или возле него. При избиении красноармейцы говорили, что Ревком в минуты опасности должен участвовать в обороне города с винтовками в руках, а не создавать панику и удирать»¹⁴⁵.

Ось такою безславно-ганебною була втеча з Житомира представників радянської влади. Уже 19 березня українські війська силами 51-го полку, бронепотяга та артилерійської батареї відвоювали Овруч та Коростень і продовжували наступ на Житомир, де поки що перебували більшовицькі загони. Пізно ввечері 21 березня під прикриттям темноти більшовицькі війська залишили Житомир. 22 березня близько 10 години ранку в місто з боку Врангелівки увійшов передовий загін військ Директорії. Вони того ж дня звільнили з Житомирської тюрми 56 осіб, які були засуджені більшови-

¹⁴⁵Волыньская заря. – 1919. – 11 квітня.

ками до смертної кари і яких просто не встигли розстріляти.

23 березня більшовицькі війська зробили спробу знову оволодіти Житомиром. На захист міста піднялося майже все доросле населення, яке бажало допомогти регулярним військам Армії УНР, зокрема, гарматному полку Залізнично-технічних військ, на чолі якого був полковник Климко, а осавулом полку – сотник Сай. Губернський комендант отаман Василь Бень і осадний комендант Житомира та Житомирського повіту Костянтин Возний наказали роздати зброю усім бажаючим захищати місто.

Вирішальні бої тривали 23 і 24 березня. Завдяки спільним зусиллям Житомир утримали. Адже було уже значно менше симпатиків радянської влади, коли на свої очі всі побачили її жорстоку сутність. Газета «Волинская заря», яка не відзначалася спочатку гарячою підтримкою політики Директорії, тепер констатувала: «Мы недолго жили в условиях большевистского террора, но эти несколько дней с достаточной ясностью показали всем, способным воспринимать уроки жизни, что большевизм у нас может существовать лишь в уродливой форме «чрезвычайки» и «ревкома». Вступление большевиков сразу же озменовалось самовольными реквизициями. Разстреливались без всякого подобия суда люди по доносах безсовестных негодяев, сводивших счеты»¹⁴⁶.

Антибільшовицькі настрої об'єднали мешканців Житомира у бажанні більше не допустити панування більшовиків у рідному місті. Тому зрозумілі почуття Костянтина Возного, який відповідав за захист Житомира, висловлені у його зверненні до мешканців міста:

До громадян !

Світлий день 24 березня буде незабутнім моментом в пам'яті населення м. Житомира. Мені, яко представникові цивільної і військової влади Високої Директорії Української Народньої Республіки, випадає честь констатувати урочисте сполучення без різниці націй, полу й віку з нашим народним військом. Я не можу згадати більш могутнього піднесення настрою, більш виразного інстинктивного виявлення симпатій, співчуття, а також активної участі під час ворожого штурму м. Житомира.

Громадяне! Своєю допомогою ви зменшили втрату нашого війська, підбодрили його, надали йому моральної й матеріальної сили. Висловлюю Вам від дійсної виразниці інтересів України Ви-

¹⁴⁶Волыньская заря. – 1919. – 31 березня.

сокої Директорії щиро подяку і хочу бути певним, що Ви збережете назавжди свої почуття, віддасте свої духовні й фізичні сили за світлу будучину, за щастя вільних народів України.

Осадний Комендант Возний¹⁴⁷

Як повідомлялося у житомирській пресі, 24 березня загинуло 26 захисників. Панахида за ними була відслужена в церкві губернської земської лікарні, яку відправив архимандрит Назарій з духовенством, які прочитали молитву. Полковий священник сказав українською мовою прощальне слово. Поховано було відважних захисників Житомира на новому православному кладовищі по вулиці 1812 року¹⁴⁸.

Газета «Вольнская молва» опублікувала список загиблих, розділивши їх на дві групи:

Убитые казаки во время наступления большевиков 24 марта с. г.
(список губернской земской больницы)

Иван Тимошенко, Николай Карпинский, Николай Бузиков, Федор Прокопенко, Иван Тычков, Николай Корбут, Василий Бондапенко, Александр Сурков, Лизенцов, Федор Прищенко.

24-го марта казаки с позиции

8 – без имени

Василий Зинчук, стрелец Манько, юнак Кулиец, сотник Михаил Коваленко, хорунжий Рогуля, хорунжий Николай Левинцев, Петр Остапчук, Григорий Андрущенко, Трофим Клименко¹⁴⁹.

«Вольнская молва». – 1919. – 1 квітня

Після переможних боїв 23-24 березня постала необхідність зібрати назад зброю. На це був спрямований окремих наказ Костянтина Возного:

Наказ

Осадного Коменданта м. Житомира й околиць

Ч – 22

27 березня 1919 року

Під час загального озброєння для відпору ворога було роздано багато вогнепальної зброї. Багато добровольців, що воювали в день 24 березня, в цей час повернулися додому і, на превеликий жаль, з вогнепальною зброєю. Наказую негайно здати вогнепальну зброю до складу зброї при Комендатурі, для озброєння тих, хто закликається до військової служби. Коли

¹⁴⁷Новая Вольнь. – 1919. – 28 березня.

¹⁴⁸Новая Вольнь. – 1919. – 29 березня.

¹⁴⁹Вольнская молва. – 1919. – 1 квітня.

буде знайдена у кого-небудь вогнепальна зброя, котра зменшує на одного чоловіка нашу армію, то за це буде сувора кара. Всім наказую подавати відомости про тих, хто дивиться на зброю як на забаву і ховає її.

До відома військових частин. Інтендантство, котре має поставити військо, зістається на вул. Молчанівській в домі № 7.

Комендант Возний»

З відбиттям наступу ворожих військ постала необхідність налагоджувати життя у Житомирі і контрольованих українською владою містечках і селах. На це був спрямований наказ отамана Василя Бєня від 27 березня 1919 р.:

Для підтримання в місті повного спокою та порядку призначу Житомирську школу юнаків та польову жандармерію.

Начальником залоги призначу замість полковника Захарчука, виступившого в бойовий учасок, начальника Житомирської юнацької школи полковника Петріва.

Начальникам цих частин негайно приступити до встановлення нормального життя в місті, для чого висилати дозори з метою: встановити самий дійсний догляд за темним елементом населення; рішуче припинити всі попитки до порушення безпечности громадян; до всіх злодіїв та грабіжників негайно припинити до надзвичайного суду при осадному Комендантові. Приговор цього суду приводить до виконання в 24 години; не допускати розповсюдження меж громадян ріжних чуток, викликаючи паніку; затримувати всіх козаків, не маючих посвідчення та підписом сотенних командирів з належною печаткою; всі особи, проводячи самовільну реквізицію помешкань, продуктів, снарядження і другого майна, повинні бути заарештовані і притягнуті до надзвичайного суду; законним трусом і реквізицією лічить ті, котрі провадяться по ордерам Осадного Коменданта Возного і Столичного Отамана Богацького»¹⁵⁰.

У одному з наступних наказів передбачалося відшкодування за реквізиції на користь держави УНР:

Наказ

Коменданта міста Житомира й повіту

29 березня 1919 року

Ч – 24

Покладаю на Волинську Ліквідаційну Комісію обов'язок розгляду всіх претензій населення щодо виплати грошей за майно,

¹⁵⁰Бюллетень газети «Вольнская молва. – 1919. – 30 березня.

реквізоване військом УНР на території міста Житомира й повіту в період з 28 листопада 1918 по цей день і далі на будучий час.

Порядок розгляду справ встановлює Волинська Ліквідаційна Комісія згідно з правилами, якими вона керується при розгляді інших справ, що їй підлягають. Всі особи. Що мають претензії по реквізіціям, вище указаним, подають заяву на імення Волинської Ліквідаційної Комісії (Михайлівська вул., № 12). Все діловодство по розгляді реквізіцій звільняється від Гербового Збору.

Комендант Возний¹⁵¹

Успіх в обороні Житомира був далі розвинений наступом у Бердичівському напрямку. Про це у коротких повідомленнях розповідала місцева преса:

Занятие Кодни

Вчера, 27 марта, наш бронированный автомобиль, направляясь из Житомира, без сопротивления занял Кодню. В этом направлении наши войска также продвинулись близко к Бердичеву.

Действия группы атамана Коновальца

Войска группы, третьего дня, почти без боя, заняли станцию Демчин и подошли к Бердичеву, который был обстрелян из тяжелых и легких орудий. Молчание противника говорит об отсутствии артиллерии, а также о смятении духа большевистских войск.

За Сингурами

Отогнанные нашими войсками большевистские банды отступили к Бердичеву¹⁵².

Бой у м. Кодни и с. Сингуры

Большевистские части, получив подкрепление, из-под Бердичева и других мест, в которых части их были розрознены, в 4 часа утра 27 сего марта повели наступление в районе м. Кодни и с. Сингуры, но при дружном натиске наших доблестных войск были отбиты с большими потерями.

Успехи украинских войск

Украинскими войсками заняты следующие станции: на Житомирской железной дороге ст. Кодня, на юго-западной – ст. Демчин и ст. Малин. Несколько дней тому назад украинскими войсками заняты Овруч.

Вести с Овруча

Лица, прибывшие с Овруча, передают, что первым против

¹⁵¹Бюллетень газеты «Волинская молва. – 1919. – 30 березня.

¹⁵²Новая Волянь. – 1919. – 29 березня.

большевиков поднялось крестьянство. Еще до прибытия республиканских войск выступили волости: Покалевская, Народичская и др. Из одних Народич выступило до 2 тыс. человек.

Бой с большевиками

Группа большевистских войск, оперирующая три дня тому назад против Житомира у Альбиновки, в настоящий момент окружена украинскими войсками и партизанами и принуждена будет сдать¹⁵³.

Ці успіхи були досягнуті завдяки підтримці регулярних українських частин місцевим населенням. Неподалік від Житомира знаходився штаб Північного повстанського району, «організованого для об'єднання трудящого люду північної частини Житомирського повіту проти більшовиків. Штаб має своєю метою окрім організації нових військових частин, озброєння їх і постачання продуктами, а також інформування». Місцеве населення надавало українським військам і щедрю продовольчу допомогу. За це їм висловлювалася офіційно у пресі вдячність: «Отаман селянських повстанчеських військ виражає щиру подяку чехам колонії Високого Бежевської волости, які доставили до полку в м. Житомир багацько печеного хліба і фуража. Теж від всього козацтва і селянського повстанчого полку бажаю виразити щиру подяку всім селянам Черняхівської волости, які щиро повстали против большевицьких банд і дали величезну допомогу як живою силою, а також хлібом і фуражем»¹⁵⁴.

Про успіхи українських військ і допомогу українського селянства йшлося також в іншому повідомленні, датованому 29 березня:

В направлении на Киев до сих пор нами взяты и закреплены: м. Коростышев, гор. Радомысль, ст. Ирша, ст. Малин и все близлежащие села и деревни... Со всех сел и деревень в громадном количестве стали поступать различные припасы. Партизанские войска рвутся на Киев...

Вытесненные в районе м. Кодни и с. Сингуры большевистские части в беспорядке отступили к самому Бердичеву. Кроме м. Кодни и с. Сингуры нами заняты и закреплены с. Дворец, Райки, м. Троянов и др. Вчера артиллерия наша выгоняла из лесов разсеявшиеся там большевистские банды. Со стороны ст. Демчин наши части подошли к самому Бердичеву и обстреливают его на видимом про-

¹⁵³Новая Волянь. – 1919. – 28 березня.

¹⁵⁴Новая Волянь. – 1919. – 29 березня.

стим глазом расстояни. В Бердичеве замечается полное замешательство... Он в кольце окруживших его наших доблестных войск, дополненных партизанами из восставших вокруг местностей, с нетерпением ожидающих приказа об общем натиске на Бердичев»¹⁵⁵.

Про перебіг воєнних дій 29 березня розповідалося у підбірці коротких повідомлень «Бюллетеня газеты «Волынская молва»:

На фронтах

Вчера в районе Кодни по железной дороге со стороны Бердичева появился бронированный поезд большевиков, против которого также был выслан украинскими войсками бронированный поезд. В результате завязавшегося боя большевистский бронированный поезд, понеся потери, вынужден был отступить. Мы, продолжая начатое нами наступление против большевиков, заняли Дворец и городище, посредине которых лежит Кодня; нами занят также Лещин, где взято в плен 20 большевиков. Начатое нами наступление было подготовлено усиленной артиллерийской стрельбой, чем и объясняется доносившаяся в городе в пятницу кононада.

В направлении на Чуднов нашими войсками занят Коростышев. Войска противников отошли в Кочеров. В направлении Коростень – Киев нашими войсками занята ст. Ирша.

В районе Радомысля началось восстание крестьян. Радомысль занят повстанцами. Нами отправлена им помощь из воинских частей. Вчера утром в местных военных кругах получено сообщение о занятии войсками Директории Радомысля. Прибывший из Радомысля передает. Что к прибывшим украинским войскам присоединились повстанцы ближних сел и деревень. При занятии Радомысля произошел продолжительный бой. Большевики оставили на поле сражения 2500 убитых.

Вечерние известия. Взятие Бердичева.

В штабе Житомирской группы войск в 9 ½ вечера получено официальное уведомление, что доблестными войсками Директории под предводительством атамана Коновальца взят Бердичев. Противник в паническом бегстве, теряя военное имущество отступает к Казатину. Наши войска, не выпуская неприятеля из-под огня, преследуют большевистские банды»¹⁵⁶.

Але те, що вдалося зайняти Бердичів, Радомысль і відбити наступ більшовицьких військ на Житомир, не позбавляло необхідно-

¹⁵⁵Новая Волынь. – 1919. – 30 березня.

¹⁵⁶Бюллетень газеты «Волынская молва. – 1919. – 30 березня.

сті забезпечувати захист міста від подальших спроб супротивника. Тому потрібно було налаштувати місцеве населення до подальшої готовності захищати місто. З цією метою у місцевій пресі опубліковано таку відозву отамана Василя Бень:

«23 березня большевики негайним ударом хотіли захопити наше рідне місто. Доручене мені військо при лицарській допомозі громадян одкинуло самонадійного ворога і нанесло йому тяжкі потрати. Одних забитих большевиків більше 300 чоловік, а ранених, по словам селян, ще більше...

Всім бажаним не ходити на позицію по одиниці, а збиратись на Соборній площі, де будуть форміруватись партизанські сотні і при старшинах будуть направлятись, куди потрібна буде допомога. Організацію партизанських сотень бере на себе інспектор військ со своїм штабом, к котрому і належить звертатись за всякими вказівками з приводу цього (інспекторський відділ, готель «Франсуа», кім. 34) під час небезпеки для міста. Тривожним сигналом буде набат в соборні дзвони.

Командуючий Житомирською групою військ

Атаман Бень

Інспектор військ полк. Василів»¹⁵⁷

Помічник коменданта Волині Кривенко констатував зростання антирадянських настроїв серед населення і готовності боротися: «Вчора до Звягеля прибув ешелон з мобілізованими козаками звільненої від більшовиків Малинської волости Радомысльського повіту. Козаки, побачивши поведження більшовиків з селянством, страшенно вороже настроєне проти більшовиків. За декілька днів перебування у межах волости більшовики розстріляли більше тисячі чоловік селян, які не давали безплатного хліба і своєї худоби. Це страшенно обурило селян, які тепер постановили піти до війська всім, хто може носити зброю»¹⁵⁸.

1 квітня продовжувалися запеклі бої з відчутною перевагою українських військ. Докладніше про це – в оперативних зведеннях про перебіг воєнного протистояння:

Оперативная сводка на 1 апреля 1919 г.

Наши войска с утра после артиллерийской подготовки перешли в наступление с целью отбросить противника к Коростышеву. После 5-ти часового боя противник был сбит с занимаемых пози-

¹⁵⁷Волынская заря. – 1919. – 31 березня.

¹⁵⁸Волынская молва. – 1919. – 1 квітня.

цій и начал поспешно отступать по направлению Коростышев – Левков. Неся при этом большие потери. В районе Левко – Гадзинка преследование нами противника было приостановлено, так как он получил подкрепление со стороны Андрушовки по Белоцерковской дороге. Вскоре наше наступление было возобнено и в 3 часа дня 2-й железнодорожно-технический полк взял Левков.

По линии Житомирской железной дороги и по Житомирскому шоссе войска Житомирской группы восстановили связь с войсками атамана Коновальца. Его войска ведут сильные бои в районе Бердичева.

Со стороны Коростеня наши войска продолжают наступление. Полковник Ф. Е. Капкан в беседе с нашим сотрудником заявил, что в наступлении большевиков со стороны Коростышева участвовали 16 и 22 пехотные полки из Черниговщины, особый конный полк с полтавцев и особая сотня из китайцев. Украинскими войсками до 2 часов дня было подбито у большевиков один броневик, одно орудие, 19 пулеметов, а также убито много лошадей. В районе Вацькова в плен были взяты китайцы, при этом захвачено: красное знамя, пики, пулеметы и военное снаряжение»¹⁵⁹.

В ніч з 2 на 3 квітня більшовики одержали підкріплення і вранці почали наступ із села Стрижівка на с. Кмитів, але їх зустріли артилерійським та кулеметним вогнем і ворог поспішно відступив. У цей же час продовжувалися бої біля Бердичева, адже більшовицькі війська не змирилися з втратою міста і намагалися знову його захопити. Місто переходило з однієї воюючої до іншої. Тут вели військові дії українські війська групи отамана Коновальця, а також частина вояків Житомирської юнацької школи. Інша частина відправлена була в Камянець - Подільський. Решта юнаків на чолі з начальником залоги начальником Житомирської юнацької школи В. Петрівом забезпечувала порядок у Житомирі згідно наказу командуючого військами Житомирської групи отамана Василя Бєня від 27 березня 1919р.

4 квітня Всеволод Петрів видав наказ стосовно припинення деяких протиправних дій:

Наказ
Залозі міста Житомира
4 квітня 1919 року
Ч – 5
м. Житомир

¹⁵⁹Волынская молва. – 1919. – 2 апреля.

1) Декотрі частини залоги проводять неорганізовано реквізиції возів у прибуваючих до міста селян, котрі завдяки цьому не хочуть везти харчі в місто.

2) Наказую військовим частинам не зачіпати селянських возів, пам'ятаючи, що ми воюємо якраз за інтереси селянства, за його частя і долю.

3) Раптово необхідні вози доставати у місцевого коменданта, котрому мати щодня в запасі не менш як 20 – 30 возів по наряду від Земельної Управи.

4) Рідне селянство, прохаю щиро спокійно їхати в місто, бо ми не більшовики і не будемо грабувати тих, за котрих ми боремось і котрі з нами плече в плече стоять проти спільного ворога.

5) Осібно забороняю реквізувати та затримувати вози, котрих доставляють продукти в різні кооперативи та інші громадянські установи.

6) Коменданту повіта розповсюджувати цей наказ по селах з відозвою до селян про допомогу місту переважно харчами.

Начальник залоги полковник Петрів¹⁶⁰

4 квітня о восьмій годині вечора війська Директорії після запеклого бою остаточно оволоділи Бердичевом. Як повідомляла газета «Новая Волянь» у номері за 6 квітня 1919 р., «во время последних налетов на Бердичев украинских войск было захвачено много большевиков, которые были потоплены в р. Гнилопяти. Терпящие под Бердичевом каждый день чувствительные неудачи большевики беспорядочными бандами уходят через Андрушовку в Киевскую губернию. Вчера вечером получены сведения, что нами занята ст. Бровки по юго-западной железной дороге. Сегодня наши войска ведут успешное наступление на Коростышев, после упорного боя занято с. Стрижевка».

8 квітня у Коростишів увійшли українські війська під командуванням отамана Василя Бєня. Під Коростенем і на Коростенському напрямку продовжувалися напружені бої. Тут тримали оборону бійці загону Єрошевича.

9 квітня до Житомира прибув 1-й Залізничний полк. 10 квітня більшовицькі війська захопили повітове місто Ізяслав Волинської губернії. А в цей же час з'являється загроза наступу польських частин. Для відбиття їхнього можливого наступу в структурі Армії УНР було сформовано Холмську групу під загальним командуванням отамана Осецького.

¹⁶⁰Новая Волянь. – 1919. – 6 квітня.

13 квітня ситуація ускладнилася загрозою захоплення Житомира більшовицькими військами. Отаман Бень одержав наказ у випадку неможливості втримати місто у своїх руках, відійти у містечко Черняхів Житомирського повіту і захищати шлях на Коростень. 14 квітня українські війська змушені були залишити місто. Та вже 16 квітня отаман Василь Бень зі своїми бійцями зміг відбити Житомир, але закріпитися тут не вдалося через брак військових сил. Тому він мусив відвести своїх вояків на північ від Житомира – до села Топорище

На Житомирщину більшовики перекинули значні сили. Ситуацію погіршили дії отамана Волоха, командира Запорізького корпусу, який разом з іншими отаманами Південно-Східної групи, які ще 21 березня 1919 р. проголосили про самостійні переговори з більшовиками і створення української радянської влади. 20 квітня загострився конфлікт між штабом Північної групи і командиром корпусу січових стрільців Євгеном Коновальцем. Все це мало морально-руйнівний вплив на психологічний стан українського війська.

Не кращі справи були і в таборі супротивника: 21 квітня на український бік перейшов 14-й Радянський полк, який увійшов до складу корпусу січових стрільців. Українські війська наступали у Новоград-Волинському напрямку. 23 квітня Штаб Армії УНР направив додаткові військові сили для взяття Новограда-Волинського, але основними залишалися підрозділи під загальним командуванням отамана Василя Бєня, куди входили: 1-й і 2-й Залізничні полки, 1-й Залізничний легкий гарматний полк, школа підстаршин залізничного корпусу, Житомирська юнацька школа, 1-й Селянський повстанський полк, сотня бійців повстанського загону Соколовського, Збараський загін, частина 4-го полку і гарматна батарея січових стрільців, курінь низових козаків, а також два панцерних потяги. У наступні дні відбувалася передислокація деяких з вищеназваних підрозділів (в деяких випадках – самовільна) на Лугини. Олевськ, Черняхів.

Свідченням подальшого розладу внутрішньої дисципліни стали вчинки отамана Оскілка, командира Північної групи військ Директорії. 28 квітня С. Петлюра усунув його з посади за невиконання бойових наказів і самочинні дії. У відповідь отаман Оскілко 29 квітня 1919 р. виступив проти очільників УНР. Але того ж 29 квітня до кінця дня заколот було придушено.

Таке ослаблення згуртованості українського командування було на руку лише червоним. Станом на 30 квітня більшовики утримували фронт по лінії Ярунь – Юрковщина – Новоград-Волинський. 2 травня українські війська зайняли Олевськ, але не змогли його втримати у своїх руках довше однієї доби. 3 травня більшовицький полк ім. Богуна захопив також і м. Білокоровичі Овруцького повіту. Лише 13 травня українські війська знову розпочали наступ на Корець та Олевськ. 16 травня поляки несподівано захопили Луцьк, розбивши Холмську групу. У цей час Житомирська юнацька школа у складі 36 старшин і 220 юнаків тримали оборону м. Рівного. 17 травня вони були передислоковані до м. Клевані, де зайняли оборонні позиції по річці Стубель.

19 травня більшовицькі війська, завдавши поразки Північній групі Армії УНР, захопили м. Рівне. Українські частини відійшли до міста Кременець. Житомир уже був зайнятий більшовиками. Як писав Микола Капустянський, Волинську групу «деморалізував несподіваний удар поляків у тил в районі Луцька й авантура Оскілка». Разом з тим він відмічає позитивні сторони: «Найкраща з цих частин – це Північна дивізія. Нею командував отаман Ярошевич. При Волинській групі перебувала Юнацька Школа, невелика, але видатна бойова одиниця під командою Генерального Штабу полковника Петріва – він же перебрав командування Волинською групою». Саме тоді, у травні 1919 р., відбувається корінна реорганізація Армії УНР. Вже на початок червня 1919 р. Армія УНР складалася з трьох груп – Волинської, Запорізької і Січових Стрільців. 2-3 червня українські війська розгорнули наступ широким фронтом і оволоділи районом Чорний Острів – Проскурів – Ярмолинці – Дунаївці – Камянець-Подільський¹⁶¹.

На той час війська Директорії стояли правим флангом по р. Случ. Ударною силою тут була Волинська група, найбездатнішими у якій вважалися Північна дивізія і вояки Житомирської юнацької школи, але тривалими боями ця група уже була досить виснажена. 18 червня більшовицькі загоны, скориставшись цією обставиною, кинулися в атаку на Волинську групу і прорвали фронт в районі Базалії, змусивши українські війська відступити на південний схід. Як доповідав командир групи, в результаті «во-

¹⁶¹Левченко О. Д. Бойова діяльність Армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): Автореф. Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. Наук. – К., 2002. – С. 14

линці виявили останнє бойове зусилля, і краща дивізія, Північна є майже небоєздатна»¹⁶².

На їхню підтримку українське командування передислокувало 7-му Запорізьку дивізію, яка поступила у розпорядження команди-ра груп січових стрільців отамана Євгена Коновальця, де під його загальним командуванням уже були 6-та, 8-ма і 9-та Запорозькі дивізії. 21 червня наступив деякий перелом на користь українських військ, які не тільки не відбили наступ більшовиків, а й вигнали їх зі м. Старокостянтинова, станції Деражня і Богданівці, взяли в полон багато червоноармійців. Найбільш уперті бої тривали протягом цих кількох днів за переправи через р. Случ. 25 червня українські сили посилили натиск на більшовиків. Розвиваючи свій наступ 7-ма Запорізька дивізія змусила червоноармійців утікати в напрямку р. Горинь, залишивши багато боєприпасів. Українські війська вийшли на залізничну колію Жмеринка – Могилів, зайняли район ст. Котюжани.

Безпосередній учасник тих воєнних подій Микола Капустянський писав, що більшовики дуже занепокоїлися неуспіхом свого маневру під Проскуровом, який завершився безпосередньою загрозою зайняття українськими військами Жмеринки і Могилева. На цей час «на Україні ситуація для більшовиків укладалася надто несприятливо. Скрізь почалися повстання. Григорєв успішно воює з більшовиками на побережжі Чорного моря і на Катеринославщині. На Чернігівщині партизан Ангел взяв Прилуки і загрожує важливому залізничному вузлу Бахмач. На Волищині Соколовський сильно непокоїть більшовицьке запілля. Невгомонна, завжди бурхлива Тараща на чолі з отаманом Зеленим також турбує більшовиків. Район Вінниця – Бердичів – Гайсин вже став нашим»¹⁶³.

Але вже 30 червня більшовицькі війська розпочали наступ, заволоділи м. Теофіопіль і відтіснили підрозділи січових стрільців, украї знесилених, тому ще раніше українським командуванням вирішено у ніч з 30 червня на 1 липня перевести їх у резерв, замінивши Волинською групою, поповненою мобілізованими вояками. Відтак український штаб наказує передислокуватися під Проскурів 6-ій Запорізькій дивізії і направляє також наявні резерви. Південніше наші війська діяли успішніше: 3 липня 3-тя Запорозька дивізія витіснила більшовиків з Літина, Могиліва і

¹⁶²Капустянський М. ... – с. 111.

¹⁶³Капустянський М. ... – с. 112.

Шаргорода, а отаман Божко зі своїми вояками наблизився впритул до Жмеринки. З допомогою 2-ої Запорозької дивізії 5 липня Жмеринку було зайнято. Але в той же час більшовицькі війська ведуть успішніші бої під Проскуровом і в ніч з 5 на 6 липня зайшли у місто. Як згадував М. Капустянський, «під час залишення Запорізькою групою Проскурова виникали і трагічні сцени. Деякі козаки, не маючи запасу патронів, останні випускали останні в себе, аби не попасти беззбройними в руки большевикам...Стан наших частин, які оперували на Проскурівському напрямку, був жахливий. Відсутність набоїв, реакція й перевтома по важких, довготривалих боях... Взагалі, становище Уряду й Проскурівської групи було близьке до катастрофічного; ходило тільки про те, щоб довше протриматися в Кам'янці й шукати собі спільників для уможливлення дальшої боротьби» або кинутися до повстанців. Несподівано для нас порятунок був уже близько: до Збруча підсувалася вся Галицька армія»¹⁶⁴.

Становище українських військ залишалось складним. Про це свідчить витяг із документа Відділу преси Міністерства Закордонних Справ «Короткий огляд стратегічного і політичного становища на Україні за час 15-25 липня б.р.», надісланого 12 грудня 1919 р. до посольства УНР у Берліні: «Коло 15-16 липня б.р. стратегічне становище на українсько-більшовицькому фронті було для нас дуже критичне. Большевицькі сили, які скупчились в районі Чорного Острова, прорвали тут фронт і двинулись на Ярмолинці і вздовж р. Збруч. Метою їхнього прориву було захопити Кам'янець-Подільський і відтяти наші війська від Галицької армії, яка мусіла відступити перед поляками з району Чорткова і Заліщик...

Наша бойова лінія відступила від Ярмолинець і подалась на Дунаєвці – Смотрич. Відхід наших військ спричинив хвилеву втрату Жмеринки. Проскурів, Бару, Вапнярки. Начались переговори між нашим урядом і Урядом ЗО УНР, які увінчались повним порозумінням. Галицькі війська на підставі тих нарад покинули Галичину і перейшли на Наддніпрянщину для ведення спільної боротьби з більшовиками. З приходом галицьких військ, які піднесли бойовий дух придніпровської армії, ситуація на українському фронті значно покращалась»¹⁶⁵.

¹⁶⁴Капустянський М. ... – с. 28, 139, 140.

¹⁶⁵Українська Революція. Документи. 1919-1921. Редактор Тарас Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – С. 25.

Отже, 17 липня УГА перейшла р. Збруч і продовжувала уже воєнні дії спільно з Армією УНР проти більшовицьких військ. Це помітно покращило морально-психологічний настрій і бойовий дух військ Директорії. М. Капустянський відмічав, що Галицька армія витворила позитивні риси військового колективу: «одноманітний, національно вихований, з палкою любов'ю до свого краю елемент влив новий, свіжий патріотично-бойовий струмінь»¹⁶⁶.

Сильною підтримкою у той час стала повстанча група отамана Юрка Тютюнника в кількості понад три тисячі вояків, яка прийшла на допомогу Армії УНР 14 липня 1919 р. Вже 17 липня з допомогою його війська разом із козаками Божка зробили наступ Нову Ушицю і Дунаївці, змусивши більшовицькі загони відступити. Це підготувало простір для наступу на станцію Вапнярка, яку після тривалих боїв було зайнято 22 липня українськими військами під командуванням підполковника Удовиченка. Отамани Божко і Тютюнник також 22 липня витіснили більшовиків із м. Бару. Волинська група здійснила атаку на м. Городок, але, завдавши ворогу значних втрат, відійшли на попередні свої позиції.

4 серпня загони УГА звільнили від більшовиків м. Старокостянтинів Волинської губернії. Того ж дня розпочинається наступ українських військ на Жмеринку, і після кількоденних боїв 9 серпня вояки отамана Тютюнника та 1-го Галицького корпусу увійшли в місто. Все це заклало передумови подальшого звільнення території сучасної Житомирщини і загалом Правобережної України. Для цього успіху було досить сприятливих чинників, на яких наголошував М. Капустянський: «На Правобережжі в тих районах, які ми посідали, були великі контингенти мобілізованих (здорового, молодого люду); треба було лише їх покликати до лав армії, умундирувати, взути й озброїти. Так само можна було влити в нашу армію багато окремих повстанських загонів, що з успіхом робили деякі наші групи, як Запорізька та інші. Настрій як Наддніпрянської, так і Галицької армії був піднесений. Отже, моральний чинник і чисельна сила армії була до нашої розпорядимості. Нам бракувало лише техніки, ліків і вираду. Але й тут потроху справа налагоджувалась. У ворога було захоплено значну кількість військового майна, і ми дещо одержували з Румунії»¹⁶⁷.

13 серпня відбулися переговори між делегацією генерала Омеляновича-Павленка і представниками Добровольчої армії про

¹⁶⁶Капустянський М. ... – с. 148.

¹⁶⁷Капустянський М. ... – с. 216.

узгодження спільних дій проти більшовиків, але через те, що білогвардійці категоричне відкидали державницькі, національно-визвольні прагнення українського народу і вимагали влитися до їхньої сили і боротися за відновлення «неделимой Росии», порозуміння не вдалося досягти.

13 серпня почався загальний наступ українських військ трьома напрямками. Київський напрямком наступу забезпечували два Галицькі корпуси, бригада кіннота і Наддніпрянська група запорожців, а шепетівський напрямком – армійська група під загальним началом коменданта 2-го Галицького корпусу полковника Вольфа, до якої входили також підрозділи січових стрільців. Одеський напрямком забезпечувала Східна армійська група під командуванням підполковника Удовиченка.

Уже 13 серпня армійська група полковника Вольфа зайняли м. Остропіль, а 14 серпня – Старокостянтинів Волинської губернії. Швидке просування українських військ налякало більшовиків. 16 серпня почалася евакуація з Києва радянських центральних установ. За свідченнями Миколи Капустянського, «евакуувати Київ було надто важко, бо повстанець Ангел перегородив залізницю Київ – Ніжин. Для советських військ лишався один вільний залізничний шлях – це Київ – Коростень – Мозир, яким і рушила з Києва сила ешелонів. За допомогою панцерної флотії (6 пароплавів) почато евакуацію майна на північ також Дніпром»¹⁶⁸.

Тому Штаб Головного Отамана наказав полковнику Вольфу зайняти Коростень кіннотою, зруйнувати шлях Коростень – Мозир, щоби перешкодити відступу більшовицьких військ.

3-й Галицький корпус 17 серпня витіснив більшовиків з м. Калинівки, а наступного дня – Козятин. 18 серпня 1-й Галицький корпус почав здійснювати наступ на Бердичів двома групами – з боку Махнівки та з боку Райгородка і вранці 19 серпня наші війська ввійшли в місто. 21 серпня розпочався наступ українських військ силами 1-го і 3-го Галицького корпусів по залізниці від Козятин на Фастів. 26 серпня 1-й Галицький корпус залишився на ст. Попільня, а 3-й Галицький корпус, рушивши далі, до кінця дня оволодів м. Васильковом.

21 серпня до Житомира підступила група полковника Вольфа, вояки 2-го Галицького корпусу. Далі вони повинні були продовжувати наступ на Коростень.

¹⁶⁸Капустянський М. ... – с. 228.

В аналітичній довідці «Короткий огляд стратегічного і політичного становища на Україні за час від 15-31-го серпня б. р.» розповідається наступне:

«Після розгрому большевиків на лінії Козятин – Бердичів – Шепетівка наші армії енергійно почали просуватись на Київ... Вороги напружили всі сили, аби припинити розвиття наступаючих ділань наших військ і стали хутко перекидати свої резерви в район Фастова, здіймаючи їх з других фронтів.

Великий бій зав'язався в районі села Махначка, м. Романівка, ст. Кожанка, сіл Ставище, Рогізне, м. Сквири. Тут ворог увів в діло великі сили піхоти, артилерії і панцерних потягів. Бій почався із сходом сонця і скінчився смерком, коли був прорваний ворожий фронт біля с. Ставище одним із галицьких куренів. Большевики відступили до Фастова.

Наші славні війська переслідували ворога аж до Фастова, де вони опинились на нових ворожих позиціях, котрі були зайняті свіжими військами. В цьому районі комуністи теж вирішили дати великий бій на широкому фронті, щоб удержати в своїх руках Фастів і Білу Церкву. Для оборони цих пунктів ворог використав р. Рось, Каменку і Унаву, приготовивши на її берегах свої позиції, густо обсадивши свіжими військами. Однак і тут не могли комуністи здержати могутнього пориву наших військ. Їх настрій був надзвичайний. У них була одна думка – скоріше побачити Київ, і після короткого бою Фастів і Білі Церква перейшли у наші руки, розбитий ворог утік на Київ, залишивши нам велику добичу. По одержаним тоді відомостям, розгром большевицької армії під Фастовом викликав в Києві страшенну паніку. Почалась хутка й енергійна евакуація на Чернігів і на північ по Дніпру.

Разом з тим вони вирішили дати генеральний бій біля самого Києва. Ішла лихорадочна підготовка до цього бою. Хутко справлялись старі позиції, побудовані під час великої війни російською армією по лінії Білгородка – Боярка – Глеваха – Велика Бугаївка. Сюди стягували великі резерви і підвозилось багацько гармат. В районі одної залізниці Боярка – Глеваха було до 15000 большевицької піхоти при 60 гарматах, півтора тисячний большевицький відділ з гарматами наступав по шосе на Житомир і вже дійшов до с. Ситники, що в 15 верстах на захід від Києва. До 23 серпня наші армії вели розвідку і перегруповувались відповідним чином для походу на Київ і 28 серпня передовими частинами пішли вперед і, збивши

ворожі заслони, заняли район станції і міста Василькова і місцевості на північ і південь від нього. 29 серпня зранку наші війська перейшли в загальний наступ по всьому фронті. 30 серпня о 10 год. Ввійшли в Київ»¹⁶⁹.

В Житомирі українська влада відновилася 22 серпня 1919 р. Жах охопив, коли стало відомо, які звірства большевиків пізнало населення міста. Як повідомляла місцева преса, «советскими властями увезены с собой в качестве заложников следующие лица: Раковский, Симон, Пальмир, Лашкевич, Франц, Мьяновский, Ясинский, Круликовский, Саваневский, Очиковский, Ямгородский, Лашевский, Мельников, Виноградов, Де-Вит, Соколовская, Доманевская, Добровольская, Уварова, А. В. Шаховская и Н. С. Шаховская...»¹⁷⁰.

Волынская заря. – 1919. – 21 серпня

А газета «Громадянин» помістила невелике повідомлення під назвою «Жертви «Чека»:

«З розкопаних свіжих ям в садибі по Іларіонівській, 6 вчора добуто до 2-ої години: з першої ями 11 душ, з другої – 2, з третьої – 4. Опізнані: 1) селянин з Млиниць Павло Шейгас, 31 літ; 2) священник с. Сколобова Пулинської волості отець Софроній Жураковський; 3) – 5) селяне с. Черняхова: Яворський, Марко Поліщук, Окољчук; 6) мійський коваль Микола Думський; 7) житомирський поштовий урядовець Заболотний; 8) начальник Янушпільської міліції Ларіонов; 9) мировий посередник з Овруча Пігарев; 10) поштовий урядовець Захаров; 11) офіцер з Народич Галушко. З попереднім разом – 52 чоловіка. Розкопування могил продовжується»¹⁷¹.

У наступному номері цієї газети було вміщено докладнішу статтю про дії чекістів у Житомирі, про розстріли у їхній зловісній установі по вул. Іларіонівській, 6:

«Чрезвычайка»

Ще за панування большевиків у місті Житомирі ходили страшні чутки про діяльність «Чрезвычайки». Але тоді люде боялись підійти до того місця і тільки шепотіли десь у куточку, бо скаргитись було нікому. Коли ж большевики втікли, то про діяльність «Чрезвычайки» стали говорити одверто, і скрізь на вулицях тільки й чути - як і де розстрілювали люде, як мордували арештованих...

¹⁶⁹Українська Революція. Документи. 1919-1921. Редактор Тарас Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – С. 28-30

¹⁷⁰Волынская заря. – 1919. – 21 серпня.

¹⁷¹Громадянин. – 1919. – 26 серпня.

Майже все громадянство бігло на Іларіонівську вул., де була в останній час «Чрезвичайка», щоб подивитись і перевірити у дійсно-сти, що там робиться. Хто вертався звідти, був дуже схвилюваний, а деякий навіть із слізьми на очах, і не міг спокійно передати Вам того страхіття, яке йому довелось побачити на місці.

Згідно наказу командіра корпусу галицьких військ полковника Вольфа призначена комісія для розслідування діяльності «Чрезвичайки». В склад цієї комісії увійшло чотири слідчих по особливо важливим справам Лісовський, Мігай, Кривицький та Сапригін – від Окружного суду, представники від міського самоврядування та по два представника від кожної національності. Ця комісія разом із міським лікарем Ігумновим 23 серпня о 9 год. Ранку почала справу розшукування й розкопування ям в садибі №6, по Іларіонівській вулиці.

Невеличке подвір'я загорожено дощаним парканом, поверх якого проведено декілька рядків колючого дроту. В подвір'ї, праворуч, на південь стоїть двоповерховий дім з ґратками. На другому поверсі містились заарештовані. В нижчому поверсі великий льох повздвож всього будинку. В цьому льосі розстрілювали людей. На північ, супроти цього льоху за кроків двадцять кидається в вічі дві великих ями. З цих двох ям викопано 16 і 17, цебто 33 трупи, і в стороні, недалеко від цих ям викопано ще два. Всього за суботу викопано 35 трупів, між ними один священик і дві жінки.

Першим лежить священик із Київщини, Павло Гордовський, літ 40. Коло нього лежать опізнаних три офіцери Афанасьєв, літ 30. старшина Мержигський Костянтин, бувший сотник юнацької школи в Житомирі, офіцер Андрос, літ 30. Недалеко лежить Купфер – товариш прокурора, Протасевич – офіцер, Янович – завідувач лікарсько-харчовим пунктом в Шепетівці, Калинович – нач. Овручської міліції, Ястремський С. – швець, Гуляєв – прикажчик. Решта ще не впізнана.

В неділю 24 серпня більшу частину викопаних поховано на Покровському кладовищі.

В. Чаденко¹⁷²

У цьому ж номері газети «Громадянин» повідомлялося, що «через технічні і інші перешкоди похорон отамана Дмитра Соколовського, призначений на неділю 31 серпня, откладається». Він загинув у бою з більшовицькими військами у с. Горбулеві (нині

¹⁷²Громадянин. – 1919. – 28 серпня.

Черняхівського району Житомирської області) ще 8 серпня. Тоді разом з ним загинули його побратими Винявський і Палій.

Як твердить у своєму дослідженні краєзнавець Геннадій Цвік, «повстанці вирішили поховати Д. Соколовського 11 серпня, та чекісти й 600 червоноармійців, дізнавшись про це, напали на траурну процесію. Завдяки діям брата, тіло Д. Соколовського під градом куль вивезли й поховали таємно у селі Корчівці нинішнього Черняхівського району. Згідно з постановою Житомирської народної ради тіло отамана мало бути урочисто перепоховане. З доповіддю про ці події до головного отамана Армії УНР Симона Петлюри виїхали брат загиблого Василь Соколовський та полковник Першого повстанського полку імені Отамана Петлюри Тиміш Лобода. Урочисті похорони Дмитра Соколовського в Житомирі були намічені на 31 серпня, проте через несприятливі умови здійснити це не вдалося»¹⁷³.

Повертаючись до опису страшних наслідків перебування більшовиків у Житомирі, звернемо увагу на ще один факт. Вранці 30 серпня розпочалися розкопки ще на одному трагічному місці - у саду барона де Шодуара, тут теж було місце розстрілу чекістами українських громадян. У житомирській газеті повідомлялося про те, що було виявлено:

«В саду барона де Шодуара по Бульварній вул. розкопано кілька ям, з котрих викопано 15 трупів. Опізнано одного – се бувшого коменданта м. Житомира – Возного. Врочестна комісія установила, що він був дуже хворий і що його не розстріляно, а пробито багнетом під ліве ребро; з нього вийшло багато крові.

З першої ями викопано 7 трупів, з другої – 3 і з 5-ти – по одному. У восьми чоловік руки було зв'язано назад. Розкопувати трудно, завдяки тому, що трупи поховано весною і на місці розкопаних ям було засаджено город і засіяно травою. Треба мати певні вказівки, аби знайти могили.

Комісія установила, що окрім трупів, які знайдені на Іларіонівській, 6 і в садибі Шодуара, на грузовиках частину забитих вивозили за місто»¹⁷⁴.

Загибель Костянтина Возного стала важкою втратою для всього Житомира і Житомирського повіту, адже він був військовим начальником міста і повіту, забезпечував охорону міста, йому підпорядковувалися всі цивільні установи. Саме з огляду на високий

¹⁷³Цвік Г. Історія Радомишля /Геннадій Цвік. – Житомир, 2015. – С. 155.

¹⁷⁴Громадянин. – 1919. – 3 вересня.

авторитет К. Возного його було поховано на найпочеснішому місці у Житомирі. У метричній книзі Свято-Преображенського собору за 1919 рік у частині III («Об умерших») є запис: «20 августа погребен бывший осадный комендант Константин Игнатьевич Возный, 32 лет. Убит. Совершал погребение Архимандрит Леонтий с причтом собора. Погребен на погосте Житомирского кафедрального собора»¹⁷⁵.

Запис у метричній книзі про поховання осадного коменданта Житомира і Житомирського повіту подано за старим стилем, а за новим це було 2 вересня. Повідомлення про похорон за цією датою вміщено у щоденній газеті «Громадянин» за 2 вересня 1919 р.:

«Нині о 6 год. півдні відбудеться урочистий похорон коменданта облоги Костя Гнатовича Возного, розстріляного «Чрезвычайкою» під час панування радянської влади в м. Житомирі. Жалібний похід вирушиться з будинку Шодуара (Бульварна, №30) до Собору, де й буде поховано відомого небіжчика»¹⁷⁶.

З різних місць також повідомляли про збитки і жертви від більшовицького панування: «Радомишль, на Київщині, більшовики-комуністи залишили 27 серпня. Забрали з шкіряних заводів, котрих мається там коло 20, виготовану шкіру. Зі складів було забрано весь цукор, а залишок його, котрий неможливо було взяти, розпродали населенню. За весь час панування їх в Радомишлі було вбито багато громадян, прихильних до Директорії».

Про події у Коростишеві розповідалося наступне: «Коростишів, на зміну галичанам, зайнятий повстанцями. На чолі стоїть старшина Ковальчук з отряду Мордалевича, який всіх більшовиків, утікаючих з Житомира по шосі до Києва розбивав і відбирав награбоване в Житомирі майно. Ним же знищено до решти під Кочеровим полк імени 3-го Інтернаціоналу, який одержав напрямом од Черняхова через Радомишль на Київ. Цей полк спалив деякі хати в с. Забілоччі за те, що селяне цього села не давали їм підвод».

Стосовно становища на півночі Житомирщини у перші дні вересня 1919 р. повідомлялося зі слів відомого ватажка повстанців Колесниченка: «Овручський повіт майже весь горить. Сел там і без того небагато, але зараз п'ятнадцяти з них нема, бо вони спалені більшовиками: Голубовичі, Межиліска, села і колонія Марьятин, Базар, Рудня Базарська, Дерманівка, Сухарівка, Броднік, Клещі, Буда Клещівська, Малінка, Калинівка, Пятидуб, Недашки. Волости

¹⁷⁵ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. – 77. – Спр. 1782. – Арк. 540 зв. – 541.

¹⁷⁶Громадянин. – 1919. – 2 вересня.

Базарська, Словечанська, Покалівська горять, запалені більшовиками, які відходять до Дніпра. У селян більшовики забрали коней, худобу та все, що можна було взяти і все гонять за Дніпро, все вивозять. Біля станції Ігнатполь стоїть 2000 вагонів з награбованим майном. На платформах стоять навіть вулики з бджолами. Для евакуації в більшовиків лишився тільки один ґрунтовий шлях – Христинівка – Хабне – Печки, який взятий під обстріл повстанцями, що держаться вздовж всього шляху. Відступаючи, більшовики оточують села кулеметами, не дають нікому вийти і палять живими неповинних ні в чому людей»¹⁷⁷.

Незважаючи на гіркоту людських втрат від рук більшовиків, потрібно було налагоджувати життя за своїм, українським порядком. 22 серпня комісаром Волинської губернії став Сумневич, який призначив 26 серпня тимчасово виконуючим обов'язки Житомирського повітового комісара Винника. 27 серпня Сумневич видав наказ під № 8:

«Маючи на меті якнайшвидче організувати роботу зруйновану більшовиками в Державних Установах і, аби та робота пішла в напрямку Української Державности, стосовно до Закону від 24 лютого 1919 року, нахожжу необхідним зробити персональні зміни в деяких Губерніяльних Державних Установах Волині, а тому наказую:

До особливого розпорядження Центральної Влади в нижчезначених установах прийняти на себе керування:

- а) Акцизними податками – Кравченку Василю.
- б) Житомирським Окружним Судом – Багриновському Амвросієві.
- в) Державним Земельним Банком – Даценкові П.
- г) Фінансовою Палатою – Зайцеву Валентиніві.

2) По всіх інших Державних Губерніяльних Установах головними залишаються всі ті особи, які займали ці посади до приходу більшовиків.

3) Голови всіх Державних Губерніяльних Установ мають залишити тих співробітників на посадах, що займали до більшовиків, які на їх думку відповідають своєму призначенню і бажають взяти щире участь в зміцненні Української Державности.

.....

Голови Губерніяльних Державних Установ мають пильно стежити, аби в підлеглих їхньому відому всіх інституціях не переховувався елемент, ворожий Українській Державности»¹⁷⁸.

¹⁷⁷Громадянин. – 1919. – 7 вересня.

¹⁷⁸Громадянин. – 1919. – 30 серпня.

Але того ж 27 серпня на посаду т. в. о. Волинського губернського комісара було призначено Івана Юрійовича Смірнова, а управляючим губернською канцелярією залишився Яремчук.

З відновленням української влади оживало і шкільне життя. Вже 24 серпня у Житомирі відбувся з'їзд народного учительства Житомирського повіту. На ньому виступали Володимир Гнатюк, Павло Постоєв, Рубан, Михайлюк. На з'їзді обрали представників до Шкільної Ради – Баранівського, Гурандо, Матчука, Несенюка. Також вирішили придбати будинок для Вчительської Хати, для чого кожен учитель має пожертвувати свою півмісячну зарплату¹⁷⁹.

Але воєнне протистояння ще тривало. Згідно оперативного звіту за 27 серпня «на Коростенському напрямку регулярні війська доходять до річки Уж і м. Ушомир. В Коростені засіли розбиті большевицькі банди, які стараються пробитися на північ через повстанські відділи, котрі держать в своїх руках залізницю. Під Козятином большевикам нанесено тяжкий удар з боку українських військ, які вели з ними упертий бій. В той час, коли йшов бій, наша обходна група зайшла большевикам в тил і захопила ст. Чорнорудку. Большевики опинилися в скрутному становищі і в безладі тікали в ліса і ховались в окопах».

З оперативного звіту за 28 – 29 серпня дізнаємося, що «на Київському напрямку наші частини женуть далі ворога, який збирає рештки своїх сил в районі ст. Боярка і пробує дати відпір. У середу 27 серпня о 10 год. до Києва вступила кіннота отамана Зеленого. Большевицькі банди рушили на Коростень, де вони охоплені і вилловлюються республіканським військом.

Звягельський напрямок. Наші частини захопили ряд сіл на північ від р. Тенія і перейшли до рішучого наступу. Окремі большевицькі банди, котрі не встигли завчасно вибратись з Звягельського повіту, скупчились в с. Соколові, де і вилловлюються.

Коростенський напрямок. Ми підійшли на 4 кілометри від Коростеня. Ворог ставить невеликий опір і спішить відтягнути далше на північ поїзди з награвленим майном. Наші частини вилловлюють рештки розбитих большевицьких банд, які ховаються в лісах». У подальші дні тривала боротьба за відвоювання Коростеня. У боях з большевицькими військами був важко поранений поручик Іван Левицький, командир сотні 2-го Галицького корпусу. (3 вересня він помер у Житомирській губернській лікарні)¹⁸⁰.

¹⁷⁹Громадянин. – 1919. – 6 вересня.

¹⁸⁰Громадянин. – 1919. – 30 серпня.

Велику допомогу військам Директорії надавали повстанські загони. У Житомирі наприкінці серпня 1919 р. було утворено Волинський Український Повстанський Революційний Комітет, координаційний центр якого знаходився у приміщенні Стаційної командатури за адресою вул. Велика Бердичівська, 6.

Незважаючи на те, що в Житомирі українська влада відновилася і організувалася, за свідченням самого повітового комісара Винника, «у Житомирському повіті вже всюди майже встановлена, крім Барашівської і Ушомирської волостей, де ще зараз відбувається очищення тих місцевостей від оставшихся там невеликих банд, у вилловленню яких активну участь бере місцеве селянство»¹⁸¹.

Захист державної незалежності УНР від російсько-більшовицької агресії зумовив розуміння необхідності розвитку української мови і української освіти. З ентузіазмом узявся до українізації житомирської міліції її очільник Данченко. Як повідомлялося у газеті «Громадянин» за 3 вересня 1919 р., «при Штабі міліції утворюються курси для міліціонерів, на яких будуть викладатися: українська мова, історія України, скорочений курс математики, правництво. Будуть викладати запрошені для цього місцеві учителі-українці». З 1 вересня у Житомирі було організовано другу українську гімназію.

Активно діяло і Житомирське товариство «Просвіта», яке організувало хор під керівництвом Михайла Гайдая. Цей хор регулярно виступав з коцертами з метою збору коштів на лікування хворих і поранених вояків Армії УНР. Засідання «Прсвіти» і концерти хору М. П. Гайдая відбувалися приміщенні Будинку Просвіти за адресою вул. Велика Бердичівська, 38 у колишній Селянській залі¹⁸².

Вересень пройшов в умовах постійних воєнних дій, ареною яких була зокрема, і Житомирщина. 22 вересня у Житомирському шпиталі помер командир Чорноморського полку 3-ої Залізної дивізії Євген Царенко.

Перебіг воєнного протистояння в загальному передано у «Огляді стратегічних і політичних подій на Україні за час від 1 до 15 жовтня б. р.»:

«Наступ большевицької групи з боку Коростеня, який примусив наші республіканські війська відійти від Новоград-Волинського і Житомира (кінець вересня) зістав здержаний наслідком рішучого опору з нашого боку на північ від лінії Полонне – Шепетівка.

¹⁸¹Громадянин. – 1919. – 3 вересня.

¹⁸²Громадянин. – 1919. – 4 вересня.

В цей спосіб наміри більшовиків захопити залізничний вузол Бердичів – Козятин потерпіли невдачу. Вертаючи до нашого фронту, належить зазначити, що в напрямку на Фастів наші війська зайняли ст. Попельню і Кожанку, а повстанці – Житомир.

14 жовтня 1919 р. було складено акт урочистої обітниці Високої Директорії, Уряду і війська на вірність Самостійній Українській Народній Республіці»¹⁸³.

Становище українських військ погіршився і тому, що з початку жовтня Добровольча армія перейшла в наступ проти Армії УНР. Але перші бої проти денікінців були успішні. Як згадував Олександр Удовиченко, «в районі Бершаді 3-я Залізна Дивізія в зустрічному бою вщент розбиває 5-ту дивізію денікінців. Група отамана Ю. Тютюнника завдає кілька поразок ворогові і забирає в полон Сімферопольський полк»¹⁸⁴.

Щоправда, після цього група Ю. Тютюнника змушена була відійти до м. Христинівки. У той же час Волинська група відступили до м. Тульчина. Важке становище було у Галицької Армії, яка на початку листопада 1919 р. взагалі вийшла з війни. Це значно ослабило українські військові сили. Ще одним фактором ослаблення Армії УНР стала епідемія тифу, яка викосила до 10 тисяч українських бійців. 22 листопада війська Директорії залишили Проскурів і відійшли до Старокостянтинова. Невдовзі залишки Армії УНР зосередилися в районі Любара – Острополя. З півдня їх підтискали денікінці, а зі сходу – Червона армія.

Війська більшовиків на той момент контролювали район Житомир – Коростень – Новоград-Волинський – Бердичів. Вважаючи, що українське військо уже не являє небезпеки, радянське командування зосередило основний удар проти Добровольчої Армії. Разом з тим, проти денікінського режиму виступили українське селянство і українська сільська інтелігенція, об'єднані у численні повстанські загони, які діяли у взаємодії з Армією УНР. Загалом, в 1921 році їх налічувалося в Україні близько двох сотень. Найбільш відомими і кількісно значними (понад тисячу бійців) були загони під командуванням Бабича, Божка, Вовка, Вовка-Нечая, Волинця, Голуба, Греся-Галайди, Донченка, Дубчака, Заболотного, Зензери,

¹⁸³Українська Революція. Документи. 1919 – 1921. Редактор Тарас Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – С. 54.

¹⁸⁴Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. – К., 1995. – С. 133.

Іващенко, Іщенко, Каліберди, Клепча, Лиха, Лютого, Могили, Наливайка, Нестеренка, Орла-Гальчевського, Орлика, Помета, Пищалка, Ромашка, Сатани, Сивошапки, Сіренка-Вовчури, Сірка, Дмитра, Олексія і Олександри (Марусі) Соколовських, Струка, Терпила, Хмари, Хрестового, Черкаса, Чорно-Хмари, Чучупаки, Шаруди, Шепеля, Шуби. Після відходу регулярної Армії УНР ці повстанські загони продовжували боротьбу у тилу більшовиків і денікінців. Окрім того, були багаточисельні загони, які діяли проти ворогів української державності самостійно. Мова йде про повстанські формування, очолювані отаманами Григорєвим, Грищенком, Зеленим, Криворучком, Махном.

6 грудня 1919 р. регулярні війська Директорії під загальним командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка вирушили у Перший Зимовий похід по тилах Червоної армії, сподіваючись об'єднати зусилля у боротьбі проти більшовиків з повстанськими загонами. Армія УНР напередодні Першого Зимового походу була сформована у чотири групи: перша, яка складалася з військ Запорозького корпусу на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком, друга – Київська група, у складі 5-ої і 12-ої дивізій, полку морської піхоти і корпусу січових стрільців, третя – Волинська група у складі 1-ої, 2-ої і 4-ої дивізій, яку очолював отаман О. Загородський та четверта у складі вояків Спільної Юнацької Школи і 3-ої стрілецької дивізії. Загальна кількість усіх – близько 10 тисяч, які були озброєні двома тисячами шабель і 12 гарматами. Ці сили спочатку зосередилися у трикутнику Любар – Миропіль – Шепетівка. Першим завданням було досягти залізниці на відрізку Козятин – Жмеринка і рухатися в напрямку Липовця. Сюди війська Армії УНР підійшли 17 грудня. Ситуація була такою, що Армія УНР вела воєнні дії проти Червоної і Добровольчої Армії, які кількісно переважали. Основні бої грудня 1919 – на початку січня 1920 р. відбувалися за межами сучасної Житомирщини – в районі від Тетієва, Ставища і до Умані та Христинівки.

Житомир був зайнятий більшовицькими військами, у місті встановилася радянська влада. Знову почалися арешти прихильників політики Директорії, борців за національне визволення. Наприкінці грудня 1919 р. арештували і Олександра Довженка, який викладав у Житомирському вищому початковому училищі. Ось виписка з протоколу засідання ЧК м. Житомира від 27 грудня 1919р.: «Слушали: Дело № 112 Орловского Владимира Григорови-

ча (26 лет). Довженко Александра Петровича (25 лет), Кучерышко Омеляна Антоновича (26 лет) по обвинению в контрреволюции.

Постановили: Принимая во внимание, что Орловский Владимир Григорьевич, Довженко Александр Петрович, Кучерышко Омелян Антонович поступили добровольно в Петлюровскую Армию Украинской Народной Республики и выступили активно с оружием в руках против Советской Власти, причем у них при аресте были обнаружены подложные документы, свидетельствующие о том, что они явились на территорию Советской Республики для того, чтобы проживать нелегально, а ввиду того, что они перешли на территорию Советской республики после окончательного разгрома остатков Петлюровской Армии под натиском поляков и Красной Армии, и в установленный срок не явились ни в одно Советское учреждение для регистрации, признать их врагами Рабоче-Крестьянского правительства, перебравшимися с неизвестными целями, и заключить их в Концентрационный лагерь. Но ввиду запроса о них Губпарткома Коммунистов-Боротбистов приговор до выяснения существа вопроса в исполнение не приводит.

Подлинный подписал: Председатель Комиссии тов. Твердохлебов. Члены комиссии: Голубев, Андреев, Волжин, Михайлова и Проворецкий. Члены Волинского Губпарткома: Васильев, Бабич, Ликин, Масульбас, Рубинштейн»¹⁸⁵.

Арешту було піддано багато інших мешканців Житомира і нашого краю.

Про подальший перебіг воєнних дій і становище українських військ розповідається у нижче наведеному документі:

Посольство Української Народньої Республіки у Відні

Дня 9 лютого 1920 року

Ч. 586

До Надзвичайної Дипломатичної місії УНР в Італії

Посольство УНР у Відні має честь передати Вам копію повідомлення про ситуацію в Україні від начальника похідної канцелярії Головного Отамана.

Зараз на Україні є найбільш популярним правительством – Уряд УНР на чолі з Прем'єр-міністром Мазепою і їх військо з Командантом Отаманом Омеляновисем-Павленком, який підтримує українське населення і вся інтелігенція і навіть інші національності як жиди і т. п.

¹⁸⁵ЦДАГО України. – Ф. 263 – Оп. 1 – Спр. 52928 – Арк. 24 – 24зв.

...Військо українське збільшилось у своєму числі через добротців і мобілізацію і розташовано на півдні України - Бірзула – Великі Ставищі – Липовщині – Сквирщині і Могильову-Подільському... Як доказ того. Що большевизм не може переносити українське населення, є величезні повстання проти них і їх комун; вся Полтавщина в руках повстанців. В районі Козятина оперує велика українська повстанческа група проти більшовиків.

В Жмеринці 10 січня вибухло велике повстання залізничників проти більшовиків, які заявили, що вони окрім Отамана Петлюри і його правительства нікого не визнають і ні про кого знати не хочуть. На Херсонщині і Катеринославщині оперують два повстанческі отряди проти більшовиків од 25-30 тисяч в кожному, на прапорах яких написано: «За самостійність України до загину». Вся Україна тепер уявляє собою кипяче море. Величезних запасів хліба населення нікому не віддає і говорить: «От прийде Петлюра і як він скаже, так і буде»¹⁸⁶.

Звягель, населений пункт в Україні, на Случі. 21 березня 1920 року тут відбулася битва II-го батальйону 26-го піхотного полку з загонами 44-ої, 45-ої стрілецьких дивізій, 98-м кавалерійським полком і міжнародним полком Червоної Армії. В січні 1920 року 26-й піхотний полк підполковника Е.Германа був перекинутий на Волинь і тимчасово увійшов до складу 13-ї піхотної дивізії. 15 січня полк змінив підрозділи 48-го піхотного полку, що обороняли на Случі відрізок «Костюшко». II-й батальйон капітана В.Ейхлера захопив плацдарм (мостовий) у Звягелі. Враховуючи, що вздовж фронту ширина плацдарму біля шести кілометрів, капітан Ейхлер організував оборону, опираючись на систему форпостів і пунктів опору, частково підготовлених 48-м піхотним полком. Форпости були оточені загорожами з колючого дроту і підтримували один одного вогнем. На оборонних позиціях постійно знаходилися дві роти, а третя – становила резерв. Піхоту підсилили два броньовики «Дід» і «Онук» («Dziadek» і «Wnuk»). Артилерійську підтримку забезпечували легка і важка батареї, що стояли на західному березі Случі. Батареї мали телефонний зв'язок зі спостережними пунктами на плацдармі. Капітан Ейхлер розмістив свій пункт спостереження на башті зруйнованого палацу, звідки відкривалася гарна панорама всього переднього плану плацдарму. Використовуючи

¹⁸⁶Українська Революція. Документи. 1919 – 1921. Редактор Тарас Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – С. 98-99.

наявні технічні засоби, батальйон продовжував зміцнювати позиції, доки сильні морози в кінці січня і на початку лютого завадили такій роботі. Розвідувальна мережа, розбудована з числа місцевого цивільного польського населення, яке прихильно ставилося до військових, здобувала інформацію про наміри противника, завдяки чому (а також за допомогою провідників), підполковник Герман протягом двох місяців здійснив біля тридцяти вилазок на позиції супротивника і в його тилу. Від 10 березня почали надходити повідомлення про концентрацію радянських військових підрозділів 44-ї і 45-ї стрілецьких дивізій, а також 98-го кавалерійського полку, які мали намір відкинути поляків за Случ. Стривожене повідомленнями підполковника Германа командування 13-ї піхотної дивізії (польська сторона військового конфлікту) зміцнило чисельний склад плацдарму щойно прибулою на фронт ротою 27-го піхотного полку, що складалась із мало вишколених рекрутів. 18 березня, порушена весняним розливом, крига зірвала обидва мости, які з'єднували плацдарм зі Звягелем. Для комунікації залишився єдиний слабкий понтонний міст, а також залізничний міст на північ від Звягеля.

19 березня командування Радянської 12-ї Армії здійснило спробу форсувати річку на правому крилі 26-го піхотного полку під Гульськом і Івашківкою. Підрозділи, що переправлялися, були відбиті 5-ю ротою 26 піхотного полку, а також 4-ю ротою важких кулеметів. Росіяни поновили спробу в ніч з 21 на 22 березня і форсували річку на з'єднанні 43-го і 26-го піхотних полків. Їх було відкинуто за Случ контратакою резервних частин 13-ї піхотної дивізії. Однак основний наступ радянське командування скерувало на плацдарм (мостовий) під Звягелем, прагнучи ліквідувати його за будь-яку ціну. Для виконання даного завдання було сконцентровано значні сили: чотири полки 44-ї і 45-ї стрілецьких дивізій, 3-й Міжнародний полк Червоної Армії, який був сформований з добровольців, відданих справі революції, 98-й кавалерійський полк, чотири батареї, два бронеавтомобілі та один танк. Увечері 20 березня радянська артилерія розпочала обстріл плацдарму, який тривав до ранку 21 березня. О 8 годині ранку з боку сіл Романівка і Кропивня з'явилася радянська піхота, однак її атаку зупинив сильний вогонь артилерії оборони. У відповідь три-чотири батареї знову обстріляли місто і плацдарм. Біля 11-ї години ранку, після декількахвилинного нищівного вогню артилерії, пішли у наступ густі шеренги 515-го,

520-го і 521-го стрілецьких полків, за підтримки двох бронеавтомобілів і танка «Українець», озброєні трьома важкими кулеметами. Росіяни атакували по всьому фронту плацдарму, але головний удар трьох полків планували на 7-му роту, яка займала позиції по обидва боки шосе на Житомир. Вздовж залізничної колії розвивав атаку на 6-ту роту спішений 98-й кавалерійський полк. Атакуючі мали кількаразову чисельну перевагу незважаючи на сильний зустрічний вогонь польської оборони і несучі великі втрати, більшовики поволі просувалися вперед. Бронеавтомобілі, що їхали по шосе, випередили власні шеренги, прорвали загорожу з колючого дроту і в'їхали на позиції 7-ї роти, яка не мала засобів до бою з бронеавтомобілями. Рота почала відступати. Лише невелика група солдат забарикадувалася в будинках передмістя Лубчиці і стійко оборонялася, чекаючи на контратаку власних сил. Корегувальникам артилерійського вогню довелося залишити свої спостережні пункти і польські батареї змушені були припинити вогонь.

Капітан Ейхлер скерував роту 27-го піхотного полку закрити більшовицький прорив між 6-ю і 7-ю ротами, а бронеавтомобілі для знищення бронетехніки противника. Підполковник Герман підтримав 11-й батальйон останнім резервом – 13-ю ротою саперів (чисельністю біля 50-ти солдат) і 7-ю ротою саперів (біля 100 солдат). Сапери перейшли через Случ по кладках, покладених на рештках знищеного мосту і одразу вступили у бій. 13-та рота отримала від капітана Ейхлера наказ разом з двома взводами 8-ї запасної роти обійти через Лубчицю ліве крило супротивника і атакувати його тили. 7-ма саперна рота разом з 7-ою піхотною і рештою 8-ї піхотної роти при підтримці бронеавтомобілів пішли в контратаку по обидва боки шосе, а артилерія почала обстрілювати тили радянських загонів. На шосе дійшло до бою між бронеавтомобілями. Снаряд з гармати «Діда» пробив броню танка «Українець» і вибухнув, вбивши екіпаж з трьох чоловік. Поляки зірвали спробу відбуксування нерухомого танку в тил і захопили його після затятого близького бою з червоноармійцями (був то танк англійського виробництва, найвірогідніше здобутого в боях з Денікіним). Після втрати танка і через загрозу оточення 13-ю ротою саперів, супротивник розпочав швидкий відступ, який під натиском польських бронеавтомобілів і піхоти перетворився у панічну втечу. До 14-ї години поляки відбили всі втрачені форпости і опорні пункти. Подальше переслідування унеможливив вогонь власної артилерії,

яка не знала про кардинальну зміну ситуації і продовжувала обстріл в районі шосе.

Ефективна оборона плацдарму зруйнувала наміри керівництва 12-ї Армії відкинути поляків від Случі. В боях 21 березня поляки втратили біля 20 вбитими і пораненими, а також два знищених важких кулемета. Радянські втрати не відомі, однак вони повинні були бути дуже великими, бо після бою група комуністів з 516-го стрілецького полку направила до керівництва Фронту листа з протестом проти неправильного використання полку, який після атаки на польські позиції практично перестав існувати.

Під час польського осіннього наступу 1920 року Звягель 27 вересня був зайнятий 1-ю кавалерійською дивізією полковника Ю. Руммеля. 7 жовтня оборону міста і плацдарму перед мостом на Случі здійснював 43-й піхотний полк, який аж до підписання перемир'я здійснив з цього місця декілька нападів на тили ворога¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Leksikon wojny Polsko-Rosyjskiej 1919-1920) Януша Одземковського (Janusz Odziemkowski)

Розділ 5.

Українсько-польський союз для боротьби з більшовицькою агресією

Ще з грудня 1919 року Симон Петлюра вів попередні переговори з Юзефом Пілсудським про спільні військові дії проти більшовиків. Ще до підписання Варшавського договору 17 квітня 1920 року головнокомандуючий польською армією маршал Ю. Пілсудський віддав наказ про склад армій та ударних груп, а також директиву про початок війни 25 квітня 1920 року. У цьому наказі наголошувалося на важливості «наступальної операції на Волинь і Поділля, в ході якої розбити 12-у та частини 14-ї більшовицької армії, що стоять перед лінією нашого фронту». В складі 3-ї польської армії була створена ударна група на чолі з генералом Е. Ридз-Сміглім із завданням прорвати центр 12-ї армії, діючи в напрямку на Житомир. Наступ здійснювали також 6-а і 2-а польські армії, шість українських частин чисельністю близько 30 тисяч вояків.

Відозва отамана Симона Петлюри до населення України (Вінниця, 26 квітня 1920 р.)

Націє України!

Твоя історія проходить тернистою дорогою.

Вже три роки намагаєшся запровадити лад у своїй республіці, здобути для себе волю, рівність і незалежність, борючись проти червоних загарбників – московських більшовиків.

Ти склав величезні жертви в боротьбі.

Знищені села, економічна руїна, кров невинних, сльози пролиті за батьками, матерями, сестрами, яких вбили більшовики, незлічені ряди самотніх могил на цілому просторі України – це результати боротьби твоїх найкращих синів за найсвятіші ідеали людства.

Вони вмирили, благаючи тебе, щоб ти продовжувала цю тяжку боротьбу за свободу, щоб довести цілому світові, що українська нація також здатна до самостійного життя і сама вміє правити своєю державою і керувати своєю державною волею.

Літом минулого року наша переможна армія увійшла до серця України, до золотоголавого Києва, однак наш другий ворог – також московський, чорний імперіаліст, залишок російського царизму, Денікін, користуючись російською орієнтацією галицького ко-

мандування, переконав його відступити від лозунгу незалежності України. І так Галицька Армія, ошукана своїми командувачами, переходить на бік нашого ворога, залишаючи наддніпрянську армію в безвихідному, майже катастрофічному, становищі.

Наша втомлена, послаблена армія була примушена поспішно відступити, однак у серцях наших старшин і козаків не згасла віра в кращі дні. Ця глибока віра у наше святе діло і в здатність нашої нації до самостійного державного життя перемогла зневіру, втому і поразку.

Беручи це до уваги, я наказав отаманові Омеляновичеві-Павленку почати боротьбу проти більшовиків з частиною війська, способом, якого в цей момент вимагали воєнні умови. Друга частина армії знайшла притулок у Польщі.

І тепер приходять до нас вісті про боротьбу нашої армії на Катеринославщині і Херсонщині. До цієї армії прямують вірні сини України.

Частина української армії під командуванням полковника Удовиченка бореться проти московського ворога на землях Поділля, і вже близька година, коли спільним зусиллям ті обидва загони виженуть ворога із нашої землі і поєднаються в одну сильну, дисципліновану армію, яка знов захищатиме твою землю, твою національну свободу і твоє ім'я.

Сьогодні відбувається велика переміна.

Безприкладні вчинки самопожертви, що проявилися в цій героїчній боротьбі, жертви прив'язаності до рідного краю, культури і свободи переконали інші нації світу у правильності твоїх бажань і святості твоїх ідеалів, які знайшли відлуння передусім у серцях вже вільної польської нації.

Польська нація, в особі Начальника держави і Головного вожда, Юзефа Пілсудського, та в особі свого уряду, поважає твоє право на створення незалежної республіки і визнає твою державну незалежність.

Інші держави не можуть не визнати твоєї незалежності, тому що мета твоїх зусиль чиста і справедлива, а справедливість завжди перемагає.

Польська Республіка увійшла на шлях надання дійсної допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі проти московських більшовиків – загарбників, даючи можливість формувати загони її армії, і тепер ця армія іде боротися проти ворогів України.

Але сьогодні українська армія вже не буде сама боротися. Вона боротиметься разом з приязною армією Польської Республіки про-

ти червоних імперіалістів – московських більшовиків, які загрожують також свободі польської нації.

Між урядами Української Народної Республіки і Польської Республіки підписалося порозуміння, на основі якого польські війська увійшли разом з українськими на територію України як союзники, проти спільного ворога, а після закінчення боротьби проти більшовиків, польські війська повернуться до своєї батьківщини.

Спільною боротьбою дружніх армій – української та польської – ми виправимо помилки минулого, а кров спільно пролита в боях проти споконвічного ворога – Москви, який колись знищив Польщу і запропастив Україну, посвятить новий період спільної дружби української та польської нації.

Міністерство Української Народної Республіки з головою ради міністрів, І. Мазепою на чолі, поновило свою працю над запровадженням в Україні ладу і порядку, і над організацією державної влади на місці.

Однак праця уряду може бути ефективна тільки тоді, коли їй допомагають, коли її підтримують і коли беруть в ній участь безпосередньо всі шари суспільства. Отже комісаріати, земельні управління й інші установи повинні підготуватися і негайно почати свою працю, надаючи передусім допомогу українським і польським військам. Задоволення потреб цього останнього, згідно з порозумінням представників обох урядів, здійснитиметься українськими владами.

Українська націє!

Тебе чекає боротьба та відповідальна праця.

Ти входиш у сім'ю націй світу, як рівний з рівними. Однак державна і національна сили залежать тільки від сильної духом і дисциплінованої армії, тому наказую підготуватися до мобілізації, щодо якої буде виданий спеціальний наказ.

Призвані в армію сини України будуть справжніми захисниками нашої державності і свободи.

Армія, виганяючи ворога з нашої держави, дасть можливість якомога швидше скликати українську конституанту, через яку нація візьме в свої руки керівництво справ Республіки і накреслить ті шляхи, якими в майбутньому має проходити життя вільної нації.

Отже, всі – що до одного, до праці! Я суворо вимагаю від всіх громадян УНР послуху для української влади і виконання всіх її наказів. Я заявляю, що вестиму боротьбу за визволення до кінця, аж ціла Україна буде вільна від ворога, аж Українська Народна Республіка стане незалежною, а українська нація – вільною і незалежною.

Я закликаю всіх громадян до праці для добра нашої батьківщини, тому що в цій праці запорука перемоги і здійснення наших державних ідеалів.

Головний отаман війська УНР С. Петлюра

Відозва головного вождя Юзефа Пілсудського до жителів України (26 квітня 1920 р.)

До всіх жителів України.

По моему наказу військо Речі Посполитої Польської йде наперед, вступаючи глибоко на землі України.

Доводжу до відома населення цих земель, що польське військо усовує з теренів, які населені українським народом, ворожих окупантів, проти яких з зброєю в руках повстав український народ, захищаючи свої хати від насильства, розбою і грабінництва.

Польське військо зостанеться на Україні на час потрібний для того, аби правний український уряд міг перейняти владу на тих землях. З хвилиною коли Уряд Української Народної Республіки покличе до життя державну владу, коли на кордонах стануть озброєні оборонці українського народу, здібні забезпечити цей край від нової навали, а вільний народ буде в силі сам вирішити свою долю, польський жовнір повернеться в межі Речі Посполитої Польської, виконавши почесне завдання боротьби за волю народів.

Разом з польським військом на Україну повертають ряди відважних її синів під Командою Головного отамана Симона Петлюри, які в Речі Посполитій Польській знайшли притулок і допомогу в найтяжчі дні життя українського народу.

Я вірю, що український народ напружить всі свої сили, аби при допомозі Речі Посполитої Польської, вибороти собі волю і забезпечити плодородним землям своєї Батьківщини щастя і добробут, яким буде користуватися по повороті до мирної праці.

Всім громадянам України без різниці положення, походження і віри, військо Речі Посполитої Польської запевняє охорону і опіку.

Закликаю український народ і всіх мешканців цих земель терпеливо переносити тягар, який накладає на них тяжкий час війни, допомагати війську Речі Посполитої Польської в міру сил в його кровавій боротьбі за їх особисте життя та свободу.

Юсиф Пілсудський Головний Вождь Польської Армії

26 квітня 1920 року Головна ставка

Загалом польсько-українські війська мали майже п'ятикратну перевагу над більшовицькими. Разом з тим, 12-та радянська армія була розтягнута майже на 300 кілометрів. Це і зумовило невдачі Червоної Армії на початковому етапі цієї війни. Уже 26 квітня 1920 року польсько-українські війська вступили в Житомир. Були зайняті також Бердичів, Коростень, Малин. Частини Червоної Армії були оточені. Проте 28 квітня 1920 року 7-а стрілецька дивізія більшовиків завдала удару польській кавалерійській бригаді. Це дало можливість Червоній Армії, оволодівши Малином, вийти з оточення.

Темп наступу польсько-українських військ уповільнився. Генеральний штаб польської армії переїхав до Житомира. У містах нашого краю відновилась діяльність українських органів управління, однак вони співіснували паралельно з польською військовою адміністрацією. Місцеве населення, чисельні повстанські загони не завжди схвально ставилися до тимчасового польсько-українського військового союзу.

Повстансько-партизанські загони у Правобережній Україні воювали не тільки проти радянських військових частин, а й проти польських. Останні, замість того, щоб допомагати уряду УНР формувати з українських селян військові загони, кинулись грабувати їхнє майно. Реквізиційні дії поляків ще більш настроїли проти них українство. Проте слід зауважити, що населення сіл, де переважали поляки, добровільно допомагало продуктами, фуражем польсько-українському війську, а також масово вступало до його лав. У цей короткий час у Житомирі виходила газета «Вістник Головного Комісаріату уряду Української Народної Республіки».

7 травня 1920 року об'єднані польсько-українські війська вступили у Київ, наголову розбивши 12-ту радянську армію. 6-та польська армія переслідувала 14-ту радянську армію. Більшовицькі війська масово відступали.

У травні 1920 р. проводиться переорганізація Армії УНР. Тепер вона складалася із таких великих підрозділів: Запорозька дивізія під командуванням генерал-хорунжого Гулого-Гуленка; Волинська дивізія під орудою генерал-хорунжого О. Загородського; Залізна дивізія під началом генерал-хорунжого Олександра Удовиченка; Київська дивізія на чолі з генерал-хорунжим Юрієм Тютюнником; Херсонська дивізія, очолювана полковником А. Долудом; Січова дивізія під проводом генерал-хорунжого М. Безручка і Окрема кінна дивізія під командою генерал-хорунжого Івана Омеляновича-Павленка. За-

гальне командування залишалося в руках генерала М. Омеляновича-Павленка. Очолював Генеральний Штаб Армії УНР генерал Липко. Військовим міністром залишився генерал-хорунжий Сальський.

Проте вже 14 травня 1920 року Червона Армія силами військ Західного фронту, якими командував М. Тухачевський, почала контрнаступ. Завдання цього наступу – відтягнути хоча б частину польсько-українських військ з Південно-Західного фронту, і цього більшовицьке командування досягло: з-під Коростеня було забрано 4-у піхотну дивізію польської армії.

5 червня 1920 року 4-а кавалерійська дивізія Першої кінної армії вступила на територію Житомирщини (відома військова операція «Житомирський прорив» як частина Київської операції), прорвавши фронт у районі Самгородка (нині Козятинського району) і рухалася в напрямку Козятин – Бердичів – Житомир. Наступного дня вона зайняла Бердичів, Житомир, а 11 червня була уже в Києві. Просування радянських військ також супроводжувалося ревізійними заходами і тероризуванням населення. Саме командування I Кінної Армії у політзведенні констатувало: «В дивізію всосался вредний елемент, под влиянием агитации которого наблюдается усиленная травля евреев, рост бандитизма и насилия по отношению к мирному населению. Военнопленных раздевают; изрубили 150 пленных, захваченных в Новоград-Волынском. Население Житомира и Бердичева сплошь ограблено. . . Снаборганы не работают, что вынуждает бойцов самоснабжаться. Последнее является главной причиной грубого произвола и бандитизма частей. Политработниками ведется усиленная борьба с мародёрством и насилием над населением – но не всегда успешно».

Протягом 4-23 липня в результаті наступальної операції частини Червоної Армії змусили польсько-українські війська відступити за Збруч і далі відтіснили їх аж до Варшави. В середині серпня 1920 р. польські війська перейшли у контрнаступ і завдали нищівної поразки частинам Червоної Армії, які в запалі наступу відірвались від тилового підкріплення.

Але спільний польсько-український виступ проти більшовицьких військ у 1920 році, спочатку досить успішний, закінчився для української сторони невдачею. Польща замирилася з Радянською Росією 12 жовтня 1920 року і війська УНР залишилися сам-на-сам із супротивником. Деякий час продовжували боротьбу на території Волині, але через те, що сили були явно нерівні, вирішили відійти

на захід. 21 листопада 1920 року армія УНР перейшла р. Збруч на польську територію. Польська влада наказала здати зброю. Але бойову організацію армія УНР зберегла у непорушності. Про це дбали Головний Отаман військ УНР С. Петлюра і генерал-поручик М. Омелянович-Павленко, начальник генштабу, заборонивши розпустити будь-які військові підрозділи «. . . з метою організації і підготовчої роботи для повернення на Україну». Але потрібно було ще одержати на це згоду польської влади. Тому 23 листопада 1920 року Симон Петлюра звернувся до польського уряду з проханням дозволити існування армії УНР на польських теренах, супроводжуючи це клопотання і додатковими проханнями: щоб до українського війська не долучали полонених російських вояків; щоб не було порушено структурної організації української армії; щоби польська влада подбала про медичне обслуговування і харчування вояків; щоби старшинський склад одержав право вільного пересування у межах Польщі і право безперешкодного виїзду за кордон за дипломатичними паспортами. Також С. Петлюра прохав дозволити діяльність юнацької школи, створення скорочених курсів Генерального штабу і підстаршинського вишколу, видання спеціальних газет для вояків, заснування шкіл для неписьменних. Звичайно, польський уряд не міг дозволити все це у повному обсязі. Але, разом з тим, звернення С. Петлюри поклало початок спільному узгодженню умов перебування армії УНР на території Польщі.

В результаті цих переговорів 2 грудня 1920 року Військовим міністерством Польщі була видана інструкція, згідно з якою армія УНР визнавалася як дружня і союзна. Польська адміністрація зобов'язувалася забезпечити нормальні умови життя українським воякам. Щоправда, не одразу такі умови були створені. Вояки УНР мали обмежену свободу пересування. Мешкали у трьох спеціальних таборах, які знаходилися поблизу населених пунктів Каліш, Шпейорно, Стршалково. Основна маса старшинського складу жила у місті Ченстохово. Загальна кількість армії УНР станом на січень 1921 року становила 17464 особи.

Грудень 1920 – січень 1921 року пройшли у роботі над облаштуванням побуту. Польська влада не завжди виконувала своїх обіцянок щодо забезпечення нормального харчування, тому нерідко вояки потерпали від голоду, бракувало одягу і взуття. Така неувага пояснювалася тим, що Польща на той час уже намагалася знайти порозуміння і компроміс інтересів з Радянською Росією.

Розділ 6.

Знову сам-на-сам у боротьбі

У січні 1921 року Рада міністрів УНР видала «Закон про Раду Республіки», як тимчасовий найвищий орган народної влади. Польща не виявила заперечення щодо таких політичних рішень уряду УНР. Чому? Радянська Росія зволікала з підписанням договору і Польща не відкидала можливості використати українську армію. Але 18 березня 1921 року цей договір було підписано і ставлення до Ради Республіки з боку Польщі змінилось, як і загалом до українців – політика стала жорсткіша. Стало зрозуміло, що варто покладатися тільки на власні сили. Дії щодо зміцнення боєздатності української армії стали пріоритетними. Надалі всі накази і положення видавалися таємно.

29 квітня 1921 року з метою відновлення централізації керівництва Вища Військова Рада ухвалила «Закон про вище військоve управління в УНР» – всю владу зосереджував у своїх руках Голова Директорії і Головний Отаман військ УНР С. Петлюра. Здійснюється реорганізація армії, налагоджується зв'язок з військовими підрозділами армії УНР у Румунії, Болгарії, Туреччині, а головне – зі старшинами і козаками, які залишилися у тилу більшовиків для організації партизанських виступів. Активнішою стає діяльність створеного ще наприкінці січня 1921 року Партизансько-повстанського Штабу, який підпорядковувався безпосередньо С. Петлюрі, як головнокомандуючому усіх українських регулярних і повстанських військ. На чолі штабу стояв генерал-хорунжий Ю. Тютюнник. Спочатку штаб перебував у м. Тарнові, а з кінця червня 1921 року – у Львові. Головним завданням цього штабу була підготовка і проведення збройного повстання у тилу більшовиків.

Територію України з метою кращої організації повстанського руху поділили на чотири Повстанські фронти. Згодом їх реорганізували у 5 повстанських груп і 22 повстанських райони, налагоджено було координацію дій. На території нашого краю було спочатку визначено Північний повстанський фронт, реорганізований невдовзі у другу повстанську групу, яку очолив підполковник Ю. Мордалевич. Важливим координаційним центром став Всеукраїнський Центральний Повстанський комітет, створений таємно у Києві на чолі з полковником І. Чеплком. До цього Комітету входив і талановитий поет Григорій Чупринка (у 1930-ті роки репресований). Комітет підтриму-

вав постійний зв'язок з Партизансько-повстанським штабом у Львові. Разом вони координували діяльність повстанських загонів. На території Житомирщини діяли загони, які підпорядковувалися загалом командиром другої повстанської групи Ю. Мордалевичу. Це загони під командуванням отаманів Струка (Радомишльський повіт), Лисиці (Коростень і навколишні села), Бабича (Попільня, Паволоч, Верхівня).

На початку літа 1921 року партизансько-повстанський рух був дуже потужний і охоплював усю територію України. Саме тоді склались найсприятливіші умови для походу: селянство, розчароване більшовицькою владою, розгніване примусовим вилученням усіх продовольчих запасів і жорстокістю червоного терору, масово йшло у повстанські загони. На жаль, початок виступу було перенесено на пізніший час. Головна причина – нестача зброї, набоїв. А тим часом протягом літа 1921 року РСЧА (робітничо-селянська Червона Армія) завдала відчутного удару повстанським загонам в Україні. Частина повстанців звабили амністією. У селян реквізували увесь врожай – вони були приречені на голодну смерть. Розгорнувся так званий терор голодом. Разом з тим це унеможливило надавати допомогу продовольством повстанським загонам. Але відмовитися від походу в Україну вояки армії УНР не бажали – метою свого життя вони вбачали визволення України.

Підготовка до походу проводилась в умовах, коли польська влада згідно з умовами Ризького договору, підписаного з Радянською Росією, не повинна була допускати існування військових формувань, налаштованих проти Червоної Армії. Разом з тим, С. Петлюра звертався до поляків з проханням допомогти з озброєнням. 12 жовтня 1921 року польська сторона дала все-таки невелику партію зброї (щоправда, застарілих зразків). Поблизу польсько-радянського кордону влаштовуються таємні сховища зброї і набоїв. 23 жовтня 1921 року Головний Отаман військ УНР С. Петлюра призначив генерал-хорунжого Ю. Тютюнника командуючим усіма повстанськими силами в Україні, а начальником Генерального штабу Повстанської Армії УНР – полковника Ю. Отмарштайна. Командиром другої повстанської групи після Юрія Мордалевича став підполковник Леонід Ступницький.

У другій половині жовтня 1921 року з таборів для інтернованих невеликими групами перевезли (нібито на роботу) у волинські ліси близько 1200 вояків. Вони зосередились у районі Рівне – Костопіль. 24 жовтня 1921 року Ю. Тютюнник надіслав команди-

рам повстанських груп наказ оголосити по своїм підрозділам про початок загального повстання.

Наступ планувався у трьох напрямках. Першою мала виступити Бесарабська (Південна) повстанська група під командуванням генерала А. Гулого у напрямку Тирасполь – Одеса, потім з'єднатися з вояками отамана Заболотного і підняти селян півдня України на повстання. Подільська і Волинська повстанські групи, розпочавши кожна свій рейд нарізно, потім повинні були з'єднатися і одним ударом захопити Київ.

Подільську повстанську групу очолював підполковник М. Палій (Сидорянський). Вона складалась із козаків і старшин Київської дивізії і налічувала 525 вояків. 25 жовтня у Чорткові вони були озброєні – на всіх видали 200 рушниць і тисячу набоїв до них, а також п'ять кулеметів. Розраховували, що зброю добудуть у бою. Волинську повстанську групу очолював підполковник Ступницький. Її склад становили 216 старшин і 663 козаки. Вони одержали 430 рушниць і 74 тисячі набоїв до них, 34 кулеметів зі стрічками до них, 300 шабел і 150 списів, 150 піроксилінових шашок, 600 гранат.

Ю. Отмарштайн подавав дещо інші дані про кількісний склад Волинської групи: 155 старшин та урядовців, 645 підстаршин і стрільців. Весь обоз цієї групи складався з 15 фір, 32 коней¹⁸⁸.

Отже, основною ударною силою була Волинська група, інші дві мали відволікти на себе значну частину Червоної Армії. Як бачимо, зброї на всіх не вистачало. Ще гірша ситуація була з одягом і взуттям. Ю. Тютюнник у рапорті С. Петлюрі писав: «Окремо треба сказати про стан взуття і одягу старшин і козаків, що вирушили на повстання. Взуття: 35 відсотків цілком роззутих (босі), а решта вояків у дуже кепському взутті. Одяг: 50 відсотків без шинелей, одяг решти – старий і потертий. Щоб якось вийти з цього становища, для босих були закуплені ликові постолі».

Але головне, що додавало сил і дозволяло не звертати уваги на кепське матеріальне забезпечення, – це надія на успіх збройного походу. Ю. Тютюнник, виступаючи перед українськими бійцями напередодні походу теж висловлював упевненість в успіху: «Вояцтво! На вас випала важка, але почесна доля першими зі зброєю в руках вступити на українську землю. Але труднощів боятися немає чого. Україна нас підтримає. Там усі угруповання об'єдналися проти ко-

¹⁸⁸Отмарштайн Ю. До історії повстанчого рейду ген.-хорунжого Ю.

Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7 – 8. – С. 17-20.

муністів. Завтра станеться великий вибух, зв'язаний із страйком залізниць, пошт і телеграфу. Нашим завданням є створити кадр національної армії й перебрати на себе керівництво над масами. Ми повинні вийти з честю з покладених завдань»¹⁸⁹.

Рано-вранці 26 жовтня 1921 року Подільська повстанська група розпочала свій рейд. Згідно з планом, вона мала орієнтовно 10 листопада з'єднатися з Волинською групою в районі Житомир – Коростень – Тетерів.

Волинська повстанська група розпочала наступ, перетнувши кордон 4 листопада 1921 року біля села Нетреби (Нетребівка) Чуднівської волості (село існувало до 1941 р.). З Кривотина (село Емільчинської волості) штаб Волинської групи вислав три окремі відділи із такими завданнями: 1) відділ поручника Гопанчука і у кількості 16 осіб та 30 вояків сотника Василя Падалки мали з'єднатися у районі Емільчиного з відділом генерала Нельговського і вирушити разом далі на станцію Шепетівка; 2) відділ поручника Ружицького з поручником Пилипчуком у кількості 12 вояків повинен дійти до м. Олевська і налагодити зв'язок з місцевими повстанськими осередками; 3) відділ поручника Сліпенка у складі 25 бійців мали узгодити подальші спільні дії з повстанським отаманом Орликом¹⁹⁰.

Поручник Гопанчук твердив, що на Правобережній Україні налічується близько 20 тисяч партизанів, які готові піднятися на повстання проти радянської влади, а також запевнив, що налагодив зв'язок із 44-ю піхотною дивізією Червоної армії, яка має прагнення перейти на український бік.

Передова група Василя Падалки одержала завдання йти першим і ліквідувати прикордонну охорону. Як згадував безпосередній учасник тих подій Василь Падалка, вирушивши ще у ніч з 3 на 4 листопада і, «обминувши лісами село Нетреби, сотник Падалка наблизився до советської прикордонної застави, де захопив у сні кількох прикордонників. Він забрав у них зброю і червоноармійську уніформу, в яку одягнув своїх вояків. У самому селі Майдан Голишевський (поблизу с. Рихальське, тепер не існує. – Г. М.) повстанці захопили 25 червоноармійців і 60 крісів, яких так бракувало повстанцям та один скоростріл. У міжчасі до села надїхали два большевицькі кіннот-

¹⁸⁹Цит. за: Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 65.

¹⁹⁰Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 66.

ники, яких також удалося зненацька захопити. Один із них був командиром батальйону, який, мабуть, почувався дуже безпечно, коли вночі вибрався в супроводі тільки одного червоноармійця. Завдяки тому сотник Падалка здобув собі коня, пістоль і шаблю, Захоплених червоноармійців, командира батальйону сотн. Падалка відіслав до штабу Повстанчої Армії. Між червоноармійцями було всього-навсього п'ять українців, двоє з Чернігівщини і троє з Поділля. Це вказувало на те, що советська влада охороняла кордон своїми власними московськими силами, не довіряючи українцям...»¹⁹¹.

«Ще того самого дня відділ Гопанчука – Падалки близько 7 год. вечора добрів по коліна в болоті до села Зубковичі. Селяни прийняли відділ радо і гостинно нагодували, а староста тим часом призначив для відділу підводи, які підвезли вояків до села Янча Рудня (нині с. Рудня-Іванівська Ємільчинського р-ну. – Г. М.). Довідавшись, що в селі був невеличкий большевицький відділ кінноти, повстанці виполошили большевиків пострілами із крісів та кількома вибухами гранат, й вони втекли до містечка Ємільчина, залишивши багато зброї. Селяни позносили залишену большевиками зброю, яку сотник Падалка розділив поміж членами відділу, і тоді кожний уже мав кріса і по 120 набоїв. Крім того, були ще й запасові зброя й одяг»¹⁹².

Відділ Гопанчука і Падалки уранці 5 листопада підійшли до містечка Ємільчине. Там вони відібрали у міліціонерів кілька підвід з награваними у селян з навколишніх хуторів продуктами і роздали назад селянам. У процесі цього короткого переходу головне керівництво відділом перебрав на себе Василь Падалка – так вирішили самі вояки. З Ємільчиного відділ рухався у напрямку села Киянка. У найближчому до Киянки хуторі дізнався, що тут уже був відділ генерала Нельговського, який роззброїв більшовицький каральний загін у кількості 35 бійців. Тут до відділу Василя Падалки приєднався хорунжий Клименко, якого направив полковник Дорошук для налагодження зв'язку з Ю. Тютюнником. Продовжуючи свій перехід цей відділ виконав завдання – підірвав залізничний міст на відрізу Шепетівка – Звягель (Новоград-Волинський) біля села Дубровка.

Шлях основної частини Волинської групи проліг через села Лопатівка, Слобода, Лопатичі, Андріївка (нині Олевського району). Тут,

¹⁹¹Падалка В. Рейд розвідного відділу сотн. В. Падалки / Василь Падалка // Вісті. – Мюнхен, 1964. – С. 46.

¹⁹²Сушко Р. Базар: могила 359 героїв / Роман Сушко // Історичний календар-альманах Червоної Калини. – 1930 – С. 111.

у Андріївці, українські бійці захопили в полон близько 40 большевицьких вояків. З Андріївки Волинська група вирушила на с. Рудню Зольню, а звідти – на с. Кишин, де й заночували. Наступного дня продовжили шлях у напрямку на с. Жубровичі. У Жубровичах було завдано поразки загону червоноармійців, захоплено в полон 30 вояків ворожого війська. Українські повстанці розбили склади, де зберігався реквізований хліб і роздали його селянам. У цьому селі підполковник Ремболович з дозволу Ю. Тютюнника сформував ударну частину, яка повинна була здійснювати нічні напади на розташування радянських військ і виснажувати їх. Сам цей підрозділ і очолив.

Наступним пунктом переходу Волинської групи стало село Піски. На нараді у Пісках було вирішено захопити важливий залізничний вузол – Коростень. Наступ на місто здійснювався з двох сторін. З північного боку наступав Ю. Тютюнник, а з південного – Л. Ступницький. 7 листопада вдалося зайняти залізничну станцію, а невдовзі оволодіти і центром міста. З камер Коростенської Надзвичайної комісії (ЧК) було визволено 470 політичних в'язнів, розстріляно близько 20 чекістів, а також захоплено склад зброї і обмундирування.

Аж тут прибула підмога більшовицьким військам – дві тисячі червоноармійців з Києва і вояки зі Школи Червоних командирів з Житомира. Волинська група вимушена була залишити Коростень і рухатися вглиб української території через села Васьковичі, Дідковичі, Обиходи, далі – на Пилиповичі та Чайківку. Тут їх наздогнала кінна дивізія Г. Котовського. Атаку котовців Волинська група відбила.

Незважаючи на натиск ворога і велику кількість пораних і обморожених (41 – із зовсім відмороженими ногами, 57 – важкопораних і 154 – легкопораних), вони прямують вперед. Великою завадою був також глибокий сніг, який значно сповільнював рух. Неповдалі Городська, біля села Войташівка, різко повертають на північ. Мета – з'єднатися з Подільською групою, як планувалось, поблизу Радомишля. Але там її вже не було – Волинська група запізнилась. Вирішили повертатись на територію Польщі. Але 40-кілометровий марш, здійснений у таких важких умовах, підірвав сили бійців. Їх наздогнали котовці і оточили. Біля села Малі Миньки 17 листопада 1921 року відбувся останній бій – 250 вояків загинуло, 443 потрапило в полон. Було захоплено весь обоз і документи Повстанської армії УНР. Штабу Волинської групи та частині повстанців (загалом 109 осіб) вдалося вирватися з оточення. В ніч на 20 листопада вони перейшли радянсько-польський кордон.

Про долю полонених українських вояків оповідає офіційний звіт «Сборник приказов войскам Киевского округа». Виправдовуючись за те, що Повстанська Армія пройшла так далеко вглиб від польського кордону, чекісти писали, що у цей час: «было брошено все силы, не исключая и частей Красной Армии, на хозяйственный фронт» (читай: на реквізицію хліба в українських селян). Члени «надзвичайної комісії» то катуваннями і погрозами, то улесливими обіцянками намагалися схилити українських вояків та старшин до зради. Однак їхні зусилля були марними. Рядовий козак колишньої Шостої Січової Стрілецької Дивізії, що відзначилася під Замостям, кинув у вічі чекістам: «Ми знаємо, що нас чекає і ми не боїмося смерті, але до вас служити не підемо».

Вечерпавши всі засоби впливу, як вказувалося в протоколі про бій на річці Звіздалі: «чрезвычайная пятерка постановляет: лиц в числе 359 человек, как злостных, активных преступников – расстрелять». Наказ підписали: «командующий войсками округа Якир, член военсовета округа Затонский, нач. Штаба округа Паука».

Розстрілювали їх упродовж кількох днів – 20, 21, 22 листопада.

Відтак друга і остання спроба підірвати більшовицький режим в Україні закінчилася невдачею. Аналізуючи результати 2-го Зимового походу Повстанської армії УНР, слід підкреслити, що його проведення не було належним чином підготовлено. Більше того, ППШ не врахував всіх обставин з військової точки зору. Цей рейд не приніс, того результату, на який розраховувало командування штабу, – на загальне повстання в Україні. Це був скоріше порив останньої надії, який став одним із завершальним акордів українських визвольних змагань 1917-1922 рр. Проте це не применшує героїзму учасників походу, які йшли на вірну смерть, використовуючи останню, хоча й малу можливість відстояти право жити в незалежній українській державі. Серед них уродженці Житомирщини: Герасим Онуфрійчук із с. Вікторівка Бердичівського повіту, молодший унтер-офіцер, який закінчив військово-фельдшерську школу; Митрофан Грох з м. Народичі Овруцького повіту, який закінчив Одеську школу прапорщиків; Микола Жуків з Житомира, писар 4 гарматної бригади 4-ї Київської дивізії; Григорій Канащук з Новограда-Волинського, козак 4-ї Київської дивізії; Данило Святненко із Радомисльського повіту, козак 4-ї Київської дивізії; Віталій Усенко із Житомира, козак 4-ї Київської дивізії; Павло Слободенюк із с. Андріївка Бердичівського повіту, козак 4-ї Київської дивізії; Антін Мерділевський, теж козак цієї дивізії із Бердичівського, Леонтій Копнюк з Овруцького, Броніслав Білевич із Новоград-Волинського, Стефан Яцкевич із Радомисльського повітів.

Розділ 7.

Повстанський рух 1922 року як продовження Української національної революції

Витоки повстанського руху бачимо ще з літа 1917 р., коли селянство самоорганізовувалося в умовах ще слабкої влади Центральної Ради, неспроможної забезпечити населення від грабінницьких дій солдат, які піддалися більшовицькому гаслу «Грабь награбленное». Вони, за закликотом Леніна, залишаючи фронт бойових дій, грабували не тільки панські маєтки, а й простих місцевих мешканців сіл і містечок. Тому місцеві жителі утворювали загони самооборони, діяльність яких мала локальний характер.

Початок війни Радянської Росії проти Української Народної Республіки спонукав ці розрізнені селянські добровільні формування координувати і об'єднувати свої дії уже не в межах тільки свого села чи містечка, а й цілого повіту. Так, селянські загони Звенигородського, Таращанського, Уманського повітів брали участь у боротьбі проти московських військ під командуванням м. Муравйова, які рухалися на Київ у січні-лютому 1918 р. саме селянські загони усунули більшовицьку адміністрацію у Звенигородському повіті, а пізніше продовжували боротьбу у тилу російсько-більшовицьких військ до березня 1918 р.

Саме тому у згаданих вище повітах розпочався антигетьманський рух у відповідь на повернення земель поміщикам і на каральні експедиції та репресії щодо селян. З початком формування армії Директорії у другій половині листопада 1918 р. до її складу влилися до 100 тисяч селян і допомогли відновити УНР. Але після зречення 14 грудня Павла Скоропадського селяни вирішили завдання виконаним і поспішили додому ділити землю.

Відновлення війни Радянської Росії проти УНР спонукало селян знову взятися за зброю. Реквізиції продовольчих запасів селян для потреб Червоної Армії, яка просувалася українськими землями, зумовило масовий збройний опір цим діям. Прийшло усвідомлення щодо необхідності координації боротьби. Тому на початку квітня 1919 р. для організації та керівництва загальним повстанням проти більшовиків у Києві було створено Всеукраїнський Ре-

волюційний Комітет, Головну Повстанську Раду і Головний Повстанський Штаб під керівництвом Ю. Мазуренка і О. Малолітка (відомий як отаман Сатана). Вони видавали відозви і накази не підтримувати «окупантів і спекулянтів на комунізмі», закликали скинути проросійський уряд Християна Раковського (утвореного у Харкові). Місцем перебування Головного Повстанського Штабу влітку 1919 р. стало містечко Сквиря, де активно діяв отаман Зелений (Д. Терпило), а південніше – А. Григор'єв.

У листі до уряду УНР 28 червня 1919 р. останній твердив, що «90% населення України не визнає диктатури большевितської партії й уряду», і що для боротьби з ними він має 21 повстанський загін, 4 полки піхоти, 2 тисячі кінноти і до 300 кулеметів. Тоді ж, наприкінці червня 1919 р., очільник Головного Повстанського Штабу Ю. Мазуренко направив Х. Раковському ультиматум з вимогою передати владу повстанським революційним комітетам і вивести російські війська з України¹⁹³.

Сам Х. Раковський подавав відомості, що тільки у період з 1 квітня по 15 червня 1919 р. на Україні відбулося 328 повстань проти радянської влади. А командир Продармії в. Антонов-Овсієнко заявляв про «поголовне повстання в Україні», про те, що «селянство виступило суцільною масою».

Тому на придушення повстанського руху українських селян було кинуте багатотисячні загони Червоної армії, а також особливий корпус «Всеукраїнської Чрезвычайной Комиссии», утвореної Леніним для боротьби проти «антирадянських елементів». Як повідомлялося радянськими джерелами, «тільки за 19 днів, з 1 по 19 липня 1919 р., Особливий корпус ВУЧК при підтримці інших військ, робітників і селян придушив у Київській губернії – 111, Полтавській – 37, Чернігівській – 12, Волинській – 20, Подільській – 12, Херсонській – 14 куркульських повстань і бандитських виступів».

У липня 1919 р. значна частинна селянських повстанських загонів приєдналася до регулярної Армії УНР, з яких зокрема було сформовано зразкову Київську групу (5 і 12 дивізії) військ УНР. У серпня ще більша кількість повстанців діяла разом із Армією УНР і Українською Галицькою Армією, яка з липня теж приєдналася, перейшовши річку Збруч. Зокрема, «соколовці» допомогли частинам

¹⁹³Енциклопедія українознавства. Т. 6. Наукове товариство імені Шевченка у Львові. / За ред. Проф. В. Кубійовича. – Львів, 1996. – С. 2117-2122.

УГА 23 серпня 1919 р. звільнити від більшовицької влади Радомисьль, 25 серпня – Житомир, а 27 серпня – і Брусилів.

У середині вересня 1919 р. отаман Зелений та ряд інших отаманів прибули до Кам'янця на зустріч з урядом УНР, заявивши про свою підтримку. Тут, у Кам'янці, у вересні 1919 р. було утворено Центральний Український Повстанський Комітет, який очолив повстанець, член Української партії соціал-революціонерів Н. Петренко.

6 грудня 1919 р. розпочався Перший Зимовий похід Армії УНР, який здійснювався при підтримці повстанських загонів отаманів Заболотного, А. Гулого-Гуленка, А. Бондаренка, Чучупаки, Кузьменка-Титаренка та ін. .

Боротьба продовжувалася і в 1920 році. Д. Мануїльський так оцінював тодішню слабкість радянської влади: «Сила нашого державного апарату була обмежена границями провінціальних центрів, поза якими існував вільний край отаманів. Наша соціалістична революція не простягалася поза кордони міста». Тогочасні відомості, які подавало ВЧК, свідчили. Що у червні 1920 р. тільки на Київщині відбулося 11 селянських повстань, а в липні – вже 51, у серпня – 106. У ті ж періоди на Полтавщині відповідно 76, 99 і 98. Радянські джерела констатували, що наприкінці 1920 р. на Україні тільки у великих повстанських загонах налічувалося загалом понад 100 тисяч бійців, які становили своєрідну селянську армію. Це наочно ілюструє розмах боротьби українського селянства.

Як відмітив журналіст і краєзнавець Сван Саюк, «Україна зануртувала протибільшовицькими повстаннями, з п'ятьми віків випірнули тіні великих предків і зачали кривавий бенкет “зі свяченими ножами”. Воскресли душі Гонти і Залізняка. Організувала цю животворну стихію насамперед традиція, зокрема традиція підпорядкування, але необов'язково – авторитетному діячеві».

Для українського селянина найшановнішими людьми були учителі і священники. Останні не могли взяти до рук зброю, але залишалися моральними авторитетами і духовними натхненниками національно-визвольної боротьби. Волею долі і довіри українського суспільства, саме представникам учительської верстви довелося очолити збройну боротьбу українського селянства. Характерним є приклад родини Соколовських. Діти із сім'ї паламаря села Горбулів Радомисьького повіту, як пишуть дослідники Т.В. Стецюк і К.В. Завальнюк, троє з синів (Василь, Дмитро та Олекса) і сестра Олександра «обрали нелегкий шлях народного учителя.

Стефан продовжив духовну естафету батька, одержавши освіту у Київській духовній академії»¹⁹⁴.

Олекса, наймолодший із братів, першим очолив селянський повстанський загін чисельністю 30 осіб, але на початку весни 1919 р. загинув на околиці Коростишева під час бою з більшовицьким військовим підрозділом. Тепер очолив українських повстанців його брат Дмитро, колишній унтер-офіцер царської армії. Загін став уже значно більшим і слава про його бойові успіхи розійшлася далеко за межі Черняхівщини. Розширився і масштаб діяльності загону Дмитра Соколовського. Як писав Костянтин Завальнюк, посилаючись на спогади колишнього старшини 27-го кінного Чортомлицького полку, нашого земляка Миколи Феценка-Чопівського, «Дмитро Соколовський по селах Радомисльського повіту зорганізував сотні. Зброя була похована, кулемети, густо наоливлені, переховувалися у криницях, гармати – в річці Тетерів у Кам'яному Броді. Селяни займалися своєю працею і на поклик свого отамана протягом кількох годин творили армію»¹⁹⁵. Тепер він міг зібрати понад тисячу (а К. Завальнюк твердить, що і до 8 тисяч) селян, готових стати до бою його загін діяв проти більшовицьких військ, polegшуючи тим самим Армії УНР завдання боротьби на два фронти – проти Червоної і Добровольчої армій. Тодішня преса писала, що повстанці під орудою Дмитра Соколовського «як вихрі, перекидалися від м. Бишова на Київщині до Новгород-Волинського на заході, і з півночі од с. Кухарів до Корніна на південь. Бойовий район розлягався на 150 верст в довжину і на 75 верст щодо ширини»¹⁹⁶.

Роман Коваль, відомий дослідник історії повстанського руху в Україні, подає цікаві відомості про те, що уже тоді у загоні Дмитра Соколовського воювала проти більшовицьких військ і його сестра Олександра, а також про те, що у боях загін забрав у більшовицьких зайд багато зброї, в тому числі гармати і кулемети, частину зброї

¹⁹⁴ Стецюк Т.В., Завальнюк К.В. Нові документи про отаманшу «Марусю» (О.Т. Соколовську) / Т.В. Стецюк, К.В. Завальнюк // Україна від епохи УНР до початку ХХІ століття. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження І.А. Феценка-Чопівського. – Житомир, 2009. – С. 40-46.

¹⁹⁵ Завальнюк К. Українська амазонка Олександра Соколовська (отаманша «Маруся») / Костянтин Завальнюк // сторія міст і сіл Великої Волині: наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 25. – Ч. 2. – Житомир, 2002. – С. 34-37.

¹⁹⁶ Трудова громада. – 1919. – 21 серпня.

ватажок віддавав іншим повстанським загонам. Дослідник окремо зауважує, що «ведучи бойові дії, Дмитро продовжував опікуватися Горбулівською гімназією, а також спорудив зброярню, або, як говорили селяни, “рушничний верстат”»¹⁹⁷.

Проте у ніч із 7 на 8 серпня 1919 р. Дмитро Соколовський загинув. Його вислідили чекісти. Вони ж заарештували і розстріляли Василя Соколовського. Тому керівництво загonom перебрала у свої руки 17-річна сестра Олександра, очоливши вояків, озброєних 300 шаблями і 700 багнетами.

Уродженець с. Краснополя на Чуднівщині письменник Клим Поліщук так описав зовнішній вигляд відважної отаманші: «Вона була у чоботях з острогами, короткій спідниці, синій чумарці і сірій шапці з червоним шликом, вздовж якого було виписано чорнилом – “Смерть ворогам України!”». Один із п'яти засновників Директорії, Опанас Андрієвський порівнював її із французькою національною героїнею Жанною д'Арк. Газета «Громадянин» повідомляла, що коли у Житомирі відновилася влада Директорії, Олександра – «Маруся» Соколовська прибула до міста, щоби подивитися на представників української влади. Після спілкування з ними заявила про те, що готова зі своїми бійцями підтримувати владу Директорії: «Зараз бачу, що справді це прийшли люде, що дадуть дійсну поміч і що сумлінно для нас працюють»¹⁹⁸.

Її загін здійснював рейди і за межі Житомирщини. К. Завальнюк, посилаючись на документи з фонду державного архіву Вінницької області, пише, що у листопаді 1920 р. загін соколовців перебував на території Козятинщини. Від місцевих селян повстанці дізналися, що в містечку Вахнівка Липовецького повіту перебуває більшовицький продзагін 24 Залізної дивізії, де стягує грабівницьку продрозкладку. 14 листопада загін соколовців раптово напав на російських реквізиторів продовольчих запасів українських селян і вцент розбив їх. Потім загін соколовців розігнав червоноармійців, які проводили ревізицію хліба у селі Брицьке того ж повіту, забравши у них зерно і повернувши назад селянам.

Під час цих рейдів до загону вступали місцеві селяни.

Олександра – Маруся Соколовська на той час уже загинула у бою під Житомиром (разом зі своїм нареченим – отаманом Овер-

¹⁹⁷ Коваль Р. Родина отманів Соколовських / Роман Коваль // Незборима нація. – 1999. – № 4 (березень).

¹⁹⁸ Громадянин. – 1919. – 3 вересня.

ком Куровським, який очолював 1-й підрайон 8-го повстанського району Північної групи), але її бійці продовжували називати себе гордо «соколовцями».

Повстанські загони розуміли необхідність об'єднання зусиль у боротьбі проти більшовицького режиму, тому ще у 1919 році частина з них приєдналася до Армії УНР. Чимало повстанців брало участь як у Першому Зимовому поході, так і у Другому. На жаль, 17 листопада 1921 р. під містечком Базар Овруцького повіту відбувся останній бій, у якому героїчну смерть прийняли 359 українських вояків. Частині бійців вдалося вийти з оточення і перейти на західноукраїнські землі.

За наказом українського військового командування залишилися на окупованій військами Червоної армії активні організатори підпільної і повстанської діяльності, серед яких був і отаман Панас Петрик. Він почав створювати мережу осередків, навколо яких мали гуртуватися готові до продовження збройної боротьби у складі Волинської повстанської армії. Першим виник осередок у селі Дідковичі на Коростенщині, утворився і штаб майбутньої ВПА, до складу кого увійшли: сам отаман Петрик, його помічник Лука Костюшко, два старшини – Йосип Міхневич та Іван Пашинський, і кадровий офіцер Андрій Дідківський. Останнього призначили начальником гарнізону і доручили йому, так як він був місцевим жителем, залучення тих, хто поділяє ідею подальшої національно-визвольної боротьби.

Як передає слова Петрика Опанаса Єрмолаєвича у книзі спогадів «Земля Древланська» Р. Ерем, «Найкращі з учителів, лікарів, лісничих і всієї сільської інтелігенції – члени нашої організації. Найстатечніші і найвпливовіші з селян – також. Всі офіцери, що не брали участі у нашій армії УНР, тепер готові на перший поклик покласти за неї свої голови. Селяни-фронтвики, що сиділи тоді й чухались, тепер скрегочуть зубами. Маємо старшин із загонів Мордалевича, Соколовського, Орлика – це все має наша організація, що від сьогодні зватиметься ВПА – Волинська Повстанча Армія. Особисто я маю директиви від уряду УНР і персонально – від головного отамана Симона Васильовича Петлюри. Отже, уже наприкінці листопада 1921 розпочалася організаційна робота».

Старшина Йосип Міхневич сформував збройний загін селян-фронтників у селі Липлянищина, а старшина Іван Пашинський займався створенням озброєного загону із числа коростенських се-

лян та інтелігенції. Утворилася підпільна організація у Янушпільській волості (тепер Чуднівський район). Одним із центрів, звідки поширювалася організаційна діяльність повстанців, стало село Троща, де керівну роль відігравав Мельник на псевдо «Тарган». Стадник Марко Гнатович розповідає: «У листопаді місяці 1921 року Мельник-Тарган прийшов до мене і запропонував вступити у його підпільну петлюрівську організацію. Я погодився. Мельник сказав, що в організацію входять Броварник Софрон, Онищук Кирило і якийсь Овер. Мельник мав зв'язок з якимись трьома петлюрівцями на ймення “Василь”, “Микола”, “Михайло”»¹⁹⁹. Утворилися організації і в Карпівцях (тепер Чуднівського району), і у Високій Печі (тепер Житомирського району).

Вже наприкінці листопада 1921 р. повстанці перейшли до активних дій. Як розповідав Длугопольський (у подальшому командир Полонської дивізії ВПА), «в останніх числах листопада 1921 р. зробили напад на Краснопіль, у якому брали участь, крім мене, Мельник, Грунтенко, Чміль Максим, Зубченко Михайло, Стадник Марко, Гребенюк Павло, Маслюк Андрій, Цинка Діонісій, Оксюкович Микола, Онищук Кирило, Федорович. Під час нальоту захопили 12 гвинтівок, 2 шаблі, трохи патронів, канцелярію волості та міліції і вбили комуніста Богдана»²⁰⁰. Длугопольський засвідчив й інші акції, здійснені у подальшому: «15 грудня ми вбили у Трощі комуніста Блощука Дмитра, голову комнезама Трощі і Маслюка Моїсея, сексота губвідділу ДПУ. 15 січня 1922 убили в Карпівцях особливого уповноваженого з викачування продподатку Хулапа. 19 січня піймали у Бурківцях співробітника політбюро і вбили його за Трощею. В останніх числах січня обеззброїли у Карпівцях трьох червоноармійців».

Одночасно з діями проти представників Радянської влади і російсько-більшовицьких військ продовжувалася розбудова повстанських осередків ВПА. Уродженець Новоград-Волинського повіту, який мешкав у селі Висока Піч, Миськов Олександр Миколайович свідчив, що в ході першого побачення з Костюшком він дізнався, що ВПА підпорядковується штабу УНР на чолі з Петлюрою і що ВПА прагне збройним шляхом завоювати владу в Україні і для цього організуються дивізії, які складаються із ватаг, сотень і чот (підрозділи різного рівня). Він дізнався про формування Полонської, Овруцької і Коростенської дивізій, гайдамацького куреня «Помста».

¹⁹⁹Вольинский пролетарий. – 1923. – 9 декабря. – С. 2-3.

²⁰⁰Вольинский пролетарий. – 1923. – 8 декабря. – С. 3.

Розповів Олександр Миськов і про свою зустріч у січні 1922 р. у будинку Костюшка Івана Олександровича, під час якої він познайомився з його братом Лукою і Опанасом Єрмолайовичем Петриком. Були тоді присутні також брати Захарчуки, Черняк, Недашківський Павло Ілліч. Петрик почав розмову з того, що він залишився після невдалого Другого Зимового походу для підпільно-агітаційної і організаційної діяльності з метою гуртування розкиданих по Коростенщині вояків Армії УНР. Петрик розповів, що у грудні 1921 р. у Варшаві відбувся конгрес усіх антирадянських армій – Петлюри, Балаховича, Петрушевича, Врангеля, на якому було вирішено спільними зусиллями здійснити наступ на більшовиків.

Паралельно зі створенням осередків ВПА і здійсненням її представниками перших акцій проти радянської влади з січня 1922 року поступово наростає рух окремих повстанських загонів. Опис піднесення цього руху міститься у «Оперсводках подотдела по борьбе с бандитизмом Волгубчека», які направлялися у відділ по боротьбі з бандитизмом ВУЧК. Зокрема, у документі за 13 січня 1922 р. констатується:

Киев ООКВВО по б/б Харьков ВУЧК отдел
Оперсводка
подотдела по борьбе с бандитизмом Вогубчека
к 18 ч. 13. I. 1922 г.

Нов. Волынский район. По данным полит. бюро в Барановской волости в сыпных пунктах Полонского уезда оперирует банда Орлика. В ночь на 1. 1. 1922 года банда проехала по местечку Понинки, что в 15 верст от Барановким, и во время стычки с милицией ранила 24 граждан и произвела ограбление. Численность банды 25 человек вооруженные винтовками, револьверами, а некоторые бомбами. В банде имеются пешие и конные.

Цель ее поднять восстание на Украине в пользу Петлюры. Патроны и оружие банда получает в Польше. По дополнительным сведениям банда состоит из крестьян, которые присвоили себе имя Орлика для страха и большей популярности. В банду вливаются сексоты, которые пользуются доверием у бандитов. Вслед за этой бандой выехал отряд полка 44. По тем же данным 27. XII. 21 г. был пойман бандит родом из деревни Майдан Городницкой волости Юпменицкий Иосиф который при попытке к бегству был расстрелян.

10. 1. 22 года банда в количестве 25 человек кавалерии была в деревне Старая Гута, что около 25 верст южнее Нов. -Волынска, где ими было избито несколько крестьян. Дальнейшее направление банды пока не установлено.

Того же числа банда около 50 человек, пришедшая из Полонского уезда была в колонии Ольшанка и направилась в Смолдыревские леса. По имеющимся сведениям бандой руководит Семенюк, который имеет тенденцию уйти за границу и преследуется кавполком 44.

По донесениям нач. пункта № 2 особого отделения № 7 в ночь на 4. I. 22 года к проживающему вблизи села Сторожево, что в 20 верст северо-западнее Нов. -Волынска к лесному сторожу вошли 10 человек вооруженных винтовками и одетые в польскую форму, которые расспрашивали о численности войск в Городнице.

В ночь на 12. 1. 22 года банда около 20 человек была в деревне Кашперовка, что около 30 верст южнее Нов. -Волынска. Все сведения проверяются.

Коростенский район: по данным полит-бюро Караулы в погранполосе со стороны Польши усилены, послан агент для проверки. На территории уезда спокойно.

Полонский район: по данным полит-бюро 3. 1. 22 года банда Соломинского около 25 человек совершила налет на местечко Любар, что в 15 верст южнее Полонного, где в то время происходило собрание в клубе Райкома. Всех жертв 15 человек в числе коих предволисполкома и заввоенотделом местечка Любаря. Арестованные при Любарской милиции бандитами освобождены. Для выяснения выехал уполномоченный с отрядом Кавполка. В ночь на 8. 1. отрядом Кавполка была настигнута банда Богомола, при чем после усиленной перестрелки убиты 3 бандита и ранены атаман банды Богомол и его помощник Солоский, каковым удалось в раненом виде скрыться. С нашей стороны 3 легко раненых. Дальнейшее преследование банды Богомола продолжается.

От остальных уездов сведений не поступало.

Зам. предволгубчека Шаров

Нач. подотдела по б/б Зинченко²⁰¹

²⁰¹ДАЖО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 152. Инф. бюллетени, оперативные сводки Волгубчека, губернского политического управления по б/б. – арк. 1-1 зв.

Оперсводка подотдела по б/б Волгубчека к 18 час. 16-го января 1922 года

Житомирский район. По данным Уполномоченного в ночь на 14 января на ст. Турчанка, что около 50 верст севернее Житомира бандой кавалерии неизвестной численности был произведен налет и убили 2-х человек.

Коростенский район. 44 отрядом за 15 верст северо-западнее Коростеня задержано 6 бандитов уголовного типа и изъято 27 винтовок.

Нов. Волынский район. По данным Политбюро в ночь на 9. 1. 22 г. через деревню Старая Гута, что 18 верст южнее Нов-Волынска прошла банда численностью 60 человек кавалерии по направлению к границе. В ту же ночь была банда около 25 человек кавалерии проходила возле деревни Старая Гута и через деревни Таборы и Юзефовка, что в 20-23 верст южнее Нов. -Волынска, где ночевала в эту ночь банда в 40 человек. Банды соединились и направились на Красностав и Березное, что 18 верст юго-западнее Нов. -Волынска. Бандиты вооружены винтовками, польскими саблями, а некоторые бомбами. Банду преследует 4-й эскадрон Кавполка 44, который в ночь на 12. 1. проходил через лд. Кашперовку, что около 30 верст южнее Нов. -Волынска и нами приняты за бандитов как указано в нашей сводке от 13. 1.

В ночь на 13. 1. по невыясненной причине убиты 1 гражданин и изрублена 1 женщина, также ограблено несколько человек.

От остальных уездов сведений не поступало.

Предволгубчека Буров, нач. подотдела по б/б Зинченко²⁰²

Оперсводка подотдела по б/б Волгубчека к 18 ч. 17. 1. 1922 г.

Нов. Волынский район. По данным райопродкома работа по выполнению продналога в уезде проходит слабо ввиду сильно развитого дезертирства и бандитизма. Для успешной ликвидации дезертирства необходимо принять репрессивные меры как в виде налоговой контрибуции, так и реквизиции имущества у обвиняемых укрывателей.

Житомирский район. Банда Лисицы скрывается на хуторах в районе Старая Буда, что 25 верст северо-западнее Радомышля.

Предволгубчека Буров, нач. подотдела по б/б Зинченко²⁰³

²⁰² ДАЖО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 152. – арк. 3.

²⁰³ ДАЖО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 152. – арк. 4.

№ 6/243

Бюллетень от 16-го января 1922

Хроника внутреннего фронта

Киевская губерния. Налет на склад. Банда Хвостенко в 10 чел. совершила налет на склад Гублескома, расположенный в 30-35 верст на север от Киева.

Черниговская губерния. Банда Ющенко ожила. По сведениям ВУЧК в Городнянском уезде вновь начала оперировать рассеявшаяся банда Ющенко. Так, в ночь на 2. 1. 5 чел. из этой банды захватили в районе м. Репки 2-х милиционеров. В ту же ночь бандиты ограбили рабочих совхоза в 15 вер. от Репок.

Полтавская губерния. Банда Левченко. По сведениям Разведупра, банда Левченко расплылась в районе д. Кишинки Кобелякского уезда. Часть банды в 15 сабель переправилась на правый берег Днепра в районе Мишурина Рога.

Донецкая губерния. Появление банды. По сведениям Главмилиции в Славянском уезде появилась банда Владимира Савонова в 30 сабель. В. Савонов повидимому один из родственников известного главаря, арестованного осенью 21 года в. Савонова.

Харьковская губерния. Банда Гайворонского рассеялась. По сведениям Харьковского штаба Губучастка, банда Гайворонского, после боя с отрядом милиции, рассеялась в окрестностях д. Юрьевки Купянского уезд. Бандиты пользуются сочувствием населения.

За кордоном

Группировки петлюровцев. По агентурным данным штаб Петлюры и генерала Павленко расположен в Буковине. Формирование и переброски петлюровских частей в Румынии и Галиции продолжают. В районе ст. Галиции формируются петлюровские пехотные части, в районе м. Бышковцы – кавалерийские части. В Кишиневе петлюровские отряды формируют Пукалов и Будиченко; численность сформированных ими отрядов доходит до 300 чел. Часть банды Палия в 180 чел. находится в Ровно в одном из барачных Ровенского Эмиграционного Управления. Охрана границы с румынской стороны в последнее время усилена.

На бандитском фронте (военный обзор)

События Дальне-Восточной Республики, связанные с наступлением белогвардейских отрядов генерала Каппеля привлекают к нашей восточной окраине усиленное внимание. Знакомая с подробностями этих событий, можно отметить одну большую черту:

белогвардейские главари видимо рассчитывают на помощь местного бандитизма. Аналогичное положение, как известно, наблюдалось и у нас на Украине, в момент прорыва Тютюнника, и в Западном Военном округе, и в Карелии.

Поэтому не безинтересно ознакомиться с местным бандитизмом в Сибири, где события в недалеком будущем возможно тесно соприкоснутся с этим явлением нашей внутренней жизни.

Бандитизм в Сибири был порожден еще диктатурой Колчака, породившей партизанство и вызвавшей уход недовольного элемента из деревень в леса.

Уже весной и летом 1920 года режим в области и сбора продрозверстки вызвал крестьянские волнения и активные выступления разных банд. Этот период в Сибири – период ряда крестьянских восстаний, опиравшихся на местный бандитизм. Нередко эти восстания проходили под анархистскими лозунгами, делающими их похожими на нашу Махновщину.²⁰⁴

№ 7/244

Бюллетень от 17 января 1922 (арк. 3-4)

Хроника внутреннего фронта

Киевская губерния. Группирование банды. По войсковым сведениям в районе м. Дымерка Киевского уезда, сгруппировалась банда Хвостенко в 25 штыков и 6 сабель с 2 пулеметами. Банда скрывается в Дымерском лесу.

Полтавская губерния. Объединенная банда. Войсковыми данными установлено, что банда, оперировавшая в Кобелякском уезде состоит из отрядов главарей Левченко и Погорелова под командой последнего. Численность банды – 25 сабель. Все бандиты одеты в украинскую форму.

Запорожская губерния. Появление банды. По сведениям Южной ОМТЧК, в Гуляйпольской волости того же уезда появилась банда Данилова, в 12 чел. В с. Благодатное бандиты убили 2-х демобилизованных красноармейцев.

Харьковская губерния. Вылавливание бандитов. В Купянском районе идет энергичное вылавливание бандитов и расшавившейся шайки Гайворонского-Колодея. По сведениям Штаба Губучастка,

²⁰⁴ ДАЖО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 157 Бюллетени секретно-информационного отдела Совнаркома УССР 16. I. 1922. – 7. XII. 1922– арк. 1-2.

остатки банды Гайворонского в 6-8 чел. численностью намерены сдать. В Валковском уезде вновь обнаружена банда матроса Белецкого в 5 сабель.

За кордоном

Группировка петлюровцев. По войсковым сведениям переданным Разведупр. Штаукр. в районе д. Езержаны, в 25 вер. от Гусятина, 9. I. находились петлюровские части общей численностью до 1000 штыков. В отряде имеются орудия и пулеметы. Отряды прибыли из Станиславова. В Езержанах петлюровцы устроили еврейский погром, после которого ушли по направлению Гусятина.

Крестьянство и бандитизм Киевщины (с 1 по 31 декабря 1921 года)

Бандитизм на Киевщине в октябре м-це, продолжая сохранять мелкие формы, определенно возвратился к лозунгам политической борьбы с Советской властью: бандитские главари попрежнему не сколачивают крупных шаек, ограничиваясь организацией отрядов в 10-30 чел., но вместе с тем вновь направили свою деятельность в область нарушения нормальной хозяйственной жизни губернии, вели деятельную агитацию национально-шовинистического характера и стремились связаться друг с другом в целях координирования своих операций. Вместе с тем сводки с мест неоднократно указывают на непрекращающуюся связь местных главарей с закордоном, что определенно говорит о влиянии петлюровских повстанческих центров в Польше и Румынии на те формы бандитизма, которые он принял в конце ноября и в декабре и которые безусловно стоят в прямой зависимости – с одной стороны с крушением ноябрьского выступления Тютюнника и с другой – с надеждами головного атамана УНР на поднятие восстания на Украине будущей весной.

Сравнивая положение на Киевщине с тем положением, которое существовало в этой губернии 3-4 м-ца тому назад, надо констатировать, что бандитизм в конце 1921 года безусловно сильно понизил свою напряженность, но наблюдение за сводками с мест по всем линиям поступления информации ясно и определенно говорит за то, что бандитизм только временно затих, ушел частично в подполье, сохраняя силы для поддержки весеннего наступления на Украину, которое затевает правительство УНР.

Наиболее неблагоприятными по бандитизму местностями Киевщины были в декабре районы м. Бородянки, Макарова (к за-

паду от Киева), Коростышева (Радомысльский уезд), Дымера к северу от Киева и Василькова (10-35 вер. на юго-запад от Киева). В этих районах сгруппировались банды Орлика, Струка, Голубенко, Голокопытенко, Гаевого, Яблочко и др. В средних числах декабря от органов ВУЧК было получено сообщение о нахождении в районе м. Бородянки и Макарова банды генерала Быхновского – одного из видных петлюровских деятелей, сообщение это однако войсковыми данными подтверждено не было. В последних числах декабря были замечены бандитские группировки в Уманьском уезде, в южной части Киевского (банда Петренко в 30 чел.) и др. местах... 9 декабря на Киевщине произошло крупнейшее бандитское выступление декабря м-ца: банда Дедушки в 70-80 чел. пыталась занять Канев, но была отбита отрядом и огнем Днепровской флотилии после нескольких стычек рассеялась.

Точных данных за весь декабрь м-ц о количестве бандитских налетов в декабре в отделе нет. Отдел по борьбе с бандитизмом ВУЧК дает цифры только за последнюю неделю декабря, согласно которым бандиты совершили 17 налетов: 15 на населенные пункты, 1 – на хозорганы и 1 – на железную дорогу. По данным всех имеющихся в отделе сводок, бандиты совершили за весь м-ц около 50 налетов, в том числе ряд нападений на лесоразработки, склады и обозы, на железнодорожные будки и пути и т. д.

В ноябре бандиты совершили 54 налета и в подавляющем большинстве на деревни, села и хутора, часто сопровождавшиеся ограблением крестьянства. Сравнивая эти данные, надо отметить, что количественно бандитизм в декабре не усилился, но удар местных атаманов в этом месяце стал управляться снова в область нанесения нам наибольшего ущерба – явный признак возврата бандитизма к организованным формам.

Борьба с бандитизмом на Киевщине дала в декабре результат в виде разгрома нескольких банд, поимки главарей и т. д. Так, в Знаменском уезде была почти целиком выловлена шайка Дорощука в 20 чел., в районе м. Бородянки, Макарова, Коростышева убиты атаман Тищенко, Яблочко, Кропивницкий и др. ; в Радомысльском районе во второй половине декабря был пойман знаменитый атаман Чёрный Ворон (Петренко) с 14 бандитами, в Звенигородском почти одновременно – атаман Паршенко с 6 бандитами, в Белоцерковском – атаман Голубенко со своим помощником. Вместе с тем продолжалась добровольная явка бандитов: 3. XII. в Бердичевском

районе сдался личный секретарь полковника Карого – Петренко, в Тираспольском районе – сотник банды Чёрного Лебенко...

...Для полного суждения о настроении крестьянских масс Киевщины и об отношении их к бандитизму достаточно исчерпывающего материала в Отделе нет. Несомненно, однако, что в районе Макарова, Бородянки, Коростышева, Дымера и в других районах, насыщенных бандитскими шайками и захваченных ноябрьским рейдом объединенной петлюровской банды Тютюнника крестьянство оказало бандитам всемерную поддержку...²⁰⁵

№ 8/245

Бюллетень

секретного информационного отдела Совета Народных Комиссаров УССР

18 января 1922 года

Киевская губерния. Появление банды. По войсковым данным в Погребищенском районе появилась банда неизвестной численности под командой Трейко. Для ликвидации ее выслан отряд.

Волынская губерния. Банда ожила. В Полонском уезде вновь начала оперировать банда Соломинского. Для преследования ее выслан эскадрон.

Подольская губерния. Бой с бандой. В 20 вер. от Гайсина в районе ст. Кублич наш отряд имел столкновение с бандой в 40 штыков. После перестрелки банда скрылась в лес...

В Губвоенсовещание

Киевское Губвоенсовещание. Переброска частей. В целях полного очищения Киевского, Радомысльского и Чернобыльского уездов от бандитских шаек, губвоенсовещание возбудило ходатайство перед Командованием КВО о переброске в указанные районы 9-й кавдивизии.

Незаконный расстрел. Губвоенсовещание передало в Особый отдел КВО для расследования жалобу Богуславского Упаркома на незаконный расстрел семей бандитов в д. Николаевке Богуславского уезда.²⁰⁶

²⁰⁵ ДАЖО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 157. – арк. 3-4.

²⁰⁶ ДАЖО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 157. – арк. 6-7.

№ 9/246

Бюллетень

секретного информационного отдела Совета Народных Комиссаров УССР

20 января 1922 года

Киевская губерния. По сведениям Чернобыльского Начуездучастка, банда Хвостенко, сформировавшаяся в районе Горностайполя объединилась с бандами помощника Струка – Жоржа Дейгерса с вновь появившейся бандой Кейфельда. Численность объединенной банды – около 60 чел.

Отрядом банды Орлика в 8 ч. При налете на один из хуторов у м. Бородянки захвачено 3 ответчика. Для преследования банды выслан отряд.

По сведениям ВУЧК в с. Яровичи в Сквирском районе убит начальником раймилиции бывший бандитский атаман Верпаховский.

Подольская губерния. Явки с повинной. Амнистированным атаманом Салтысом приведено еще до 30 бандитов при 1 пулемете. По сведениям ВУЧК, ожидается добровольная явка атамана Заболотного.

Одесская губерния. Раскрытие повстанческого штаба. По сведениям КВО в районе ст. Бершадь захвачен начальник штаба Повстанческих войск Херсонщины Осипенко. На допросе 11. I. Осипенко показал что штаб его группы находился в Ольгопольском районе. По всем селам в районе Одессы имеются подпольные организации этого штаба, наиболее крупные из них – в Первомайске. По словам Осипенко, в первых числах января в районе Бершадь должно было состояться совещание главарей местных банд.

Катеринославская губерния. По сведениям ВУЧК, в районе Гориновских Хуторов, в 3-х верстах от Екатеринослава, неизвестной бандой в 11 чел. был произведен 11. i. налет на обоз, везший обмундирование. Бандиты изрубили 3-х красноармейцев и захватили обмундирование.

Полтавская губерния. Оперирующая в Кобелякском уезде банда Левченко-Погорелова, по войсковым сведениям имеет хорошо поставленную разведку. Численность банды достигает якобы 100 чел. при 2 пулеметах. На днях банда получила из Екатеринослава 40 ящиков патронов. Директивы бандой получаются из Главного Повстанческого Штаба.

За кордоном

Разведупр Штаба ВСУ сообщает новые сведения о местонахождении Петлюровского штаба и отношение к нему бывших покровителей. Из захваченной копии письма бухарестского представителя Петлюры – Мацевича выясняется, что Петлюра и Правительство УНР 16 декабря находились в Тарнове, откуда якобы намеревались переехать в Вену. Петлюровская миссия в Бухаресте за неимением средств и директив находится накануне полной ликвидации. Ликвидируется также петлюровское правительство в Черновцах. Польским правительством в Бухаресте прекращено визирование украинских паспортов. Румынами надан приказ о выселении из пределов Бессарабии всех украинских беженцев. В другом румынском приказе говорится об аресте Гулия-Гуленко.

По агентурным данным разведупра, в конце декабря в районе Хорол – Оженин, что севернее Острога, находилось до 600 невооруженных петлюровцев. В район расположения петлюровцев в 20-х числах декабря приезжала французская миссия, цель ее приезда не выяснена.

В военсовете Украины

Военный Совет признал, что в настоящее время наиболее активной бандой Киевщины и Правобережья является банда Орлика, а сам он – крупной фигурой повстанчества. Банда Орлика до сего времени не ликвидирована и продолжает изворачиваться в районе, достаточно насыщенном войсками. Военсовет считает ликвидацию банды Орлика первоочередной задачей. ...

Из 273 бандитских атаманов и главарей, амнистированных в прошлом году, ушло обратно в банды 27 чел. и находится на свободе 77 чел. Военсовет признал необходимым произвести постепенное изъятие всех атаманов к весне текущего года.²⁰⁷

А в доповідній Коростенського політбюро від 9 лютого 1922 р. повідомлялося: «Сведения о банде в 300 человек пехоты и кавалерии при одном пулемете, расположена в 65 верстах западнее Овруча (спецсводка от 19. 1.) после проверки подтвердятся. Банда дожидает теплой погоды для перехода на советерриторию. 19 декабря прибыла банда в сто человек под командою Бачинского, состоящая в большинстве из жителей пограндеревень и якобы собирающаяся рыть окопы. Сведения проверяются»²⁰⁸.

²⁰⁷ ДАЖО. – Ф. П. 2. – Оп. 1. – Спр. 157. – арк. 10-11.

²⁰⁸ ДАЖО. – Ф. П. 2. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 21.

У «Информационном бюллетене Волгубчека с 14 по 22 февраля 22 г.» констатувався:

«Новоград-Волынский район. По данным уездной ЧК главари банды, оперирующей в Барановской и Рогачевской волостях – Василий Пронюк и Петр Беркута. Бандит же Петр Чекалюк состоит одним из активных членов этой банды.

Овручское политбюро от 8 февраля доносит, что по сведениям сексота установлено, что полк Татарское звено, численностью около 200 человек, при 2 пулеметах, одетых в польскую форму, вооружен винтовками, бомбами и наганами был расположен в д. Ласки и 27. 1. выступил неизвестно куда. В Лучинце формируются повстанческие отряды из добровольцев-крестьян, которые, получая обмундирование, в большинстве расходятся по домам. Дисциплина слабая и называют друг друга партизанами. В Давид-Городке (до недавна – с. Давидки) стоит польская разведка численностью в 150 человек под командованием Дубовицкого»²⁰⁹.

№ 21/258

Бюллетень секретного информационного отдела Совета Народных Комиссаров УССР

28 марта 1922 года

Хроника бандитизма

Киевская губерния. В Сквирском уезде появилась петлюровская банда под названием «Смерть». Численность банды 11 чел., атаман Худченко. В нескольких верстах от города появилась банда Трейко в 15 чел. долгое время не проявлявшая активности. Банда Гаевого в 12 чел. оперирует в Васильковском районе. В 17 верстах от Василькова появилась неизвестная банда в 34 чел. с 1 пулеметом. Банда двигается в район к северу от г. Василькова.

Волынская губерния. По сообщениям агентуры в Новоград-Волынском районе убит активнейший атаман Волыни – Соломинский. Бандой командует помощник его. По сведениям возвратившегося из плена банда состоит из 15 чел., имеет петлюровское знамя и якобы предполагает уйти закордон. В последнее время банда Соломинского произвела ряд зверских налетов. 18. III. неизвестной бандой, возможно Соломинского, был произведен налет на склад Краснопольского лесничества Нов.-Волынского района. При налете бандиты забрали около 1000 пуд. зерна.

²⁰⁹ ДАЖО. – Ф. П. 2. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 31.

По данным Волынской Губчека в районе м. Чудного Новоград-Волынского уезда председатель и члены исполкома организуют банду.

На железных дорогах

Почти на всех участках Юго-Западных жел. дорог наблюдается значительное усиление бандитизма. 23. III. 5 бандитов произвели налет на ст. Мотовиловку (20 вер. от Фастова). Бандиты разоружили агентов Угрозыска и заявили начальнику станции, что если на станцию прибудет бронепоезд, то он будет расстрелян. На станции бандиты разделили всех пассажиров на группы: украинцев и великороссов, последним было заявлено, что если они будут вывозить хлеб из Украины – то они заплатят за это своими головами. Украинцы в ответ кричали «Ура» и «Ще не вмерла Україна». 17. III. на ст. Криштоповку налетела банда Соколова в 50 чел., обезоружила караул, забрала 200 патронов.²¹⁰

Выводы к Бюллетеню от 20 апреля 1922 года

Изучая современный бандитизм по сводкам всех органов, ведущих борьбу с бандами, надо отметить быстрый рост как количества бандитских группировок, так и численного его состава. Весенняя вспышка бандитизма, о которой говорилось на последних заседаниях Военного Совета Украины началась параллельно с ростом численности бандитов, наблюдается возврат атаманов к прежней тактике накопления боевой силы и удара в область хозяйственной жизни Республики. Крайне участились случаи налетов на мельницы, сахарные заводы, железнодорожные станции, пути и т. д. По сведениям ГПУ, за 40 дней (по 12. IV.) бандиты совершили 14 налетов на сахарные заводы... По данным Уполнаркомпути за 10 первых дней апреля бандиты совершили в 15-верстной полосе железных дорог 20 налетов, 14 из которых были направлены на Волисполкомы, сахарные заводы и ссыпные пункты в районе жел. дорог и 6 – непосредственно на железнодорожные сооружения. Все эти факты говорят о том, что бандитское движение снова преследует политические цели.

Террор бандитов местных органов власти принимает организованный характер, выливаясь в форму разгрома исполкомов и убийства отдельных работников. Одна милиция потеряла за 40 дней 83 чел. убитыми в порядке бандитского террора, и 25 чел. ра-

²¹⁰ ДАЖО. – Ф. П. 2. – Оп. 1. – Спр. 157. – арк. 50-51.

ненными. Состав милиции больше чем на 1/3 ненадежен. За март и начало апреля ушли в банды 2 начальника уездной милиции, 1 начальник районной милиции и 10 милиционеров (в 10 губерниях). В Подольской губернии из 3300 милиционеров 2400 чел. признаются ненадежными. Милиция требует основательной чистки²¹¹.

№ 22/259

Бюллетень

секретного информационного отдела Совета Народных Комиссаров УССР

22 апреля 1922 года

Хроника бандитизма

Бандитизм заметно усиливается. По сравнению с 1 февраля количество банд увеличилось с 9 до 34; их состав возрос с 150 до 1100 чел. Появился ряд новых группировок.

На Правобережье, в Подольской, и в частности Волынской, Киевской и Кременчугской губ. атаманы до сих пор еще связаны с остатками разбитого к.-р. подполья. Террор с их стороны все усиливается.

На Левобережье, в Николаевской, Полтавской и Донецкой губерниях растет голодный бандитизм, принимающий политическую окраску.

Состав милиции, которая должна играть исключительную роль в борьбе с современным бандитизмом, на 1/3 ненадежен.

Киевская губерния. Появившиеся в первой половине апреля группировки сконцентрировались главным образом в Фастовском, Сквирском, Васильковском, Каневском и Переяславском районах. Наибольшую активность проявляет банда Гаевого в 12-15 чел. Банда быстро передвигается, держась однако в границах Васильковского уезда. 28. III. банда совершила налет на мельницу в 12 вер. от Василькова. Кроме Гаевого в Васильковском районе оперируют еще две банды: Павленко (Злисть) – в 12 чел. и Коваленко – в 10 чел. В Киевском районе оперирует банда Кравченко в 12 чел., скрывающаяся в районе м. Корсунь. В Переяславском уезде большую активность проявляет банда Трояновского в 25 штыков и банда Луценко в 20 штыков. В Сквирском районе по прежнему оперирует Трейко с отрядом в 15 чел., а в Фастовском – банда братьев Худченко в 11 штыков. В Чернобыльском районе

²¹¹ДАЖО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 157. – арк. 65.

скрывается атаман Струк с отрядом в 6 чел. По военным сведениям в Киевской губернии оперируют 11 банд общей численностью в 130 штыков.

Подольская губерния. Весенняя вспышка бандитизма более всего заметна в Подольской губернии. Почти во всех уездах появились организованные, политически окрашенные банды, численный состав которых в первой половине апреля обнаружил несомненную тенденцию к увеличению, есть уже банды в 50-60 человек численностью. Наиболее активной является банда Левченко в 12-20 чел. численностью, видимо связанная с подпольными организациями. Эта банда непрерывно перебрасывается из района в район и по сведениям ГПУ с 4 по 7 апреля она охватила в своих операциях Ямпольский, Ольгопольский, Гайсинский, Брацлавский уезды. Несмотря на непрерывное преследование банда Левченко совершает налеты, убила около 15 отдельных красноармейцев, 5 советских работников, разграбила воинский обоз, разгромила Ситковский сахарный завод и т. д. В Летичевском уезде появилась банда Орла в 60 штыков, также поддерживающая, по видимому, связь с подпольем. 5. IV. банда сбила сторожевое охранение Артиллерийской школы в вер. от Летичева и захватила 20 лошадей. В Брацлавском районе появились 2 банды: Ярового в 15 сабель и Сирко в 10-15 сабель. В Ольгопольском районе оперирует банда убитого главаря Коваленко в 40 сабель с 2 пулеметами и неизвестная в 12 сабель. В Литинском районе продолжает свои операции банда Гальчевского в 25 штыков и с одним пулеметом. Известный главарь Артем Онищук вновь организует банду в Брацлавском районе. Всего в губернии оперируют 8 банд (общая численность 310 штыков и сабель).

Волынская губерния. Заметного усиления бандитизма не наблюдается. Имеющиеся банды большей активности не проявляют и в большинстве случаев скрываются либо вреди местного населения, либо в лесах. Наиболее активной бандой надо считать отряд Хамчука, сменившего убитого атамана Соломинского. Численность отряда – 10 штыков и 20 сабель. После перестрелки 6. IV. с нашим отрядом у м. Ново-Мирополь в Полонском уезде, банда эта рассеялась в лесах. В Овручском районе по прежнему оперирует шайка Герася-Грозного в 15 штыков. В начале апреля в этом же районе появи (далі текст обірван, друк через копірку відбився)²¹².

²¹²ДАЖО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 157. – арк. 68.

№ 23/260

Бюллетень

секретного информационного отдела Совета Народных Комиссаров УССР

28 апреля 1922 года

Бандитизм продолжает усиливаться. Организованные политически окрашенные банды снова возвращаются к тактике действий многочисленными отрядами.

Киевская губерния. Наибольшую активность продолжает проявлять банда Гаевого, группирующаяся в Васильковском районе. Около 18. IV. в банду Гаевого влился отряд главаря Монохи, после чего деятельность банды заметно оживилась. При одном из налетов в районе Боярки (у Киева) Гаевой оставил расписку с подписью «Атаман действующей Армии Глубокого Яра». Численность банды возросла до 30 чел. в Богуславском районе банда Кравченко-Вовка, численность которой возросла по не вполне проверенным данным с 15 до 60 чел. 15. IV. банда совершила налет на ст. Таганча. В Чернобыльском районе появилась банда Струка, соединившаяся с оперировавшей в уезде шайкой Шпака: численность банды 25 чел., командует ею Струк.

11. IV. в Бердичевском уезде была произведена операция против банды Кравченко-Пугача, во время которой было захвачено 19 бандитов, в том числе и начальник банды; в Сквирском районе убит атаман Кученко; в Каневском районе совершенно ликвидирована банда Смокило, причем он убит.

Подольская губерния. Заметно оживился бандитизм в Ольгопольском уезде. По сведениям ГПУ в уезде появился известный атаман Салтис, собравший банду в 50 чел. 16. IV. банда произвела налет на Ольгополь, где обезоружила милицию, захватила у последней 10 винтовок, разграбила склад райпродкома и освободила из дома принуд. работ 25 арестованных²¹³.

У травні 1922 р., як свідчили секретні документи Волинського ГубЧК, фактично сформувалася структура ВПА (призначення начдивів і нач. суду)²¹⁴.

Але цьому ще передували такі події. За свідченнями О. Миськова, вдруге Петрик, Лука Костюшко і «хтось із Дідковичей» прибули

²¹³ ДАЖО. – Ф. П. 2. – Оп. 1. – Спр. 157. – арк. 69.

²¹⁴ ДАЖО. – Ф. П. – 2. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 206.

до нього навесні 1922 р. Того, хто прибув із Дідковичів, відправили потім із Високої Печі за кордон з пакетом до полковника Ступницького через Любар і Старокостянтинів. Лука Костюшко призначив Миськова на посаду сотенного командира і дав завдання набрати штат службовців для Житомирського повіту для зайняття посад після вигнання більшовицької влади. Військову владу командира сотні Миськов поєднував із визначеною для нього посадою (у перспективі) повітового комісара²¹⁵. Також він повинен був поширювати відозву «Дванадцята година», яку привезли Петрик і Костюшко. У ній, зокрема, йшлося: «Селянський дядько. Проснись, встань, коло себе оглядись, що ти був і що ти є. тепер підходить ця година, в цей час мусить бути кожний з нас людина, кожний мусить взятись і вигнати ворога зі своєї хати, двері взяти в свої руки міцно і знати, кого в хату пускати. Хай знає, хто б не прийшов би, що селянин, син України, двері своєї хати держить міцно в своїх руках. Гуртуйтесь, об'єднуйтесь. Геть тіх! З хати. З села, з повіту, з губернії, від матері нашої України, тіх, котрі збирають хліб, що не сіяли, забирають худобу, що не гляділи, а все з нашого краю вивозять». Відозва мала підпис: «Вартуючий козак із-за кордону».

Про тенденцію хвилеподібного наростання українського повстанського руху з весни 1922 р. говорилося у секретних документах радянських спецслужб:

Бюллетень секретно-інформаційного отдела Совета Наркомисара УССР

№24/261

26 мая 1922 г.

Обзор бандитизма на Украине

(по данным штаба ВСУ)

В то время, как во второй половине апреля бандитизм рос гигантскими шагами, в первой половине мая этого отметить нельзя. Начиная с марта замечалось усиление бандитизма по всей Украине, главным образом на Правобережьи. К 15 февраля на территории Украины по КВО (Київському військовому округу) числилось 121 штык, 30 сабель, к 15 мая – 877 штыков, 195 сабель и 11 пулеметов. По Харьковскому военному округу к 13 февраля – 97 штыков, 15 сабель, к 15 мая – 115 штыков и 50 сабель. Количество банд вообще не возросло, но они все пополнили свой состав и увеличились.

²¹⁵ Волынский пролетарий. – 1923. – 10 декабря. – С. 3.

Киевский военный округ. Оживление бандитизма главным образом на неблагополучную не только в КВО, но и во всеукраинском масштабе Подольскую падает например, 30 или 25 % всего наличного состава оперирующих на Украине банд. Здесь действует наиболее сильная банда Гальчевского, так неожиданно выявившая себя в средних числах февраля. Эта банда по-видимому соединилась с бандой Березовского, действующей в Летичевском районе. Преследование пока не дало должных результатов. Есть данные, что эта банда Гальчевского-Березовского имеет связь с границей и оттуда идет просачивание бандитов. Второй наиболее активной бандой в районе Подольской губернии можно считать банду Левченко. В последних числах апреля эта банда, по слухам, благодаря ранению Левченко, не проявляла себя, точно также и в начале мая, но уже 12 мая она произвела налет на ж. д. станцию, причем якобы насчитывала до 100 чел. В Ольгопольском районе действует банда Салтыса и ряд более мелких.

В Новоград-Волинском уезде наиболее крупной считалась банда Воробьева, действующая и в Олевском районе. Теперь оказалось, что сведения о ней преувеличены и она насчитывает всего 9 чел. В Олевском районе действует 6 или 7 банд такого размера, преимущественно уголовного характера. Здесь можно еще отметить остатки банды Соломинского, петлюровского характера, поддерживающей связь с границей и служащей промежуточной связкой с бандами, расположенными глубже на Украине.

В Киевской губернии после разгрома банды Орлика нет крупных банд, но продолжают себя проявлять ряд атаманов, отмеченных еще в прошлом году. Так, по последним, еще не проверенным данным, из-за границы явился Струк, действующий севернее Малина. Из группировок Мордалевича – Орлика уцелел Бондарчук с 15 штыками, а также Трейко и Кравченко. Наиболее активной бандой является другая Кравченко в районе Таганчи и Корсуня. За последнее время эта банда себя не проявляет, также и группировка петлюровского атамана Черного, действовавшего в Переяславском районе.

Вторая по неблагополучию в КВО является Кременчугская губерния. Если здесь нет сейчас серьезных группировок, то в этом сказался разгром Холодного Яра²¹⁶.

Ще один документ – «Из докладов губвоенсовещания», датований теж 26 травня 1922 р. доповнює попередню інформацію:

²¹⁶ ДАЖО. – Ф.П. 2 – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 78.

«По сведениям ГВО на территории Подольской губернии оперируют 2 крупные банды – Орла-Гальчевского и Складынь-Сикорского. Банда Орла-Гальчевского насчитывает до 75 чел., она разбита на группы в 30, 28 и 12 чел. под командой Федорука, пеших и конных. Банда оперирует в уездах Винницком, Летичевском, Литинском и переходит в Жмеринский и Ново-Ушицкий. Банда великолепно одета, вооружена и имеет прекрасных лошадей. За последнее время делала массу налетов на сыпные пункты. Во многих волостях Летичевского уезда крестьяне сочувствуют бандитам.

Вторая крупная банда на Подолии Складынь-Сикорского, оперирующая в Брацлавском, Гайсинском и Ольгопольском районах. Насчитывает банда 40-50 чел., хорошо одетых и вооруженных. Откуда она появилась, сведений нет. Есть предположение, что бандиты по одиночке перебрались из-за границы. Очевидно, в эту банду влилась часть разгромленной банды Левченко.

Кроме этих банд существует еще банда Серко, насчитывающая 12 чел. Большой активности она не проявляет. По последним сведениям ГВС, на днях должно быть совещание всего командного состава банд в Литинском уезде.

В уездах Черниговской губернии – Городнянском, Козелецком, Сосницком и Черниговском оперируют банды Гаврильчука, Рака, Козла. Оживление бандитизма на Черниговщине Губвоенсовещание относит за счет недостаточно углубленной его ликвидации в прошлом году. Уничтоженный на поверхности бандитизм и почти незатронутый остался внутри села, что подтверждается открытием ряда Повстанкомов в Черниговском, Городнянском, Конотопском, Нежинском, Козелецком и Остерском уездах. Общее количество арестованных членов Повстанкомов достигает пока 150 чел., из них 80 % петлюровская интеллигенция – учительство, студенчество и бывшие офицеры. Остальная часть – кулацкий элемент. У арестованных обнаружено значительное количество оружия и патронов. Организация эта, несомненно петлюровской окраски, имела связь с другими губерниями и закордоном.

Существование этих Повстанкомов можно отнести к широкой поддержке и сочувствию бандитизму со стороны значительной части кулацкого элемента, у которого еще не вышиблена охота поддерживать бандитов. В данное время на Черниговщине банд с политической окраской – 4. В Новгород-Северском уезде банда Муравьевца в 12 чел., в Козелецком уезде – банда Хижняка в 14 чел.

при 4 пулеметах, в Черниговском – банда Васильченко в 12 чел. и в Городнянском – банда Ющенко в 20 чел., из коих 7 кавалеристов. Банда Муравьевца появилась недавно и проявляет себя активно. Банда Васильченко, проявлявшая активность, теперь разбита, причем два бандита захвачены. Банды Ющенко и Хижняка себя не проявляют и держатся выжидательной линии, скрываясь по хатам в своих селах»²¹⁷.

Влітку боротьба повстанських загонів набуває більшої активності і гостроти, зростає чисельність повстанців. З «Оперсводки Бандоотделения Волгуботдела ГПУ» за 15 червня 1922 р. дізнаємося про зафіксовані радянськими спецорганами факти національно-визвольної боротьби українців:

Житомирський район. По донесенню міліції, встановлено, що банда, проходивша в ніч на 8 юнія через лес Старо-Чудновського лесничества была неивестной численности... Одеты бандиты в штатское и назавают себя «повстанцами». Что бандитов было в лесу больше, можно заключить из того, что они перекликались с другими посредством свистков.

Полонський район. По донесенню Уполномоченного Краснопольского участка в ніч на 9 юнія в с. Троща (10 верст севернее Краснополя) он был обстрелян бандитами, причем лошадей подводчика убита. По тем же данным, в ніч на 11 юнія банда численностью в 50 человек неизвестного наименования ограбила Молочковский кульсовхоз, где ими забран живой и мертвый инвентарь, после чего банда направилась в Романовскую волость.

По донесенню Уполномоченного Любарского участка, неизвестная банда численностью в 5 человек, хорошо вооруженных, забрала в плен Начрезерва міліції 4-го района и скрылась по направлению села Врублевки (5 верст южнее Романова). Банда преследуется.

Новоград-Волинський район. По данным нач. отделения, по донесенню Уездвоенотдела Курненской волости, в ніч на 4 юнія неизвестная банда численностью 9 человек около деревни Грузловцы (тепер село Грузливець. – Г. М.), обстреляв сотрудирика Волюеноотдела, скрылась в неизвестном направлении. Банда именуется себя «Не журись»²¹⁸.

Згідно аналітичної довідки радянських спецорганів «Обзор деятельности Волинской организации ГПУ за май, юнь 1922

²¹⁷ ДАЖО. – Ф. П. 2. – Оп. – 1. – Спр. 157. – Арк. 80.

²¹⁸ ДАЖО. – Ф. П. 2. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 150.

года», «общее состояние Волинской губернии, несмотря на развивающийся уголовный бандитизм, продолжает оставаться удовлетворительным. Количество банд на территории губернии в отчетном периоде увеличилось почти в два раза, но все они, за небольшим исключением, носят уголовный характер. Наблюдаются единичные случаи убийства партийных и советских работников, бывают налеты на заводы, предполагающиеся к пуску»²¹⁹.

Але треба зауважити, що радянські спецслужби, намагаючись применшити кількість повстанських загонів, організованих для боротьби проти радянського режиму, значну частину з них зараховували до числа кримінальних. Безперечно, такі теж були, але без ідеологічної основи своєї діяльності вони існували короткий час і, або розпадалися, або досить швидко ліквідовувалися радянськими силовими структурами. Повстанські ж загопи з політичною програмою були стійкіші і чисельніші. Яскравим прикладом є Волинська Повстанська Армія.

Цікавими є свідчення ще одного активного діяча повстанського руху, співорганізатора мережі осередків ВПА Андрієвського. Він, зокрема, повідав: «Вступивши в організацію у Трощі, я застав наступних учасників-керівників: 1) Мельник (начальник бойового відділу); 2) голова повстанського комітету (прізвища не назвав); 3) Василь Грунтенко, член повстанського комітету; 4) Максим Чміль, теж член комітету; 5) Марко Стадник, начальник контррозвідки і член комітету; 6) Павло Гребенюк, член комітету і керівник господарською частиною; 7) Тарас (прізвище не запам'ятав), член комітету і 8) Андрій Масливець (громадянин села Троща), командир кінної сотні. Я одержав наказ відправитися у район Янушпільської, Озадівської і П'ятківської волостей. Я відправився у Галіївку і створив чоту згідно інструкції штабу ВПА. Із Галіївки перебрався у село Бабушки П'ятківської волості і там зв'язався з організацією, створеною раніше Павлом Кузьмінським і Опанасом (кравець, прізвища якого не пам'ятаю). В Озадівській волості був тільки в одному селі Коровинці і розмовляв на тему організації із Сидором Слуковським, який боявся узятися за цю справу, а порадив зв'язатися з підпільною організацією УКП, звернутися до громадянина Лабунця. 20 липня [1922 р.] повернувся до Трощі. 23 липня здійснили наліт на станцію Чуднів, зайняли там караульне приміщення, “розвантажили” склади. На зворотньому шляху була перестрілка

²¹⁹ ДАЖО. – Ф. П. 2. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 107.

з міліцією і загинув Мельник-Тарган. Після смерті Мельника було обрано новий штаб: 1) отаман; 2) начальник штабу Василь Грунтенко; 3) помічник отамана Андрій Масливець; 4) ад'ютант і він же зв'язковий Онищук Кирило Феодорович»²²⁰.

З розповіді Андрієвського також дізнаємося, що в організації воєнної підпільної мережі і підборі людей на посаду в українській, відновленій незабаром, владі допомагав йому Андрій Мороз, студент Житомирського інституту народної освіти. Територія їхньої діяльності поширювалася на П'ятківську, Троянівську і Чуднівську волості. Андрій Мороз мав намір підключити до цієї роботи теж студента Житомирського ІНО Івана Безвершука, громадянина села Пилипи, який допоміг би у переговорах із мешканцем с. Бейзимівки Іларіоном Мельничуком, де ще навесні 1922 р. заснував організацію Мельник. «Безвершука уповноважили бути командиром П'ятківської ватаги, дали йому копії інструкцій штабу ВПА і наказ по бригаді». Потому, як свідчив Андрієвський, вони разом із Грунтенком відправилися у Карпівці до Недашківського, «де застали невідомого їм священика і Михайла Зубченка, який щойно повернувся із Польщі». Останній повідомив, що «в районі Острога на кордоні є загін Гопанчука і що Гопанчук пропонує перейти до нього... Мене [тобто Андрієвського] Недашківський призначив командиром Житомирської бригади». Після побачення із Недашківським Андрієвський разом із Грунтенком, який одержав повноваження начальника штабу Житомирської бригади, відправилися у район цієї бригади, який складався із трьох сіл: Галієвки, Бейзимівки, Бабушок. У серпні 1922 р. Андрієвський і Грунтенко, за порадою члена осередку у селі Бабушки Діонісія Пастернака, звернулися до його рідного брата, який мешкав на хуторі Подолянці і раніше служив 1919 р. у штабі Оскілка, щоби той організував Чуднівську волость.

У той же час Андрієвський і Мороз проводили роботу у Троянівській волості. Запропонували приєднатися учителю Господарчуку Степану Васильовичу, спілкувалися з Дациком Андрієм Корнійовичем. До останнього прийшов Желудько, випускник педшколи. Вони разом приступили до створення організації, сформували штаб, до складу якого, за свідченнями Андрієвського, увійшли: 1) Дацик Андрій, командир Троянівської ватаги; 2) Березюк Іван Тимофійович, ад'ютант; 3) Желудько, старший зв'язковий; 4) Гладкий, командир сотні.

²²⁰Волынский пролетарий. – 1923. – 10 декабря. – С. 3, 4.

Дацик повідомив Андрієвському і Грунтенку, що у Троянові є підпільна друкарня, облаштована Іпатом Колесником для друкування прокламацій і відозв до населення. Ці листівки писав Петрик, а після сформування штабу Житомирської дивізії тексти прокламацій одержували з Житомира. Командиром дивізії був Гончаренко. За наказом останнього Андрієвський і командир Троянівської волості Дацик обійшли ряд сіл Житомирського повіту. У Ляхівцях бачилися з Терентієм Масловим, якому було доручено утворити підпільну організацію в своєму селі. Маслов Терентій повідомив, що він створив чоти у с. Головинці і хуторі Залізняк, кількістю 5 осіб у кожній і вручив список Троянівської ватаги.

Отже, на початок осені 1922 р. було створено 4 дивізії з ватагами і чотами.

Повстання намічалось на жовтень 1922 р. перед цим, на Покрову, у будинку Луки Костюшка відбулася остання нарада, на якій ще раз узгоджено план дій. Згідно книги спогадів Р. Ерема, по першому напрямку Коростень-Київ рухаються полковник Сухотін із сотником Стащукком і займають станції зі ст. Тетерівка включно. По другому напрямку Коростень-Житомир діють полковник Проценко із сотником Львовичем і займають станції по Черняхів включно. По третьому напрямку Коростень-Мозир іде полковник Пашинський із сотником Бехом і заволодівають станціями по Єльськ включно. По четвертому напрямку Коростень-Шепетівка веде повстанців отаман Волинець і займає станції по Звягель включно. По п'ятому напрямку - Коростень-Сарни рухається отаман Петрик і займає станції до Олевська включно. Передбачалося по всьому руху повстанських груп підривати мости через річки Уж, Тетерів, Здвиж, Ірпінь, Тростяницю, Жерев, Норин, Желонь, Уборть, Пергу, Случ, розбирати залізничні колії, псувати лінії зв'язку. Було затверджено і місця розміщення штабів, які координуватимуть дії ударних груп. Головний штаб ВПА розташовувався у Коростені, штаб мозирської групи – Овруч, штаб київської групи – Малин, штаб житомирської групи – Турчинка, штаб Шепетівської групи – Яблунець. Наказним отаманом головного штабу Панас Петрик призначив Луку Костюшка, сам Панас Єрмолайович повинен був перебувати в Олевську з метою підтримання зв'язку з армією УНР, яка готувалася перейти кордон у зручний момент повстання.

Передбачалися і подальші дії після успішного результату спільного виступу: зачистити українську землю від більшовиць-

ких і ворожих УНР елементів, відновлювати мости, колії і лінії зв'язку, організувати українську цивільну владу, забезпечити охорону і правопорядок.

Але чекісти у період з 20 по 22 жовтня арештували керівних діячів ВПА, зірвавши повстання, яке так ретельно готувалося. У матеріалах судової справи над ними зазначалося:

«На кого опирається петлюровщина – почти исключительно на сельскую интеллигенцию в лице некоторой части учителей, попов, лесничих и т. д., а затем на студентов и учащуюся молодежь средних учебных заведений, проникнутых шовинистическими тенденциями.

Как возникла организация. После разгрома тютюнных банд, в прошлом году, остатки тютюнных расбросались по селам и деревням. В среде этих разбежавшихся была также тройка, которая в случае успеха налета Тютюника должна была организовать петлюровскую власть в занятых местах. Главарь этой тройки некий генерал Белинский сам взорвался бомбой, второй сбежал за кордон, а третий пропал без вести. Позже выяснилось, что этот третий некий Панас Емельянович Петрик, и есть тот самый организатор ликвидированного нами теперь повстанчества.

Главарь банды. Скрывшись в с. Дидковичах (Коростенского уезда) Панас Петрик завязал сношения с неким Лукой Костюшко, бывшим матросом, состоявшим во времена петлюровщины сельским старостой. Эта пара стала создавать петлюровскую ячейку, основой для которой служили учителя, бывшие петлюровские офицеры, жители этого села. Сеть ячеек стала распространяться на соседнюю Татарновичскую волость, вовлекая в организацию фельдшеров, учителей, агрономов, лесничих и т. д. Разбросав сеть таких ячеек по Коростенскому и Овручскому уездам, Петрик и Костюшко стали расширять и углублять свою работу, вовлекая в движение кулачество и местных бандитов, как Еркача, Зубрия и прочих головорезов.

Центральный повстанческий штаб Полонщины между тем, совершенно независимо от организаторов, действовавших из с. Дидковичи, в с. Троща стали организовывать центральный повстанческий штаб Полонской дивизии. . »²²¹.

Останній документ по справі членів Волинської Повстанської Армії датований 22 грудня 1922 р. :

²²¹Волинский пролетарий. – 1922. – 14 листопада.

Информационный бюллетень
оперативной сводки Волынского Губчека, 22. XII. 1922
Заключение

1922 года декабря 5 дня согласно приказа ПП ГПУ УССР на Правобережья за № 154 от 28 ноября с/г мы, представители Волгубкома, т. Шмидт и уполномоченные ПП Иванов и Малышев, ознакомившись с агентурно-следственным материалом и арестованными по делу ВПА, пришли к следующему заключению:

Организация ВПА фактически начала существовать 1. V. 22 г. (назначение начдивов и нач. суда).

К моменту влития сексотов Волгуботдела ГПУ в организацию ВПА (27. X. 22) таковая существовала в объеме Штаба Армии, дивизии Коростеньской, Овручской, Полонской и Житомирской бригады (показания Длугопольского и остальных начдивов)

Цели и задачи организации – свержение соввласти на Украине.

До влития сексотов в ВПА организацией произведен ряд налетов и ограблений (показания Длугопольского и связного Мартынова)

Штаб ВПА имел связь с бандой Гарася (обнаружены приказы ВПА у убитого брата атамана Гарася).

Ликвидация организации ВПА была произведена своевременно, так как организация начала ставить себе более активные задачи, с одной стороны, в связи с моментом (вроде сбора продналога и призыв) и, с другой стороны, с мнимым увеличением благодаря так называемому слиянию с Житомирской Петлюровской подпольной организацией.

Ликвидация произведена вполне удовлетворительно (изъято 95% командирского состава организации).

Следствие производится усиленным темпом – опрошены все из предварительно арестованных, освобождено непричастных 75, маловажных 98 и подлежит освобождению в ближайшем 150 чел. (Щоправда, пізніше НКВС пригадало факт їхнього арешту і репресувало в 1937 – 1938 рр. – Г. М.)

К аресту бежавших были приняты все меры.

Примечание: до 1. V. 22 года с ноября 21 года хотя ВПА как таковая не существовала, но проводилась руководителями интенсивная работа по ее созданию. Полонская дивизия, не связанная с Петриком, существовала в качестве Трощенской Петлюровской организации.

Член бюро Волгубкома

Уполномоченный ПП (підписи написані нерозбірливо. – Г. М.)
Наведені документи розкривають підготовку воєнного виступу свідчать, наскільки гострим було несприйняття радянської влади українськими селянами і сільською інтелігенцією.

Незважаючи на арешт чільних діячів ВПА, національно-визвольна боротьба ще продовжувалася. З офіційного документа, який мав гриф «таємно» дізнаємося:

«Дислокация банд, оперирующих на территории Волынской губернии по состоянию на 14. 11. 1922 г.:

Банда Соломинского в 10 – 12 человек при ручном пулемете. Район оперирования – Полонский район.

Банда, именующая себя бандой Орлика и Чекалюка в 16 – 20 человек. Район оперирования – Новоград-Волынский и Коростенский районы.

Банда Гарася в 19 человек. Район оперирования – Овручский район и граница Минской губернии²²².

У повідомленнях, датованих груднем 1922 р. згадуються також повстанські загони під керівництвом отамана Дергача – Грізного у кількості 7 осіб і під орудою отамана Невмержицького, які діли на території Овруцького повіту.

Про інші групи повстанців розповідалося у документі під назвою «Оперсводка 3-го отделения СОЧИ Волгуботдела ГПУ к 17 часам 23. X. 22 г.»:

Житомирский район. По данным милиции 14. X. в районе Андрушевской волости была банда численностью 12 всадников под предводительством некоего Дубового, которая появилась из Минковецкого леса. В 12 часов того же дня означенная банда была в селе Гардышевка где забрала из экономии 40 пудов овса и намеревалась разгромить квартиру проживающего в том селе милиционера, но, ввиду поднятой тревоги, банда скрылась по направлению Киевской губернии.

Новоград-Волынский район. По данным Начуездотделения, банда Заики продолжает оперировать в районе Пищевской волости, проявляя в последнее время свою деятельность исключительно грабежами с целью наживы. По тем же данным, в районе Эмильчинской волости оперирует шайка численностью 8 человек, предположительно Лисицкого, в которой принимают активное участие Шепель, Каленник, Филоненко, Дмитренко, Власюк, Гром и Суй.

²²² ДАЖО. – Ф. П. 2 – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 15.

Коростенский район. По данным Уездуполномоченного, банда Грома продолжает оперировать на границе Новоград-Волынского и Коростенского уездов. Из остальных районов сведений не поступало.

Нач. Волгуботдела ГПУ Гольшев

Нач. СОЧИ Шаров

Нач. КРО Москвин²²³

Жорстокі дії проти представників більшовицької влади і червоноармійців стали відповіддю на інструкцію керівника радянського уряду в Україні Х. Раковського щодо репресій проти українських повстанців і населення, яке їх підтримувало. Цю інструкцію ретельно виконували понад 30 тисяч чекістів в Україні і сотні тисяч військових регулярних частин Червоної армії.

Яків Гальчевський (відомий як отаман Орлик), діяльність якого поширювалася і на Житомирщину, так пояснював мотиви боротьби українських повстанців: «У кожного з нас розстріляли рідних, близьких. У мене є козак... за його повстанську діяльність більшовики у серпні 1921 р. застрілили його брата Давида. Цього ж року спіймали сестру Уляну, катували її, згвалтували. Живою засипали в ямі, яку вона сама собі викопала. Минулого року, допитуючи Гриця Антонюка за його синів, мучили: відрізали вуха, викололи очі, вивезли за сіло і затоптали в болото. Таких випадків мільйони. У кожного з нас накіпіло на душі»²²⁴.

З 1921 по 1923 р. існувала також Ємільчинська підпільна організація на чолі, як свідчать документи ДПУ, із поручиком петлюрівської армії Ярощуком, «з яким була пов'язана місцева інтелігенція, що підтримувала цю організацію морально. Мета організації – підняття в районі Ємільчино озброєного повстання у момент приходу з-за кордону тютюниківських банд...»²²⁵. Далі в документі йдеться про те, що, арештувавши Ярощука, чекісти зірвали повстання, але окремо зауважується: «однак організація не розпалася, а залишилася у підпіллі і місцева інтелігенція продовжувала підтримувати з нею зв'язок, причому у момент загострених взаємовідносин СРСР із західними країнами підтримка організації даною групою інтелігенції ставала активнішою. Навесні 1923 р. у зв'язку із ймовірною інтервенцією чи війною, організація почала виявляти ін-

²²³ ДАЖО. – Ф. П. 2. – Оп. – Спр. 152. – Арк. 202.

²²⁴ Цит. за: Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб / Дмитрий Веденеев. – К., 2008. – 432 с. – С. 38.

²²⁵ ДАЖО. – Ф.Р. 5013. – Спр. 30795. – Арк. 5.

тенсивність, внаслідок чого Волгубвідділом було здійснено арешти осіб, які брали у цьому участь»²²⁶. Арештували Маркіна Василя Семеновича, Третякова Костянтина Гавриловича, Волькенштейн Валентину Михайлівну, Косменка Миколу Васильовича, Ветлянда Едуарда Готлібовича, Кузина Омеляна Івановича, Русецького Олександра Андрійовича, Ковальчука Павла Калениковича, Пінчука Никодима Корніловича, Лозка Василя Івановича, Подчашинського Віталія Івановича, Зінченка Лазаря Георгійовича. Щодо кожного у документі є інформація біографічного і політичного характеру. Зокрема про Маркіна В. С.: «син священника Волинської губернії, із колишніх спадкових почесних громадян, лікар, вік 38 р., мешкає у м-ку Ємільчине. Майнове становище батька – 15 десятин землі, підданство – УСРР, в арміях не був, під судом не перебував. За наявними відомостями, підтримував зв'язок із петлюрівськими організаціями, влаштовував вечоринки, на які збиралися усі підозрювані у петлюрівщині особи»²²⁷. Щодо Третякова К.Г., медфельдшера, також розповідається як про організатора таємних зібрань осіб, «які підозрюються у петлюрівщині». Волонштейн В. М., 46-річна акушерка, як говориться у документі, була учасницею цих зібрань.

Волинський губернський відділ ДПУ подав клопотання перед НКВС і волинським губернським прокурором про вислання до Сибіру 12 членів організації.

Уродженець с. Верхівні Сквирського повіту (тепер Ружинського району) 85-літній професор Павло Вакулук розповів автору книги, що керівник повстанського загону Бабич узявся за зброю, бо його дружину і дітей закололи багнетами червоноармійці. Його загін координував дії з ще одним отаманом – Трейком, воюючи проти радянської влади на території сучасних Андрушівського, Ружинського, Сквирського та Погребищенського районів.

Крім того, існувала на території Житомирщини мережа підпільних воєнізованих організацій «Гуляй Воля» (у селах Бердичівського та Погребищенського повітів). Так, у серпні 1923 р. за причетність до цієї організації був арештований Поліщук Павло Митрофанович, учитель, який мешкав у селі Обухівка Бердичівського повіту.

З кінця 1922 р. повстанський рух йде на спад. Зменшилася кількість і загонів, і самих повстанців. Це було зумовлене рядом

²²⁶Там само.

²²⁷Там само. – Арк. 6.

факторів: терор голодом, який організувала радянська влада і позбавила можливості українських селян надавати продовольчу підтримку повстанцям; планомірна реквізиція зброї в українського населення; оголошена радянською владою амністія, якою скористалися близько 10 тисяч повстанців в Україні, і перехід до нової економічної політики, яка зменшила гостроту несприйняття радянської влади.

Саме тому, що і 1922 року боротьбу проти радянської влади вели ті ж повстанські загони, які утворилися ще в 1919–1921 роках і стояли на засадах відновлення УНР, а також вояки Армії УНР, які не емігрували, а залишилися для продовження боротьби, підтримуючи зв'язок з українським урядом в еміграції, цілком виправдано розширити хронологічні рамки Української національної революції до 1922 р.

Біографічний словник учасників Української національної революції 1917—1922 років, життя яких пов'язане з Житомирщиною

Алмазов Олекса Дмитрович (6.01.1885 – 13.12.1936) – генерал-хорунжий Армії УНР. З 1 січня 1918 р. – командир окремої кінно-гірської батареї Гайдамацького Коша Слобідської України військ Центральної Ради. У середині лютого 1918 р. у бою під Бердичевом одержав поранення в ногу. 15 березня 1918 р. його батарея була реорганізована у Запорізький кінно-гірський гарматний дивізіон Окремої Запорізької дивізії військ Центральної Ради. Цей дивізіон неофіційно називали «Алмазівським». Із серпня 1921 р. був підвищений до звання генерал-хорунжого Армії УНР. По завершенні національно-визвольних змагань переїхав до Луцька, де і пройшло його подальше життя¹.

Антончук Демид (роки життя точно не встановлені) – полковник Армії УНР. У 1918 р. був Житомирським повітовим комендантом. У 1920-х – 1930-х рр. жив на еміграції в Румунії².

Архипович Микола Георгійович (06.12.1869 – ?) – генерал-хорунжий Армії Української Держави. Народився у м-ку Радомисль Київської губ. (тепер м. Радомисль Житомирської області). З 12 березня 1918 р. до січня 1919 р. входив до складу державної комісії з організації української армії³.

Атросенко Павло Трохимович (роки життя точно не встановлені) – полковник Армії УНР. З 13 серпня 1920 р. – командир 11-го Сірожупанного куреня 4-ої бригади Волинської стрілецької дивізії Армії УНР. По завершенні національно-визвольних змагань жив у Польщі⁴.

¹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 6-7.

²Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 8.

³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 10.

⁴Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 10.

Афнер Григорій Парфентійович (01.03.1890 – ?) – сотник Армії УНР. У 1920-1921 рр. служив у штабі 5-ої Чорноморської бригади 2-ої Волинської дивізії Армії УНР. З кінця 1921 р. жив у Польщі, а з 1923 р. – у Франції, де організував і очолював пластовий курінь ім. Євгена Коновальця, до якого увійшла українська молодь, котра перебувала в еміграції⁵.

Ахтаніо Антін (роки життя точно не встановлені) – сотник Армії УНР. З квітня 1919 р. – командир Звягельської окремої сотні Дієвої Армії УНР. У травні 1919 р. ця сотня увійшла до складу 29-го Дієвого кінного полку Дієвої Армії УНР, А. Ахтаніо став помічником командира цього полку, який найменувався як 1-й кінний полк ім. Максима Залізняка. По завершенні національно-визвольних змагань жив у Польщі⁶.

Бабич Кирило Григорович (1894 – ?) – учасник повстанського антирадянського руху, уродженець села Булдичів Миропільської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (нині Романівського району Житомирської області). У рідному селі працював теслею. 28 серпня 1920 р. був арештований чекістами за звинуваченням у контрреволюційній агітації. 13 вересня 1920 р. ув'язнений до концтабору «на період громадянської війни».

Байвенко Володимир Онисимович (02.09.1885 – ?) – підполковник Армії УНР. Народився у м. Житомирі. 1906 р. закінчив Київське піхотне юнкерське училище, а 1913 р. – також офіцерську повітроплавальну авіаційну школу. З 1 березня 1918 р. – літун (льотчик) 1-го Волинського авіаційного дивізіону Армії УНР. З 1 листопада – помічник командира цього дивізіону. З 30 січня 1919 р. – командир 1-го кадрового Республіканського авіаційного дивізіону Дієвої Армії УНР. З 1 липня 1919 р. – начальник 1-го відділу Навчального дивізіону авіаційної школи УНР. З 1 серпня 1919 р. – помічник командира 1-го Київського авіапарку Дієвої Армії УНР. З 8 червня 1920 р. почав служити у Головному управлінні Генерального Штабу УНР. По завершенні національно-визвольних змагань жив у Польщі⁷.

⁵Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 11.

⁶Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 11.

⁷Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 13.

Баранівський Феодосій Іванович (1891 – 6.01.1938) – вояк Армії УНР, уродженець і мешканець села Васьковичі Великофоснянської волості Овруцького повіту (нині село Коростенського району Житомирської області). 22 грудня 1937 р. за звинуваченням у службі в «петлюрівській армії» був заарештований, а вже 25 грудня засуджений до розстрілу.

Барановський Христофор Антонович перший український міністр фінансів в складі Генерального секретаріату, перший голова Українбанку. Народився у с. Немиринцях Бердичівського повіту (нині село Ружинського району Житомирської обл.)

Барвінський Борис Федорович (23.10.1888 – 04.01.1980) – підполковник Армії УНР. У другій половині листопада 1918 р. – помічник губернського коменданта Київщини. З листопада 1919 р. до весни 1920 р. мешкав у містечку Вчорайше Сквирського повіту (тепер село Ружинського району Житомирської обл.). З 5 червня 1920 р. був помічником начальника охорони Головного Отамана С. Петлюри. Останній період життя провів у США⁸.

Башинський Еспер Іванович (17.12.1878 – 1938) – генерал-хорунжий Армії УНР. Із 17 листопада 1919 р. – начальник Збірної гарматної бригади Волинської групи Дієвої Армії УНР, на чолі якої брав участь у Першому Зимовому поході. З 3 липня 1920 р. – начальник 2-ої гарматної бригади 2-ої Волинської стрілецької дивізії Армії УНР. З 25 червня 1921 р. – за сумісництвом другий помічник начальника 2-ої Волинської дивізії Армії УНР. З 1 листопада 1921 р. – генерал-хорунжий Армії УНР. З 1923 р. жив у Польщі, а з тим – у Франції⁹.

Березняк Саватій Іванович (30.09.1884 – 1921) – член Української Центральної Ради, делегат трьох Всеукраїнських військових з'їздів. На Другому військовому з'їзді, який проходив у Києві з 5 по 10 червня 1917р., був обраний головою Всеукраїнської ради військових депутатів. Один з тих, хто від імені військовиків висунув вимогу до Центральної Ради негайно проголосити автономію України. У січні 1918 р. був головою Революційного Комітету Київського гарнізону, організував захист Києва від більшовицьких військ.

⁸Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 15.

⁹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 16.

Бережний Сидір Петрович (1889 – 22.11.1921) – поручник Армії УНР, учасник Другого Зимового походу. Після бою за м. Коростень 7 листопада 1921 р. став командиром сотні, а після наступного бою, що відбувся 9 листопада під селом Чоповичі, став командиром куреня 4-ої Київської дивізії. Розстріляний біля містечка Базар Овруцького повіту (нині село Народицького району Житомирської області)¹⁰.

Биков Федір Улянович (1887 – ?) – учасник антирадянського повстанського руху. За плечима мав курс навчання у Лейпцігському університеті, працював у Житомирі рахівником-діловодом. 15 березня 1920 р. був арештований і переданий до ВолгубЧК для подальшого ув'язнення у концтаборі.

Білахів Віталій Семенович (26.05.1897 – ?) – сотник Армії УНР. У 1920 – 1921 рр. – командир 1-ої батареї 2-ої Волинської гарматної бригади Армії УНР. Останній період життя прожив у Чехословаччині¹¹.

Білевич Броніслав Францевич (1895 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, козак 4-ої Київської дивізії, уродженець села Гвіздярня Новоград-Волинського повіту (нині село Романівського району Житомирської області). Розстріляний у містечку Базар Овруцького повіту Волинської губернії¹².

Блонський Олександр Спиридонович (14.03.1891 – після 1937 р.) – український військовий діяч. Народився у м. Старокостянтиніві Волинської губ. Восени 1917 р. був у складі Президії III Всеукраїнського військового з'їзду, а також членом Революційного комітету при Центральній Раді, Українського Генерального Військового Комітету, комісаром штабу Київської військової округи. З 26 грудня 1918 р. по 14 липня 1919 р. – губернський комендант Волині. У подальшому – штаб-старшина для доручень при військових міністрах В. Петріву, а потім – В. Сальському¹³.

Богайчук Андрій Антонович (1899 – 14.09.1920) – учасник антирадянського повстанського руху, уродженець села Облітки Потіївської волості Київської губернії (нині Радомишльського ра-

¹⁰Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 159.

¹¹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 20-21.

¹²Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 239.

¹³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 23.

йону Житомирської області). Був учителем у рідному селі. 6 вересня 1920 р. його арештували чекісти за звинуваченням, що він – інформатор Радомисльського повстанського комітету. 13 вересня 1920 р. засуджений до розстрілу.

Богатко Корнель Миколайович (1898 – 29.09.1920) – учасник воєнних дій проти більшовицьких військ у 1920 р. Попав у більшовицький полон і за вироком Волинської Губ ЧК у Житомирі 22 вересня 1920 р. засуджений до розстрілу.

Божко Юхим (рік народження невідомий – 12. 1919) – повстанський отаман. 1 грудня 1919 р. разом з отаманами Волохом і Данченком утворив Волинську революційну раду. Загинув у селі Красносілка (тепер Любарського району).

Бойко Андрій Олександрович (21.11.1899 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу. Розстріляний 22.11.1921 біля містечка Базар Овруцького повіту¹⁴.

Болбочан Петро Федорович (05.10.1883 – 28.06.1919) – полковник (?) Армії УНР. З 22 листопада 1917 р. – командир 1-го Українського Республіканського полку. З 9 лютого 1918 р. – командир 2-го Запорізького куреня Окремого Запорізького загону Армії УНР, який визволяв Житомир від більшовицьких військ. Був військовим комендантом Волині.

Бондаренко Йосип Климентійович (1899 – 23.11.1937) – учасник антирадянського повстанського руху у 1920-1922 рр., мешканець села Гулянка Ушомирської волості Житомирського повіту (нині Коростенського району Житомирської області). Це йому пригадали у часи масових репресій: 17 листопада 1937 р. був засуджений до розстрілу.

Бондарчук Степан Корнійович (06.08.1886 – 1970) – український актор і режисер, уродженець села Кодня Житомирського повіту (нині Житомирського району). 1917 р. заснував у Києві Молодий театр, а 1921 р. створив у Житомирі Незалежний театр. Стояв у витоків авангардного театру «Березіль» разом із славетним Лесем Курбасом¹⁵.

Боровий Микола Іванович (1890 – 10.02.1938) – вояк Волинської Повстанської Армії, уродженець села Дідковичі Овруцького повіту (зараз Коростенського району Житомирської області), де і зароджувалося це воєнне формування. У часи масових репресій

¹⁴Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 161.

¹⁵https://uk.wikipedia.org/wiki/Бондарчук_Степан_Корнійович

1937 р. переїхав до села Омельники Народицького району. Але це не врятувало його від арешту. 21 січня 1938 р. він був засуджений до розстрілу.

Боровицький Казимир Іванович (1902 – ?) – учасник антирадянського повстанського руху, житель села Гутисько Троянівської волості Житомирського повіту (з 1960 р. село знято з обліку). 17 квітня 1920 р. був арештований чекістами і відправлений для подальшого розслідування у Москву.

Бурчак-Абрамович Никанор Никандрович (08.08.1883 – 21.03.1969) – громадський і церковний діяч, бандурист. Закінчив Волинську духовну семінарію у Житомирі. Тоді ж навчився грати на бандурі, пропагував кобзарське мистецтво. Потім навчався у Київському комерційному інституті, а після рукопокладення у священники – у Київській духовній академії. В часи УНР був організатором українського церковного життя, редагував релігійні журнали, видав брошуру «Просвіта на селі». В 1942-1943 рр. – архієпископ Київський і Чигиринський. 1943 р. виїхав на Волинь, а затим – до Варшави. Після Другої світової війни жив у м. Карлсруе, був митрополитом УАПЦ в Німеччині, почесним головою Товариства «Волинь» та Інституту досліджень Волині у канадському місті Вінніпег¹⁶.

Валійський Аркадій (08.02.1895 – 16.09.1976) – сотник Армії УНР (генерал-хорунжий в еміграції). У 1919 р. – курсовий старшина Житомирської юнацької школи. У 1920 – 1923 рр. – командир 1-ої сотні та курсовий старшина Спільної (Камянецької юнацької школи). Останній період свого життя мешкав у США¹⁷.

Васильєв Василь Васильович (? – 09.11.1930) – старшина Дієвої Армії УНР. У листопаді – грудні 1918 р. служив в Офіцерській добровольчій дружині Житомирського губернського комісара Андро. У січні 1919 р. вступив на службу до лав Дієвої Армії УНР і був призначений на посаду начальника штабу Залізнично-Технічного корпусу отамана Василя Бєня. Був на цій посаді до 29. 05. 1919 р. Останній період свого життя мешкав у Франції¹⁸.

¹⁶Жеплинський Б.М., Ковальчук Д.Б. Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник. – Львів, 2011. – С. 5.

¹⁷Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 34.

¹⁸Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 35.

Венгрженівський Володимир Фролович (1895 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, молодший інженер інженерної сотні 4-ої Київської дивізії. Розстріляний під містечком Базар Овруцького повіту¹⁹.

Вергелес Микола Мартинович (21.10.1864 – ?) – командир полку Дієвої Армії УНР. У дореволюційний час служив у 25-му драгунському полку, розквартированого у Житомирі. З кінця листопада до кінця березня 1919 р. – командир Лубенського кінного полку Дієвої Армії УНР²⁰.

Вержицький Павло Андрійович (роки життя точно не встановлені) – полковник Армії УНР. У 1917 р. – підполковник, викладач Житомирської школи прапорщиків. З 6 січня 1919 р. – начальник штабу Південно-Західного району Дієвої Армії УНР (з 11. 01. 1919 – помічник начальника штабу цього ж району). Із середини січня 1919 р. – інспектор класів Житомирської юнацької школи. З 2 червня 1919 р. – начальник Житомирської військової юнацької школи.

Виговський Олександр Хомич (09.12.1888 – 24.06.1939) – адміністративний полковник Армії УНР. Уродженець села Давидки Овруцького повіту. Навчався на педагогічних курсах при Житомирському 2-класному педагогічному міському училищі(?), а потім викладав у початкових сільських школах Волині. З 23.12.1917 р. – колезький секретар Житомирського військового начальника. З 8 лютого 1918 р. – ад'ютант оперативного відділу похідного штабу військового міністра Центральної Ради Олександра Жуковського, який у той час перебував у Житомирі. З 24 травня 1920 р. – начальник військово-похідної канцелярії Головного Отамана Симона Петлюри²¹.

Віденко Йосип Гнатович (31.10.1884 – ?) – підполковник Армії УНР. Уродженець Житомира. Один із перших організаторів українських полків. З літа 1917 р. – комісар Центральної Ради при штабі 1-го Українського корпусу. З 15 листопада 1918 р. – отаман для доручень штабу військ Директорії, а затим – комісар Директорії у кількох повітах Волинської губернії, пізніше – отаман окремо-

¹⁹Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 159.

²⁰Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 37.

²¹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 38.

го кінного загону в м. Ізяслав Волинської губ. У 1920-х – 1930-х рр. жив у м. Рівному²².

Вітко Костянтин Миколайович (06.12.1890 – ?) – підполковник Армії УНР. З грудня 1918 р. – командир 1-ої батареї 8-го гарматного полку 3-ої гарматної бригади Армії Української Держави, згодом – Дієвої Армії УНР. На цій посаді особливо відзначився 26 березня 1919 р. у бою під м. Коростенем.

Возний Костянтин Гнатович (? – 05.06.1919) – командир полку Дієвої Армії УНР. Військовий комендант Житомира і Житомирського повіту у січні-лютому 1918 р. та з листопада 1918 р. до середини квітня 1919 р. (до відступу українських військ з Житомира). Потім – командир 50-го пішого Новоград-Волинського (Звягельського) полку Дієвої Армії УНР. Наприкінці квітня 1919 р. захворів на тиф, був залишений у лікарні м. Рівного після відступу українських військ. Коли більшовицькі загопи увійшли в місто, Костянтин Возного захопили в полон і вивезли до Житомира, де закололи багнетами у саду барона де Шодуара. Похований на погості Свято-Преображенського собору у Житомирі 2 вересня 1919 р.²³

Война (Войнов) Володимир Іларіонович (21.01.1868 – ?) – підполковник Армії УНР. Уродженець Житомира. З 12 березня 1918 р. – помічник начальника 3-го відділу Головного артилерійського управління Військового міністерства Центральної Ради. У часи Української Держави Павла Скоропадського очолив це управління.

Врублевський Євген Юліанович (? – ?) – командир полку Дієвої Армії УНР. З березня до вересня 1919 р. – командир 2-го (згодом 26-го Залізничного) полку Дієвої Армії УНР. У грудні 1919 р. почав мешкати у Житомирі, працював рахівником у «Сільбанку». На початку 1930 р. виїхав до м. Новгорода. Подальша його доля невідома²⁴.

Гаєвський Олександр Титович (? – після 1931) – полковник Армії Української Держави. У дореволюційний час служив у Житомирі поручиком 5-ої артилерійської бригади. З 27 грудня 1917 р. – начальник штабу 1-ої Української дивізії 1-го Українського корпусу.

²²Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 38.

²³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 11.; ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. – Спр. – Арк. 5.

²⁴Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 46.

З 15 квітня до 3 травня 1918 р. – тимчасово виконуючий обов'язки начальника штабу 1-ої Української дивізії. Останній період життя провів у Франції²⁵.

Гаєвський Сильвестр (1876 – 1975) – архієпископ УАПЦ, уродженець Волинської губернії. У 1918-1919 рр. – секретар Державної Канцелярії Директорії УНР.

Гальчевський Яків Васильович (03.11.1894 – 21.03.1943) – сотник Армії УНР, отаман під псевдо «Орел», який 15 травня 1922 р. був призначений на посаду командира повстанських сил на Правобережній Україні.

Гамченко Євген Спиридонович (27.07.1874 – 24.06.1931) – генерал-хорунжий Армії УНР. Закінчив Житомирську чоловічу гімназію. Служив у дореволюційний час у Житомирі в 5-ій артилерійській бригаді. З червня 1918 р. – начальник штабу Сердюцької дивізії Армії Української Держави. З 24 липня 1920 р. – начальник штабу 5-ої Херсонської стрілецької дивізії Армії УНР. З 18 вересня 1920 р. – начальник штабу 2-ої Волинської стрілецької дивізії Армії УНР. У грудні 1920 р. виїхав до Чехословаччини, а згодом – до Німеччини. 1923 р. повернувся до СРСР, але 1931 р. заарештований по справі «Весна» і того ж року засуджений до розстрілу²⁶.

Глушак Никифор Іванович (1890 – ?) – майстер з виготовлення бандур і бандурист. На бандурах цього майстра грали бандуристи Овруцького і Радомисльського повітів у період УНР та 1920-х рр. 1931 р. арештований органами ДПУ за звинуваченням у контрреволюційній агітації. Загинув у Томсько-Осинському таборі.

Гуменюк Сидір (? – ?) – лірник, уродженець села Бейзимівка Житомирського повіту (тепер Чуднівського району Житомирської області). Думи, які він виконував, записували відомі культурні діячі періоду українських визвольних змагань 1917-1921 рр. поет Климент Квітка і співголова Житомирської «Просвіти» Василь Кравченко²⁷.

Дзюба Микола Харитонович (? – ?) – вояк Армії УНР в 1919 р., уродженець села Дерганівка (нині Ружинського району Житомирської області).

²⁵Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 47.

²⁶Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 50.

²⁷Жеплинський Б.М., Ковальчук Д.Б. Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник. – Львів, 2011. – С. 64.

Дзюба Павло Леонтійович (? – ?) – вояк Армії УНР в 1919 р., уродженець села Дерганівка (тепер Ружинського району Житомирської області)²⁸.

Дімецьук Савва Павлович (? – ?) – лірник, уродженець села Клинци Овруцького повіту (нині Овруцького району Житомирської області), думи якого записував житомирський просвітянин Василь Кравченко²⁹.

Дубок Михайло Микитович (1849 – ?) – бандурист, уродженець села Харліївка Сквирського повіту (нині Попільнянського району Житомирської області)

Дугельський (Дугельний) Григорій Макарович (20.11.1893 – 23.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, командир комендантської сотні штабу 4-ої Київської стрілецької дивізії 1-ої Волинської групи. У 1919 р. служив у 2-ій Волинській стрілецькій дивізії. Під час Другого Зимового походу його комендантська сотня, яка йшла в ар'єргарді колони, дала рішучу відсіч більшовицьким військам, які хотіли зайти з тилу. Біля села Гута 14 листопада 1921 р. відбувся бій. Дугельний разом зі своїми бійцями закидали більшовиків ручними гранатами і пішли в контрнаступ, врятувавши передові частини українських військ. Розстріляний під містечком Базар Овруцького повіту (нині село Народицького району Житомирської області)³⁰.

Дученко Федір Федорович (1887 – друга пол. 1920-х рр.) – один з організаторів Волинської Повстанської Армії, учитель села Дідковичі Овруцького повіту (нині село Коростенського району). 24 жовтня 1923 р. був арештований органами ДПУ і 17 травня 1924 р. засуджений до розстрілу із заміною на 5 років суворої ізоляції.

Дядюша Сергій Іванович (26.09.1870 – 23.05.1933) – генерал-поручник Армії УНР. З 17 квітня 1918 р. – начальник Волинського (згодом 1-го корпусу Армії УНР, а також Армії Української Держави). З 31 грудня 1918 р. перебував у розпорядженні штабу військ Директорії. Певний час мешкав у Житомирі, був викладачем Житомирської юнацької військової школи. У 1920 – 1921 рр. – генерал-квартирмейстер Генерального штабу Армії УНР. Останній період життя мешкав у Польщі³¹.

²⁸ДАЖО. – Ф.5013. – Оп. – Спр. – Арк. 206.

²⁹Жеплинський Б.М., Ковальчук Д.Б. Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник. – Львів, 2011. – С. 71.

³⁰Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 153.

³¹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 75.

Жуків (Жуков) Микола Йосипович (1889 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, писар 4-ої гарматної бригади 4-ої Київської дивізії. Народився у Житомирі, закінчив Житомирське двокласне училище. 1920 р. добровільно став до лав 4-го технічного куреня Армії УНР. Брав участь у листопадовому рейді Волинської групи 1921 р. Розстріляний біля містечка Базар Овучького повіту³².

Жуковський Олександр Тимофійович (22.11.1884 – 1925) – підполковник Армії УНР, військовий міністр морських справ в уряді Української Центральної Ради. У лютому – на початку березня 1918 р. перебував у Житомирі.

Загородський Олександр Олександрович (10.04.1889 – 04.08.1968) – генерал-хорунжий Армії УНР. З листопада 1917 р. – командир Київського вартового полку військ Центральної Ради. З 15 березня 1918 р. командир 1-го Запорізького полку Армії УНР. З 10 вересня 1919 до лютого 1920 р. – командир Волинської пішої дивізії, учасник Першого Зимового походу. З 15 травня 1920 р. – начальник 2-ої Волинської стрілецької дивізії. Згодом – заступник командувача Армією УНР. Після Другої світової війни жив у США³³.

Задорожній Дмитро Пилипович (1889 – ?) – підполковник Армії УНР. У 1920 – 1921 рр. – комендант штабу 2-ої Волинської дивізії Дієвої Армії УНР.

Заіковський Володимир Олександрович (22.02.1870 – ?) – полковник Армії УНР. Народився у Житомирі. Закінчив Володимирський кадетський корпус у Києві, Костянтинівське військове училище та офіцерську артилерійську школу. З 12 січня 1918 р. – командир 2-ої Сердюцької гарматної бригади військ Центральної Ради. З 29 квітня 1918 р. – помічник начальника 2-го відділу Головного артилерійського управління Військового міністерства УНР, цю ж посаду займав і в період Української Держави Павла Скоропадського. З 25 квітня 1920 р. – начальник Київського артилерійського складу. З 7 липня 1920 р. – тимчасово виконуючий обов'язки постійного члена артилерійського комітету артилерійської управи Військового міністерства УНР. З кінця 1921 р. жив у Польщі³⁴.

³²Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 169.

³³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 63.

³⁴Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 63.

Закусило Петро Климентійович (01.12.1890 – ?) – підполковник Армії УНР, учасник Другого Зимового походу. Народився у містечку Базар Овруцького повіту Волинської губернії. Закінчив Волинську духовну семінарію у Житомирі, а згодом – Віленське військове училище. У 1918 – 1919 рр. – отаман Вільного Козацтва і повстанців у містечку Базар. Разом зі своїм загоном приєднався до 2-го Галицького корпусу УГА. У 1920 – 1922 рр. – старшина 27-го і 21-го куренів 3-ої Залізної дивізії Армії УНР. Після Другої світової війни мешкав у Німеччині³⁵.

Захарчук Святослав Косьмович (11.05.1890 – 1940-ві) – полковник Армії УНР. Народився у містечку Радивилів Волинської губернії. Після закінчення Чугуївського військового училища в 1914 р. служив у Житомирі. З 21 травня 1920 р. – комендант штабу охорони Головного Отамана Симона Петлюри, а з 14 червня 1920 р. – помічник начальника охорони Головного Отамана³⁶.

Іванів Михайло Онуфрійович (17.12.1866 – 14.04.1938) – генерал-хорунжий Армії Української Держави. Народився у Кочерові Коростишівської волості Київської губернії. Закінчив гімназію в Києві, а затім – Санкт-Петербурзький археологічний інститут, потім – Варшавське піхотне училище. На Першому українському військовому з'їзді у травні 1917 р. був обраний до складу Українського Генерального Військового комітету, потім входив до складу інспекторського відділу УГВК. З 21 лютого 1919 р. – начальник адміністративної управи Головного штабу Дієвої Армії УНР, а з квітня 1919 р. – начальник цього штабу³⁷.

Какурін Микола Євгенович (04.09.1883 – 27.07.1936) – помічник військового міністра. Закінчив Житомирську чоловічу гімназію, згодом – Михайлівське артилерійське училище, Миколаївську академію Генерального штабу. З 1912 до 1914 р. служив у Житомирі. З 8 березня 1918 р. – помічник начальника Генерального штабу УНР. З 30 грудня 1918 р. – помічник начальника штабу Холмсько-Галицького фронту Дієвої Армії УНР. З березня 1919 р. – помічник військового міністра УНР О. Шапо-

³⁵Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 63.

³⁶Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 65.

³⁷Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 67.

вала. У травні-липні 1919 р. – начальник штабу 4-го Галицького корпусу УГА³⁸.

Калінін Костянтин Олексійович (29.12.1889 – 12.09.1938) – командир авіаційного дивізіону Дієвої армії УНР. Закінчив Одеське військове училище і Гатчинську авіаційну школу. З 3 грудня 1918 р. – командир 1-го Волинського авіа дивізіону. З лютого 1919 р. – командир повітроплавного загону Дієвої Армії УНР. 1925 р. закінчив механічний факультет Київського політехнічного інституту. З 1926 р. – керівник Харківського авіаційного конструкторського бюро. Його вважають засновником української цивільної авіації. Під його керівництвом було створено більше 20 типів літаків. 1938 р. репресований³⁹.

Калюжний Йосип Павлович (29.12.1888 – ?) – підполковник Армії УНР. Народився у Волинській губернії. У 1920-1922 рр. – старшина окремої старшинської сотні 2-ої Волинської дивізії Армії УНР.

Канащук Грицько (1900 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, козак 4-ої Київської дивізії, уродженець Новоград-Волинського повіту. Розстріляний у містечку Базар Овруцького повіту⁴⁰.

Капкан Юрій Євгенович (06.04. 1883 – після 1919 р.) – полковник Армії УНР. Із серпня 1918 р. – командир 1-го Залізничного полку Армії Української Держави. У грудні 1918 р. перейшов на бік Директорії і став інспектором Залізнично-Технічних військ Дієвої Армії УНР, які захищали Житомир від більшовицьких загонів.

Карпович Віктор Йосипович (10.11.1867 – ?) – командир полку Дієвої Армії УНР. Народився у Волинській губернії. Закінчив Житомирську чоловічу гімназію, а згодом – Київський університет, Миколаївське кавалерійське училище. Сформував повітову кінну сотню, з якою у листопаді 1918 р. підтримав Директорію у боротьбі проти Павла Скоропадського. На основі цієї сотні створив 1-й Курінь Смерті ім. Максима Залізняка Дієвої Армії УНР, який згодом переріс у полк⁴¹.

³⁸Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 68.

³⁹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 69.

⁴⁰Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 196.

⁴¹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 71.

Кепп Леонід Олександрович (? – ?) – полковник Армії УНР, начальник оборони м. Бердичева під час наступу більшовицьких військ 6 – 7 березня 1919 р. З 21 березня 1919 р. – командир 3-го Залізнично-Технічного полку Дієвої Армії УНР. З 13 жовтня 1920 р. – начальник господарчої частини Спільної юнацької школи Армії УНР у Кам'янці-Подільському. З 1921 р. жив у Польщі⁴².

Климач Юрко Олександрович (23.04.1896 – 28.12.1944) – підполковник Армії УНР, учасник Першого і Другого Зимових походів. 6 листопада 1921 р. у бою під Коростенем був поранений.

Ковальський Микола Миколайович (04.05.1885 – 1944) – член Української Центральної Ради від Волинської губернії в 1917 р., згодом, з 1918 до 1920 р. – керівник Департаменту державного контролю УНР. З 1921 р. мешкав у Польщі, де заснував і очолив Український центральний комітет. У період Другої світової війни був арештований нацистами і загинув у концтаборі Дахау.

Ковальський Олександр Миколайович (20.04.1876 – ?) – полковник Армії УНР. Народився у Житомирі. З травня 1917 р. – голова Української ради 102-ої артилерійської бригади. 2 листопада 1917 р. очолив цю бригаду, яка з грудня одержала назву Української. З 4 лютого 1918 р. – начальник 3-го відділу головного артилерійського управління Військового міністерства Центральної Ради. Був на цій посаді і за часів Павла Скоропадського. У лютому 1919 р. увійшов до складу надзвичайної місії УНР в Австрії та Угорщині. 10 жовтня 1920 р. повернувся на військову службу – очолив гарматну бригаду 1-ої кулеметної дивізії Армії УНР. З 24 серпня 1921 р. – тимчасово виконуючий обов'язки начальника 1-ої Запорізької дивізії Армії УНР. З 1922 р. мешкав у Польщі⁴³.

Ковенко (Гавенко) Михайло Микитович (08.11.1888 – після 1920) – очільник особливого ударного загону Дієвої Армії УНР, який відзначився у боях за м. Бердичів і Козятин.

Козинець Пантелеймон Якович (18.06.1879 – після 1945) – начальник дивізії Дієвої Армії УНР. Після закінчення Єлисаветградського кавалерійського училища служив у Житомирі з початку 1900-х років. 7 грудня 1917 р. увійшов до складу політичного відділу Генерального Військового Секретарства Центральної Ради.

⁴²Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 72.

⁴³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 76.

У 1918 р. був членом Генеральної ради Українського Козацтва. З 5 січня 1919 р. – начальник 1-ої кінної дивізії Дієвої Армії УНР⁴⁴.

Козуб Василь Овксентійович (? – ?) – вояк Армії УНР в 1919 р., уродженець села Дерганівка (нині Ружинського району Житомирської області).

Колесників Михайло Михайлович (10.07.1862 – ?) – полковник Армії УНР. Закінчив Одеське піхотне юнкерське училище. Перед Першою світовою війною служив у Житомирі⁴⁵.

Колодкевич (? – ?) – старшина Дієвої Армії УНР. З 28 грудня 1918 р. призначений на посаду помічника корпусу інтенданта 1-го Волинського кадрового корпусу⁴⁶.

Кольченко Павло Іванович (? – 29.01.1918) – учасник бою під Крутами, учень Кирило-Мефодіївської гімназії у Києві, уродженець села Баламутівка Сквирського повіту Київської губернії (нині село Заріччя Ружинського району Житомирської області).

Кондратюк Порфирій Якович (1875 – ?) – начальник дивізії Дієвої Армії УНР. Народився у Волинській губернії. З грудня 1918 р. до березня 1919 р. – начальник 2-ої дивізії військ Директорії, потім – у штабі цієї дивізії⁴⁷.

Коновалець Євген Михайлович (14.06.1891 – 23.05.1938) – полковник Армії УНР, командир куреня, згодом – полку, дивізії, корпусу і групи Січових Стрільців, який визволяв у 1919 р. від більшовицьких військ Бердичів, Кодню. 1920 р. заснував у м. Відні Українську військову організацію, а 1929 р. створив Організацію українських націоналістів, був незмінним головою Проводу ОУН⁴⁸.

Коноників Михайло Михайлович (10.06.1864 – ?) – полковник Армії УНР, у 1919 р. – Бердичівський повітовий військовий комендант УНР⁴⁹.

⁴⁴Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 76.

⁴⁵Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 77.

⁴⁶Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 77.

⁴⁷Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 78.

⁴⁸Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 80.

⁴⁹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 81.

Копнюк Леонтій Іванович (1899 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, козак штабної сотні 4-ої Київської дивізії, уродженець Овруцького повіту Волинської губернії. Розстріляний у містечку Базар Овруцького повіту⁵⁰.

Корчунов (Кручених) Ростислав Васильович (18.02.1892 – ?) – підполковник Армії УНР. Уродженець м. Новограда-Волинського. Закінчив Київську 3-класну школу ім. Терещенка, а згодом – Київську школу прапорщиків. У 1919 р. – командир сотні 2-го кінного Переяславського полку Дієвої Армії УНР. На початку лютого - березні 1920 р. формував кінний загін ім. Івана Сірка⁵¹.

Кузьмін Олександр Опанасович (21.02.1896 – ?) – підполковник Дієвої Армії УНР. Уродженець Волинської губернії. У 1919 р. – старшина 1-го Окремого запасного залізничного куреня Дієвої Армії УНР. У 1920 р. – командир сотні 4-го кінного полку Окремої кінної дивізії Армії УНР⁵².

Куликівський Микола Йосипович (06.12.1884 – ?) – підполковник Армії УНР. Народився у містечку Торчин Волинської губернії. Закінчив у Житомирі Волинську духовну семінарію. Воював у роки Першої світової війни, попав у німецький полон. У 1916 р. був одним із ініціаторів створення українських національних гуртків у німецьких таборях для військовополонених. Тоді ж став і одним із організаторів 1-го Українського полку ім. Тараса Шевченка, сформованого з військовополонених українців. Протягом 1918 р. служив у 1-й Українській (Синьожупанній) дивізії. На початку 1919 р. – начальник розвідного відділу штабу Чорноморської дивізії Дієвої Армії УНР. З березня 1919 р. – командир бронепоезду «Запорожець». З 15 червня 1920 р. – старшина для зв'язку між Головним Отаманом Симоном Петлюрою і Головою Ради Міністрів. З 1923 р. жив у Варшаві, а згодом – у Мюнхені⁵³.

Кульжинський Сергій Миколайович (18.06.1869 – 1938) – генерал-хорунжий Армії УНР, викладач Житомирської юнацької військової школи. Служив спочатку у царській армії, дослужився

⁵⁰Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 234.

⁵¹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 82.

⁵²Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 85.

⁵³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 86.

до звання генерал-майора. З 4 червня 1918 р. – начальник 4-ої кінної дивізії Армії Української Держави. З 9 серпня – командир 10-ої Окремої кінної бригади Дієвої Армії УНР. Із серпня 1919 р. почав викладати у Житомирській юнацькій військовій школі. Продовжив у ній викладати і в час переїзду її до Кам'янець-Подільського. З 1922 р. жив у Польщі, у місті Познань. У Житомирі один з провулків носить ім'я Сергія Кульжинського⁵⁴.

Кульчицький Володимир Іванович (? – ?) – підполковник Армії УНР. Протягом 1920 р. служив у 2-ій Волинській дивізії УНР⁵⁵.

Лабуц Чеслав Едуардович (? – ?) – командир куреня Житомирської юнацької військової школи із січня по квітень 1919 р., а потім – викладач цієї школи⁵⁶.

Ластівченко Юрій Іванович (07.04.1887 – 28.12.1917) – командир 1-го Українського козацького полку ім. Богдана Хмельницького військ Центральної Ради. Протягом 1916 р. навчався у Житомирській школі прапорщиків. У серпні 1917 р. став командиром куреня 1-го Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького, а в листопаді 1917 р. очолив цей полк⁵⁷.

Ластовський Борис Мартинович (? – ?) – старшина Дієвої Армії УНР. У дореволюційний час служив у Житомирі, дослужився до звання полковник. У 1919 р. – начальник загального відділу управління 2-го помічника Військового міністра УНР у справах постачання⁵⁸.

Левандовський Марціан Домінікович (? – ?) – старшина Дієвої Армії УНР, у 1918 р. – помічник військового начальника Новоград-Волинського повіту Волинської губернії⁵⁹.

Левенсон Євген Феофілович (20.12.1882 – 02.07.1931) – старшина Армії УНР. Народився в Овруцькому повіті. Закінчив Овруцьке

⁵⁴Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 87.

⁵⁵Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 88.

⁵⁶Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 89.

⁵⁷Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 90.

⁵⁸Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 90.

⁵⁹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 90.

реальне училище, а затим – Казанське піхотне юнкерське училище. Дослужився до звання підполковника. Попав у німецький полон і потрапив до українського офіцерського табору для військовополонених. 11 березня 1918 р. став командиром 6-го Українського полку 2-ої Української дивізії, сформованої з військовополонених українців, яка визволяла від більшовицьких військ Україну. Проте вже 27 квітня 1918 р. за наказом німецького командування цю дивізію було розформовано. З грудня 1918 р. – помічник командира 4-го полку Січових Стрільців Дієвої Армії УНР⁶⁰.

Левтиків Володимир Вікторович (1903 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, козак 1-ої бригади 4-ої Київської дивізії. Хоча народився у Києві, але навчався у Житомирському реальному училищі. Потім служив у резерві Житомирської міліції. 1919 р. добровольцем пішов до лав Армії УНР. Розстріляний у містечку Базар Овруцького повіту⁶¹.

Левчанівська Олена Карпівна (08.02.1886 – 24.04.1940) – українська громадська діячка, яка у 1918-1919 рр. мешкала в Житомирі і співпрацювала з Волинською «Просвітою», співзасновниця «Ліги миру і свободи», перша і єдина українка – депутат польського сенату в 1922-1939 рр. З 1922 р. жила у Луцьку. З приходом радянської влади була заарештована, перебувала до березня 1940 р. у Луцькій в'язниці, потім вивезена до Києва і розстріляна у Биківнянському лісі під Києвом⁶².

Ленартович В'ячеслав Іванович (? – ?) – полковник Армії УНР. З 30 вересня 1918 р. – командир 41-го легкого гарматного полку Армії Української Держави. У 1921-1923 рр. – викладач артилерійської справи Спільної юнацької школи (колишньої Житомирської) Армії УНР⁶³.

Лесик Данило Євдокимович (? – ?) – вояк Армії УНР в 1919 р., уродженець села Дерганівка (нині Ружинського району Житомирської області).

⁶⁰Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 91.

⁶¹Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 236.

⁶²Краєзнавчий календар пам'ятних дат на 2016 р. Упор. Махорін Г.Л. – Житомир: Видавець О.О. Євенок, 2016. – С.7-8.

⁶³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 92.

Лещук Семен (? – ?) – підполковник Армії УНР. У січні 1919 р. – командир 2-го Чорноморського полку Дієвої Армії УНР. У 1920 – 1921 рр. – старшина 5-ої Чорноморської бригади 2-ої Волинської дивізії Армії УНР⁶⁴.

Липа Іван Львович (24.02.1865 – 13.11.1923) – видатний український громадський і військовий діяч. 1891 року він став одним із засновників Братства Тарасівців. З 1917 р. почав видавати часопис «Українське слово», який друкувався в Одесі. З 1 січня 1919 р. – міністр віросповідань в уряді УНР. З червня 1919 р. до грудня 1919 р. – головний лікар Військового міністерства і Житомирської юнацької військової школи. В 1921 р. входив до складу Ради Республіки, був міністром здоров'я⁶⁵.

Липовецький Іван Прохорович (24.03.1897 – 30.12.1975) – сотник Армії УНР (підполковник в еміграції). Народився у м. Рівному Волинської губернії. З кінця 1919 р. служив у Корпусі Січових Стрільців Дієвої Армії УНР, входив до складу редакційної колегії часопису «Український Стрелець». У 1920 р. – керівник друкарні і видавництва 6-ої Січової дивізії Армії УНР. З 1923 р. жив у Варшаві, а після Другої світової війни – у Західній Німеччині, з тим – у Канаді⁶⁶.

Литвиненко Іван Данилович (04.01.1891 – 17.02.1947) – полковник Армії УНР. Активний учасник українізації армії, учасник трьох Всеукраїнських військових з'їздів, які проходили в Києві протягом 1917 р. З 29 січня 1918 р. – командир сотні полку ім. Петра Дорошенка, а через десять днів – командир сотні 1-го Запорізького куреня. З червня 1918 р. – помічник командира 1-го Запорізького полку Армії УНР, а з 24 листопада 1918 р. по 6 грудня 1919 р. – командир 1-го Запорізького полку ім. П. Дорошенка, потім – командир 2-го Запорізького кінного полку, командир 2-ої Запорізької бригади 1-ої Запорізької дивізії Армії УНР. У серпні 1920 р. був керівником української військової місії, яка проводила переговори з Добровольчою Армією Врангеля. З 1923 р. жив у Рівному, Корці. Налагоджував підпільну мережу на Великій Україні для продов-

⁶⁴Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 92.

⁶⁵Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 93.

⁶⁶Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 93.

ження боротьби проти радянської влади. 1927 р. входив до складу розвідувального відділу Українського Генерального штабу, а 1928 р. очолив Рівненський розвід відділ. З 1943 р. – начальник розвідвідділу штабу Поліської Січі отамана Бульби-Боровця, а з вересня 1943 р. – начальник розвідки Української повстанської армії і викладач старшинської школи УПА «Дружинники». 1946 р. страчений радянською владою⁶⁷.

Літовчик Зиновій Пилипович (28.10.1891 – ?) – сотник Армії УНР. Закінчив Житомирську школу прапорщиків. З 6 грудня 1917 р. – командир сотні 1-го полку ім. УНР військ Центральної Ради. З 17 листопада 1918 р. – тимчасово виконуючий обов'язки начальника штабу Лівобережного фронту військ Директорії. З 21 травня 1920 р. – начальник штабу 6-ої запасної бригади Армії УНР⁶⁸.

Лотоцький Микола Логінович (17.01.1888 – ?) – підполковник Армії УНР, уродженець села Марковичі Володимир-Волинського повіту Волинської губернії⁶⁹.

Маланюк Євген Філімонович (20.01.1897 – 16.02.1968) – сотник Армії УНР, відомий український поет. Закінчив школу прапорщиків у Києві, брав участь у Першій світовій війні. З лютого 1918 р. – перебував у розпорядженні уповноваженого Центральної Ради у Луцьку. З кінця 1918 р. – старшина для доручень помічника начальника Генерального штабу УНР⁷⁰.

Мантуляк Микола Васильович (26.06.1889 – ?) – підполковник Армії УНР. У 1917-1918 рр. – командир сотні полку ім. Івана Богуна військ Центральної Ради. У 1919 р. був командиром сотні Житомирської юнацької військової школи (до 16 травня 1919 р.), а після перебування у польському полоні з 16 вересня 1919 р. викладач у Спільній юнацькій військовій школі, яка знаходилася на той час у Кам'янці-Подільському⁷¹.

⁶⁷Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 94.

⁶⁸Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 96.

⁶⁹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 98.

⁷⁰Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 100.

⁷¹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 101.

Марчишин Лука Петрович (? – ?) – вояк Армії УНР в 1919 р., уродженець села Дерганівка (тепер Ружинського району Житомирської області).

Матусевич Іван Євстафійович (1900 – 14.09.1920) – учасник антирадянського повстанського руху, уродженець села Заміри Потіївської волості Радомисльського повіту (нині Радомисльського району Житомирської області). Був селянином-одноосібником. 27 липня 1920 р. його арештували чекісти і 13 вересня 1920 р. засудили до розстрілу.

Матчук Микола Іванович (1883 – 05.12.1937) – входив до складу Житомирської бригади Волинської Повстанської Армії в 1922 р. працював у Житомирі учителем. Після арешту у листопаді 1922 р. був відпущений за недостатністю доказів його причетності до ВПА. В 1937 р. згадали про це, і 29 листопада 1937 р. радянські каральні органи засудили його до розстрілу.

Матвієнко Павло Олексійович (1898 – кінець 1930-х) – вояк Армії УНР, мешканець села Білка Барашівської волості Житомирського повіту.

Мацевич Рафаїл Лук'янович (1897 – ?) – учасник антирадянського повстанського руху, селянин-одноосібник містечка Нехворощ Андрушівської волості Житомирського повіту (нині село Андрушівського району). 22 червня 1919 р. був заарештований за підозрою у контрреволюційній діяльності і 8 серпня 1919 р. засуджений колегією Волинської губЧК до розстрілу.

Медзвецький (Коваль-Медзвецький) Микола Опанасович (05.02.1868 – 10.09.1929) – генерал-поручик Армії УНР. Закінчив 1889 р. Житомирську чоловічу гімназію. З 10 березня 1918 р. – начальник головної геодезичної управи Українського Генерального штабу УНР. З 19 березня 1920 р. – член військової Ради УНР, а з 29 квітня 1920 р. – тимчасово виконуючий обов'язки голови цієї Ради. З 1922 р. працював у Краківській обсерваторії⁷².

Мельник Матвій Леонтійович (07.08.1889 – ?) – підполковник Армії УНР. Уродженець села Яблунівка Радомисльського повіту Київської губернії (тепер це село Радомисльського району Житомирської області)⁷³.

⁷²Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 102.

⁷³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 103.

Мерділевський Антін Аврамович (1895 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, козак 4-ої Київської дивізії, уродженець Бердичівського повіту. Розстріляний у містечку Базар Овруцького повіту Волинської губернії⁷⁴.

Мережинський Костянтин Миколайович (? – ?) – каптенармус полку Армії УНР, уродженець села Земля Смолдирівської волості (нині Баранівського району Житомирської області). Арештований чекістами 4 серпня 1919 р. і засуджений за контрреволюційну діяльність.

Миколаєнко Іван Сидорович (24.06.1895 – 02.11.1974) – підполковник Армії УНР. З вересня 1919 р. був викладачем з кулеметної справи Житомирської юнацької військової школи. З 6 грудня 1919 р. – ад'ютант командувача Дієвої Армії УНР М. Омеляновича-Павленка, який повів українських вояків у Перший Зимовий похід. З 1921 р. жив у Польщу, а після Другої світової війни – у США⁷⁵.

Миколайчук Андрій Іванович (1901 – ?) – вояк Волинської Повстанської Армії, уродженець села Костюшки Велико-Фоснянської волості (нині Овруцького району Житомирської області). 22 серпня 1937 р., коли працював комендантом гуртожитку у м. Овручі, був заарештований за звинуваченням у причетності до ВПА і засуджений 11 жовтня 1937 р. на 8 років перебування у ВТТ.

Миколайчук Сергій Іванович (1899 – ?) – вояк Волинської Повстанської Армії, уродженець села Костюшки (нині Овруцького району Житомирської області). За це був арештований 22 серпня 1937 р. і засуджений 11 жовтня на 10 років перебування у ВТТ.

Минюк Степан Лук'янович (1880 – ?) – вояк Армії УНР, уродженець і мешканець містечка Лугини Овруцького повіту (нині районний центр Житомирської області). 26 липня 1937 р. був заарештований за звинуваченням у службі в складі петлюрівської армії і 11 вересня засуджений на 10 років ВТТ.

Мілевський Іван Антонович (1900 – ?) – учасник антирадянського повстанського руху, уродженець фільварку Багате Пищівської волості Новоград-Волинського повіту (нині Новоград-Волинського району Житомирської області). 25 серпня 1921 р. арештований чекістами і за постановою ВолгубЧК від 11 січня 1922 р. висланий за межі тодішньої Волинської губернії.

⁷⁴Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 230.

⁷⁵Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 104.

Мінаківський Болеслав Людвигович (17.01.1897 – 11.11.1921) – підполковник Армії УНР. Уродженець м. Бердичева, учасник Другого Зимового походу⁷⁶.

Містюк Андрій Павлович (1897 – 27.11.1937) – вояк Армії УНР, уродженець села Корчівка Романівської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (нині Романівського району Житомирської області). 15 вересня 1937 р. арештований як колишній петлюрівець і 17 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу.

Міщук Олександр Павлович (1893 – ?) – учасник антирадянського повстанського руху, мешканець села Озадівка Житомирського повіту (нині Бердичівського району Житомирської області), завідувач місцевої школи. 25 грудня 1919 р. був заарештований чекістами за звинуваченням у контрреволюційній діяльності.

Модестов Микола Васильович (1863 – 06.11.1920) – комендант м. Новограда-Волинського у 1919 р. З приходом більшовицьких військ 2 липня 1920 р. був заарештований, але через п'ять днів випущений з-під арешту. Вдруге заарештований ВолгубЧК 5 вересня 1920 р. за звинуваченням в організації повстання проти радянської влади і 30 жовтня 1920 р. засуджений до розстрілу.

Мокрицький Діонісій Іванович (20.03.1900 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, козак технічної сотні 4-ї Київської дивізії, уродженець Мало-Черняхівської волості Бердичівського повіту. Розстріляний у містечку Базар Овруцького повіту⁷⁷.

Мордалевич Юрій (? – ?) – повстанський отаман, уродженець села Забріддя Радомисльського повіту (нині Черняхівського району Житомирської області). В 1919 р. під його загальним керівництвом об'єдналися загони Біди, Богатиренка, Гонти, Завязото, Зайця, Кречета, Орлика, Струка, Цвітковського, Яблочка, Ярошевича.

Мошинський Євген Іванович (13.12.1881 – 29.07.1925) – генерал-хорунжий Армії УНР, уродженець села Городище Сквирського повіту (нині у складі Житомирської області)⁷⁸.

Нагалевський Станіслав Іванович (1898 – ?) – учасник антирадянського повстанського руху, уродженець села Пісківка (нині

⁷⁶Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 105.

⁷⁷Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 205.

⁷⁸Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 106.

Новоград-Волинського району Житомирської області). За це 23 липня 1923 р. був арештований і засуджений до заслання у Сибір.

Нагорний Степан Васильович (08.08.1897 – ?) – сотник Армії УНР. Закінчив Житомирську школу прапорщиків⁷⁹.

Наркевич Микола Степанович (? – ?) – голова військового суду при військовому міністерстві УНР, уродженець Житомира⁸⁰.

Ненадкевич Євген Олександрович (1882 – 30.09.1966) – український учений-літературознавець, один із засновників товариства «Просвіта» у Житомирі, з 1919 р. викладав у Волинському інституті народної освіти.

Нестеренко Микита Павлович (1898 – ?) – вояк Армії УНР, уродженець села Лугини (нині смт. Лугини Житомирської області). Був двічі репресований: 1933 р. – на 3 роки і 1937 р. – на 10 р. перебування у ВТТ.

Нестеренко Семен Павлович (1890 – ?) – вояк Армії УНР, уродженець села Лугини. Засуджений 1937 р. на 10 років ув'язнення у ВТТ.

Несходовський Борис Якович (? – ?) – командир полку Дієвої армії УНР. Проходив службу у Житомирі у складі 20-го піхотного Галицького полку (станом на 1910 р. – штабс-капітан, у подальшому дослужився до звання полковника. З 10 вересня 1918 р. – помічник командира 2-го пішого Волинського полку Армії Української Держави. З 21 лютого 1919 р. – тимчасово виконуючий обов'язки командира 6-го пішого Українського (Житомирського) полку Дієвої армії УНР⁸¹.

Никонів Наум Архипович (01.12.1873 – 07.11.1925) – генерал-хорунжий Армії УНР. З 20 травня 1919 р. – помічник командувача Волинської групи Дієвої Армії УНР. З 31 жовтня 1919 р. – помічник начальника Збірної Волинської дивізії Дієвої Армії УНР, а в лютому-квітні 1920 р. – т.в.о. начальника цієї дивізії.

Нікітін (Нікітін-Сальський) Євген Олександрович (07.01.1892 – 08.06.1960) – підполковник Армії УНР, уродженець Житомира⁸².

⁷⁹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 109.

⁸⁰Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 110.

⁸¹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 110.

⁸²Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 113.

Нікітченко Василь Матвійович (1901 – ?) – учасник повстанського руху, уродженець села Кам'яний Брід Коростишівської волості Радомисльського повіту Київської губернії (нині село Коростишівського району). У березні 1922 р. був арештований органами ДПУ за звинуваченням у причетності до контрреволюційної організації.

Нікітченко Прокіп Опанасович (1897 – ?) – учасник повстанського руху, селянин-одноосібник села Кам'яний Брід Коростишівської волості. У березні 1922 р. арештований за підозрою у причетності до контрреволюційної організації.

Огієнко Іван Іванович (15.01.1882 – 29.03.1972) – український політичний, культурний і релігійний діяч, уродженець містечка Брусилів (нині районний центр Житомирської області)

Омелюсик Микола Степанович (07.05.1889 – 06.08.1970) – полковник Армії УНР. Народився у селі Ставки Радомисльського повіту Київської губернії (нині село Радомишльського району Житомирської області). Закінчив Житомирську чоловічу гімназію. З 1 червня 1919 р. – вартовий отаман штабу волинської групи Дієвої Армії УНР. З 15 травня 1920 р. – командир 4-го гарматного куреня 2-ої гарматної бригади 2-ої Волинської дивізії Армії УНР. У 1943 р. служив у штабі Поліської Січі отамана Тараса Бульби-Боровця. З вересня 1943р. – начальник артилерії Української повстанської армії. Після Другої світової війни жив у США⁸³.

Орел-Орленко Іван Михайлович (1896 – 13.07.1937) – сотник Армії УНР, з 1923 р. – помічник начальника штабу Волинської стрілецької дивізії⁸⁴.

Осецький Олександр Вікторович (24.07.1873 – 26.02.1936) – генерал-хорунжий Армії УНР. Народився у Волинській губернії⁸⁵.

Оскілко Володимир (16.07.1892 – 26.05.1926) – отаман Армії УНР, уродженець Волинської губернії. Наприкінці 1918 р. очолив Північну групу військ УНР, а в 1919 р. командував південно-західним фронтом проти більшовицьких військ⁸⁶.

⁸³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 115.

⁸⁴https://uk.wikipedia.org/wiki/Орел-Орленко_Іван_Михайлович

⁸⁵Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 119.

⁸⁶Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 120.

Остапенко Сергій Степанович (18.11.1881. – 1937) – член Української Центральної Ради в 1917 р., а з кінця 1918 до початку 1919 р. – міністр торгу і промисловості УНР. З лютого по березень 1919 р. – очільник уряду УНР. Народився у селі Троянів Житомирського повіту (нині село Житомирського району)⁸⁷.

Остряньський Микола Максимович (24.02.1867 – 24.11.1941) – генеральний хорунжий Армії Української Держави. У 1903-1904 рр. проходив службу у Житомирі начальником штабу 5-ої піхотної дивізії. З червня 1918 р. до 12 жовтня – начальник 8-ої пішої дивізії Армії Української Держави.

Отмарштейн Юрій (1890 – 02.05.1922) – полковник Армії УНР. 1921 р. очолював штаб Повстанської Армії України, учасник Другого Зимового походу⁸⁸.

Очеретько Митрофан Михайлович (? – ?) – підполковник Дієвої Армії УНР, учасник Другого Зимового походу, начальник відділу розвідки Партизансько-Повстанського штабу Ю.Тютюнника.

Палієнко Олександр (1890 – ?) – полковник Армії УНР, у січні-березні 1919 р. – командир Особливого (ударного) корпусу військ УНР на Волині, який брав участь у придушенні більшовицького повстання у Житомирі 9 січня 1919 р⁸⁹.

Палій-Сидорянський – учасник Другого Зимового походу, командир Подільської групи, який у бою 1 листопада 1921 р. під с. Авратином (нині Любарського району) був поранений і передав командування полковнику Чорному.

Панасів Микола (? – ?) – старшина, ад'ютант Житомирської юнацької військової школи у 1919 р.

Пекарський Микола Остапович (17.11.1879 – 30.10.1931) – підполковник ветеринарної служби Армії УНР. Закінчив Волинську духовну семінарію у Житомирі. З лютого 1919р – завідувач ветеринарної частини штабу Південно-Східної групи Дієвої Армії УНР. З 1 березня 1920 р. – ветеринарний лікар 3-ої Залізної дивізії Армії УНР. З 1 липня 1920 р. – начальник Ветеринарної управи Військового міністерства УНР⁹⁰.

⁸⁷https://uk.wikipedia.org/wiki/Остапенко_Сергій_Степанович

⁸⁸Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 121.

⁸⁹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 123.

⁹⁰Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 125.

Петрів Всеволод (02.01.1883 – 10.07.1948) – генерал-хорунжий Армії УНР. Один з організаторів українських полків (сформував Гайдамацький кінний полк ім. Костя Гордієнка. З 22 грудня 1918 до 1920 р. – начальник Житомирської юнацької військової школи, начальник Житомирської залоги у 1919 р., командир Північної дивізії і Волинської групи військ УНР, військовий міністр УНР і начальник Генерального штабу Армії УНР. З 1922 р. жив у Польщі, а з 1923 р. – у Чехословаччині. Тут, у Празі, заснував Українське військово-наукове товариство, а в м. Подебрадах – спортивне товариство «Січ». Був членом Українського історико-філологічного товариства⁹¹.

Пирогів Юрко Опанасович (20.10.1894 – після 1930) – підполковник Армії УНР, уродженець Житомира⁹².

Присяжнюк Василь Олександрович (20.04.1897 – ?) – підполковник Армії УНР, уродженець м. Радомисля⁹³.

Равич-Каменський Володимир Йосипович (28.11.1880 – ?) – підполковник Армії УНР, уродженець м. Радомисля⁹⁴.

Рагоза Олександр Францович (08.06.1858 – 29.06.1919) – начальник штабу 5-ої піхотної дивізії, у дореволюційний час служив у Житомирі⁹⁵.

Рихвальський (Абрільба-Рихвальський) Йосип Григорович (Георгійович) (12.02.1896 – ?) – підполковник Армії УНР. Походив з міщан Житомира. Склав іспит на однорічника 2-го розряду при 1-му Київському реальному училищі. 11.10.1915 р. вступив рядовим до 26-го піхотного запасного батальйону. 08.10.1916 р. закінчив 3-тню Київську школу прапорщиків. Навесні 1917 р. – голова української ради 53-ї піхотної дивізії, з 19.05.1917 р. – уповноважений Центральної Ради при 39-му армійському корпусі. З 30.12.1917 р. – комісар Центральної Ради при штабі Особливої армії. З 5.04.1918 р. – повітовий військовий комісар Центральної Ради у Чорнобилі (до травня 1918 р.). У грудні

⁹¹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 126.

⁹²Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 127.

⁹³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 130.

⁹⁴Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 132.

⁹⁵Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 133.

1918 р. – січні 1919 р. – старшина повстанського загону отамана Соколовського, з 30.01.1919 р. – повітовий військовий комендант Директорії у м. Овруч, з 25.08.1919 р. — повітовий військовий комендант УНР у м. Липовець. Влітку 1920 р. – начальник штабу 6-ї запасної бригади Армії УНР. Восени 1920 р. – начальник штабу 2-ї Кулеметної бригади 2-ї Кулеметної дивізії Армії УНР. З 10.11.1920 р. – штаб-старшина для доручень начальника Окремого корпусу кордонної охорони УНР. Доля після 1921 р. невідома⁹⁶.

Роде Станіслав Вільгельмович (1875 – ?) – учасник антибільшовицької боротьби у 1919-1920 рр., мешканець Житомира, працював електромонтером. 6 грудня 1920 р. був арештований Волинським губЧК і засуджений 14 січня 1921 р. до ув'язнення в концтаборі «до завершення громадянської війни».

Рудницький Володимир Андрійович (25.07.1876 – ?) – старшина Дієвої армії УНР. Народився у м. Житомир. Закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, артилерійське училище. Станом на 01.01.1910 р. – штабс-капітан 45-ї артилерійської бригади (Вількомир). Останнє звання у російській армії — полковник. З 17.10.1918 р. – командир 3-го важкого гарматного полку Армії Української Держави. Навесні 1919 р. був придлений до штабу 1-ї Волинської гарматної бригади Дієвої армії УНР. 17.05.1919 р. потрапив у Луцьку до польського полону. З 29.09.1919 р. – у розпорядженні штабу Дієвої армії УНР. З кінця жовтня 1919 р. – придлений до штабу 9-ї Залізничної дивізії Дієвої армії УНР. Подальша доля невідома⁹⁷.

Ружанський Михайло Петрович (1894 – ?) – вояк Армії УНР, уродженець містечка Романів (нині районний центр Житомирської області). 2 жовтня 1937 р. арештований як колишній петлюрівець і 15 листопада 1937 р. засуджений на 10 років перебування у ВТТ.

Рупета Станіслав Михайлович (1897 – ?) – учасник антирадянського повстанського руху 1919-1920 рр. Селянин-одноосібник колонії Уварівка Новоград-Волинського повіту (нині село Ємільчинського району). 17 квітня 1920 р. був арештований чекістами за звинуваченням у контрреволюційній діяльності і 21 квітня ув'язнений до концтабору «на період громадянської війни».

⁹⁶Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 135.

⁹⁷Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 137.

Русецький Олександр Андрійович (1888 – 20.11.1937) – вояк Волинської Повстанської Армії, уродженець села Вигів Коростенської волості. Після першого арешту 12 вересня 1923 р. одержав заборону мешкати в Україні. Але потаємно жив у селі Бондарівка, тоді вже Коростенської округи (нині Коростенського району Житомирської області). 25 жовтня 1937 р. був удруге заарештований і 11 листопада засуджений до розстрілу.

Савицький Гнат Павлович (1897 – 09.05.1938) – учасник антирадянського повстанського руху у 1920-1922 рр., уродженець Романівської волості Новоград-Волинського повіту (нині Романівського району Житомирської області).

Сальський Володимир Олександрович – підполковник Армії УНР, уродженець Житомира.

Светненко Данило Григорович (1897 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, козак 4-ої Київської дивізії, уродженець села Дивин Брусилівської волості Радомисльського повіту Київської губернії (нині село Брусилівського району). Розстріляний у містечку Базар Овруцького повіту⁹⁸.

Свідзинський Тадеуш Олександрович (1862 – 18.12.1922) – один із вояків Полонської дивізії Волинської Повстанської Армії у 1922 р. Жив у селі Велика Мотовилівка Полонського повіту. Арештований 15 листопада 1922 р. і під час слідства помер (очевидно, закатували).

Свобода Володимир Олександрович (1884 – ?) – підполковник Армії УНР, уродженець Житомира⁹⁹.

Слободенюк Павло Опанасович (1896 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, козак 4-ої Київської дивізії, уродженець села Андріяшівка Бердичівського повіту (нині село Бердичівського району Житомирської області). Розстріляний у містечку Базар Овруцького повіту¹⁰⁰.

Соколовська Олександра Тимофіївна (отаман Маруся) (14.12.1902 – 06.11.1919) – повстанська отаманша, яка у березні 1919 р. взяла на себе керівництво повстанським загonom після за-

⁹⁸Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 213.

⁹⁹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 140.

¹⁰⁰Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 228.

гибелі братів – Омелька, Дмитра, Олекси, уродженців села Горбулів Житомирського повіту (нині село Черняхівського району Житомирської області). У серпні 1919 р. вона діяла спільно з командуванням Першого Галицького корпусу. У вересні 1919 р. її загін був розбитий. Хоча ще років два ширилися чутки, що її загін продовжує діяти¹⁰¹.

Соколовський Василь (? – ?) – повстанський отаман, уродженець села Горбулів (зараз село Черняхівського району Житомирської області). Очолив повстанський загін після загибелі рідного брата Дмитра із серпня 1919 р. Тоді ж у серпні він зустрівся із Синомом Петлюрою і Тимошем Лободою.

Соколовський Дмитро (? – ?) – повстанський отаман, уродженець села Горбулів (нині Черняхівського району Житомирської області). Керував загonom із січня 1919 до 8 серпня 1919 р. (після загибелі рідного брата Олекси).

Соколюк Михайло Семенович (? – ?) – військовий діяч, учасник національно-визвольних змагань у складі Армії УНР у 1919 р., який певний час мешкав у Радомишлі.

Ступницький Венедикт Стефанович (? – ?) – делегат III Київського губернського українського з'їзду, голова першої Української Народної Ради Романівської волості Сквирського повіту, який ще у березні 1917 р. зачитав резолюцію перших зборів Романівської волосної Української Ради про підтримку Української Центральної Ради. Народився у містечку Романівка Сквирського повіту (тепер село Попільнянського району Житомирської області), батько Леоніда Ступницького.

Ступницький Леонід Венедиктович (29.05.1891 – 05.08.1944) – підполковник Армії УНР, учасник Другого Зимового походу, генерал-хорунжий УПА. Народився у містечку Романівка Сквирського повіту (нині село Попільнянського району Житомирської області). Закінчив Сквирське двокласне міське училище, гімназію, а згодом – Київський університет св. Володимира. Під час Першої світової війни навчався у Київській школі прапорщиків. З весни 1917 р. був у числі перших організаторів українських полків. З літа 1917 р. – полковник Армії УНР. 1920 р. став командиром полку Волинської дивізії. У 1920-1921 рр. – помічник командира 4-го кінного полку 4-ої Київської дивізії Армії УНР. Під час Другого Зимового походу 1921 р. командував окремим кінним загonom Волинської групи. Разом з частиною українських військ уникнув оточення котовцями, відступив на територію, зайняту поляками.

¹⁰¹https://uk.wikipedia.org/wiki/Соколовська_Олександра_Тимофіївна

Жив у селі Колесники на Рівненщині. З приходом сюди у вересні 1939 р. радянських військ був одразу заарештований і засуджений на 5 років тюремного ув'язнення, а його родину вислали у Казахстан. 1941 р. вийшов із Брестської в'язниці і долучився до організації Поліської Січі разом з Тарасом Бульбою-Боровцем, служив у штабі цього воєнного формування. У липні-серпні 1941 р. керував військовим вишколом «Холодний Яр» у м. Рівному. У подальшому організував Українську Повстанську Армію, з травня 1943 р. очолював штаб військової округи «Заграва», мав псевдо «Гончаренко», а згодом очолив штаб «УПА-Північ». 5 серпня 1944 р. загинув у бою з енкаведистами біля села Дермань Здолбунівського району Рівненської області¹⁰².

Суський Олександр Пилипович (? – ?) – начальник штабу дивізії Дієвої армії УНР. Станом на 01.01.1910 р. – підпоручик 17-го піхотного Архангелогородського полку (Житомир). Останнє звання у російській армії – підполковник. З 29.05.1919 р. – начальник штабу 9-ї Залізничної дивізії Дієвої армії УНР. З 19.08.1919 р. – начальник оперативного відділу штабу 9-ї Залізничної дивізії Дієвої армії УНР. З 01.10.1919 р. хворів на тиф у Вінниці. Подальша доля невідома¹⁰³.

Титар Олександр Михайлович (23.11.1891 – ?) – підполковник Армії УНР, уродженець Житомира. Останнє звання у російській армії – штабс-капітан. На службі в Дієвій армії УНР з кінця 1918 р. Учасник Першого Зимового походу. У 1920–1922 рр. – старшина окремої старшинської сотні 2-ї Волинської дивізії Армії УНР. Подальша доля невідома¹⁰⁴.

Тишкевич Михайло (07.04.1857 – 03.08.1930) – український дипломат, митець і публіцист, уродженець Андрушівки Житомирського повіту (нині районний центр Житомирської області), засновник преміального фонду для відзначення літературних творів на українську тематику, меценат видань українських часописів, організатор Товариства прихильників миру, номінант на Нобелівську премію миру.

Тишко Василь Трифонович (? – ?) – вояк Армії УНР в 1919 р., уродженець села Дерганівка (тепер Ружинського району Житомирської області).

¹⁰²Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 142.

¹⁰³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 144.

¹⁰⁴Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 147.

Тоцький Антін Митрофанович (01.03.1886 – до 1929) – підполковник Армії УНР, уродженець Житомира¹⁰⁵.

Трилицький (Триліський) Павло Сілуанович (03.11.1861 – ?) – полковник Армії УНР, командир Українського кінного дивізіону ім. Максима Залізняка. Наприкінці 1918 р. вивів дивізіон до Житомира, де передав у розпорядження військ Центральної Ради¹⁰⁶.

Трутенко Валентин Максимович (12.03.1881 – 30.01.1953) – полковник Армії УНР, ад'ютант Житомирської юнацької військової школи¹⁰⁷.

Ульяновський Феофіл Михайлович (1857 – ?) – учасник антирадянського повстанського руху, уродженець села Рогізна (нині Любарського району Житомирської області). Арештований чекістами 27 березня 1922 р. і 12 липня 1937 р. засуджений до заслання у Сибір на 3 роки.

Улятовський Войтик Валентинович (1875 – 21.06.1938) – мешканець Коростеня, який допомагав польським військам у 1920 році у вигнанні більшовицьких сил. За це був заарештований 30 серпня 1920 р., але тоді стосовно нього справу припинили. Проте у пік репресій про цей факт радянські спецоргани згадали і 7 січня 1938 р. арештували, а 25 травня засудили до розстрілу.

Усенко Віталій Вікентійович (1887 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, козак, згодом сотник 4-ої Київської дивізії, уродженець м. Житомира. У бою біля села Чоповичі 10 листопада 1921 р., коли було взято в полон 60 червоноармійців, але втрачено підполковника Мінаківського і поранено полковника Лисогора, командування над 5-им куренем узяв на себе сотник В. Усенко. 17 листопада біля села Миньки він сам потрапив у полон до котовців і був розстріляний у містечку Базар Овруцького повіту Волинської губернії¹⁰⁸.

Фещенко-Чопівський Іван Адріянович (20.01.1884 – 02.09.1952) – учений-металург, громадський і політичний діяч,

¹⁰⁵Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 149.

¹⁰⁶Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 150.

¹⁰⁷Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 152.

¹⁰⁸Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 216.

міністр Центральної Ради та Директорії. Уродженець м. Чуднова Житомирської області. У березні 1945 Фещенко-Чопівський був заарештований органами НКВС на окупованих Червоною Армією польських землях, у Катовицях, засуджений у Києві на 15 років заслання. Загинув від нелюдських умов утримання 2 вересня 1952 р. в концтаборі Абезь (Республіка Комі)¹⁰⁹.

Хоменко Микита Максимович (1883 – ?) – учасник антирадянського повстанського руху, уродженець села Облітки Потіївської волості Радомисльського повіту Київської губернії (нині Радомишльського району Житомирської області). Працював у рідному селі учителем. 6 вересня 1920 р. його арештували чекісти за розповсюдження повстанської літератури і засудили до ув'язнення у концтаборі «до закінчення громадянської війни».

Щербаківський Данило Михайлович (17.12.1877 – 06.06.1927) – відомий український етнограф, археолог, музейний діяч, дослідник українського народного мистецтва, дійсний член Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка, уродженець села Шпичинці (тепер Ружинського району Житомирської області). 1917 року став одним із організаторів Української Державної Академії Мистецтв і її вчений секретар і викладач історії українського мистецтва у цій академії, а також у Археологічному, Архітектурному і Фребелівському інститутах (у 1917-1918 рр.). З 1918 р. – член Комісії для охорони пам'яток старовини, а в 1920 р. – член Етнографічної Комісії Всеукраїнської Академії Наук. У 1921 р. – вчений секретар секції мистецтв Українського наукового товариства у Києві. Під час реквізиції радянською владою церковних цінностей перешкоджав цим діям. У 1922 р. – заступник голови Всеукраїнського археологічного комітету, засновник Київського етнографічного товариства. 1923 р. їздив до Москви забирати націоналізовані з українських церков речі мистецького значення. Йому вдалося повернути в Україну досить багато речей, зокрема золотий хрест, подарований Богданом Хмельницьким Києво-Печерській Лаврі. Загинув через переслідування радянської влади. Похований на території Києво-Печерської Лаври, біля дзвіниці¹¹⁰.

Юркевич Валеріан Йосипович (? – ?) – полковник Армії УНР, уродженець села Криве Сквирського повіту (нині Попільнянського району Житомирської області). Його батьком був Йосип Юркевич,

¹⁰⁹https://uk.wikipedia.org/wiki/Фещенко-Чопівський_Іван_Адріанович

¹¹⁰<https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=323>

якого називали «сонячним лікарем» і який лікував Лесю Українку, дружив із родиною Рильських. З 12.11.1920 р. В.Й. Юркевич – командир 2-ої бригади 1-ої кулеметної дивізії Армії УНР.

Яблонський Йосип Григорович (? – ?) – вояк Армії УНР в 1919 р., уродженець села Дерганівка (нині Ружинського району Житомирської області).

Яницький Василь Іванович (? – ?) – командир полку Дієвої Армії УНР. Народився у Житомирі. Під час антигетьманського повстання – головкомандувач Південного фронту військ Директорії, штаб якого розміщувався у м. Бердичеві. З 16 серпня до кінця вересня 1919 р. – командир 3-го Залізнично-технічного полку Дієвої Армії УНР. Про подальше його життя відомостей не знайдено¹¹¹.

Янченко Володимир Ананійович (11.04.1882 – ?) – генерал-хорунжий Армії УНР. 1921 р. командував Київською повстанчою дивізією Армії УНР, яка брала участь у Другому Зимовому поході. З грудня 1921 р. мешкав у Польщі¹¹².

Ярич Василь Кіндратович (1874 – 1921) – учасник Другого Зимового походу, козак 4-ої Київської дивізії, уродженець Сквирського повіту (тепер село Ружинського району Житомирської області). Розстріляний у містечку Базар Овруцького повіту Волинської губернії¹¹³.

Яроцький Дмитро Петрович (15.05.1895 – ?) – підполковник Армії УНР. З 13 червня 1917 р. – командир 9-ої сотні 1-го Українського козацького полку ім. Богдана Хмельницького. З 16 лютого 1918 р. – старший ад'ютант Бердичівського повітового коменданта Центральної Ради. З 10 травня 1919 р. – начальник оперативно-розвідувальної частини штабу 3-ої Залізної дивізії Дієвої Армії УНР. У 1920 р. – полковник, начальник оперативного відділу штабу 2-ої Залізної дивізії Армії УНР. З 1921 р. жив у Польщі¹¹⁴.

Ясенецький Михайло Владиславович (? – ?) – командир пішого Брест-Литовського полку Дієвої Армії УНР. 25 квітня 1919 р.

¹¹¹Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 183.

¹¹²Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 185.

¹¹³Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 238.

¹¹⁴Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 186.

виїхав з полковим обозом до Звягеля, де його захопили більшовики і стратили¹¹⁵.

Яськевич Сава Тимофійович (01.08.1895 – 20.06.1996) – сотник Армії УНР (в еміграції – генерал-хорунжий). Народився у Житомирі. Закінчив Житомирську чоловічу гімназію, навчався у Київському університеті св. Володимира, а згодом закінчив у Києві військове училище. З червня 1919 р. – викладач і курсовий старшина Житомирської юнацької військової школи. У 1920-1921 рр. – викладач Спільної юнацької військової школи, яка перебувала у Кам'янці-Подільському. Після Другої світової війни жив у Австралії¹¹⁶.

Яцкевич Стефан Максимович (1897 – 22.11.1921) – учасник Другого Зимового походу, козак 1-ої бригади 4-ої Київської дивізії, уродженець Радомишльського повіту. Розстріляний у містечку Базар Овруцького повіту¹¹⁷.

Яцик Василь Петрович (? – ?) – вояк Армії УНР в 1919 р., уродженець села Дерганівка (тепер Ружинського району Житомирської області).

Книга підготовлена і видана за спільної фінансової участі таких доброчинців:

Гундич Ігор Петрович – 6 тисяч грн.
Кізін Сидір Васильович – 2 тисячі грн.
Романський Ігор Васильович – 2 тисячі грн.
Духніч Микола Аврамович – 500 грн.
Грищук Яків Якович, Олексій Можаровський, Ярослав Чіпак (разом) – 500 грн.
Ковшевна Наталія Миколаївна – 200 грн.
Крушельницький Михайло – 200 грн.
Сергієнко Петро Миколайович – 200 грн.
Батанов Олександр Олександрович – 100 грн.
Шилюк Дмитро Михайлович – 100 грн.

Автор висловлює усім щиро вдячність за долучення до хорошої справи

¹¹⁵Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 188.

¹¹⁶Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки. – К.: Темпора, 2007. – С. 187.

¹¹⁷Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчик. – К., Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 242.

ЗМІСТ

Історіографія досліджень Української Національної Революції 1917–1921 р.	4
Розділ 1. Передумови Української національної революції і утворення Української Центральної Ради та її органів у Житомирі та повітах Волинської і Київської губерній.	8
Розділ 2. Війна Радянської Росії проти УНР та її перебіг на Житомирщині	42
Розділ 3. Житомирщина у часи Української держави Павла Скоропадського	65
Розділ 4. Політичний курс Директорії і його реалізація в умовах відновлення воєнних дій проти Радянської Росії	74
Розділ 5. Українсько-польський союз для боротьби з більшовицькою агресією	121
Розділ 6. Знову сам-на-сам у боротьбі	128
Розділ 7. Повстанський рух 1922 року як продовження Української національної революції	135
Біографічний словник учасників Української національної революції 1917—1922 років, життя яких пов'язане з Житомирщиною	170

Українська національна революція 1917—1922 рр. та її перебіг на Житомирщині

Текст подано в авторській редакції

Автор
Геннадій Махорін

Дизайн та верстка
Олена Тунік

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 35,28.
Зам. № __, 2017 р.
Наклад 300 прим.

Видавець О.О. Євенок
м. Житомир, вул. Мала Бердичівська, 17а
тел.: (0412) 422-106

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О.О. Євенок
м. Житомир, вул. Мала Бердичівська, 17а
тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua